

DROGPREVENCIÓS HELYZET(JELENTÉS)

KVALITATÍV KUTATÁS A TERÜLETEN DOLGOZÓ SZAKMAI SZOLGÁLTATÓK KÖRÉBEN

DOI: 10.18030/socio.hu.2013.2.1

ABSZTRAKT

Célkitűzés: A tanulmány célja a magyarországi általános és célzott drogprevenciós beavatkozások területén megfigyelhető új fejlemények megismerése, illetve a hazai tendenciák elhelyezése a nemzetközi fő áramokhoz képest.

Módszer: A kutatás célcsoportját a drogmegelőzés területén (is) tevékenykedő szervezetek, illetve azok vezetői/kulcsszereplői képezték. Az adatgyűjtés 2012-ben történt, az adatok a 2011-es évre vonatkoznak. A kutatás során fókuszcsoportos adatgyűjtési módszert alkalmaztunk. A fókuszcsoport vezérfonalának összeállítása során az EMCDDA (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction) általános és célzott prevencióval kapcsolatos strukturált kérdőíveire (SQ25, SQ26, illetve az SQ23-29/D rész) támaszkodtunk.

Eredmények/következtetések: A szakemberek percepciói alapján azt mondhatjuk, hogy a drogprevencióhoz való hozzáférés az iskolai szinten Magyarországon korlátozott, azaz több mint néhány iskolában hozzáférhető, de az iskolák többségében nem. Az univerzális prevenció többi (családi-, ill. közösségi megközelítésű) területén a „lefedettség” még rosszabb, s csak néhány releváns helyen elérhetőek a programok. A megkérdezett szakértők véleménye szerint az iskolai prevenció hozzáférhetősége területén az utóbbi 3-4 évben kedvezőtlen tendenciák mutatkoztak, az univerzális prevenció más területén pedig stagnálás volt tapasztalható. A célzott prevenció vonatkozásában kedvező tendenciákról számolnak be a szakemberek, mindazonáltal ezek a programok is csak korlátozottan elérhetőek, vagy kifejezetten ritkák.

A szakértők véleménye szerint az utóbbi időszakban az állami/önkormányzati szerepvállalás csökkenése észlelhető, ugyanakkor a forprofit szféra szerepvállalása nem érzékelhető, vagy csak minimális mértékű. Elhangzottak a terület fenntarthatóságával kapcsolatos aggodalmakat kifejező vélemények is.

KULCSSZAVAK:

drogprevenció, általános (univerzális) prevenció, célzott (selective) prevenció, kvalitatív vizsgálat

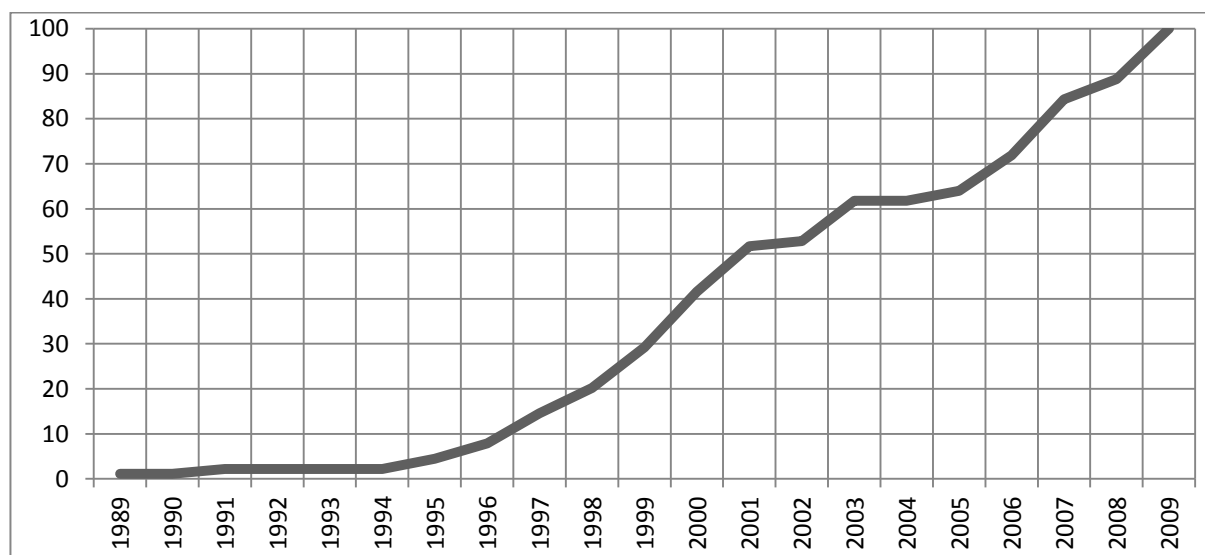
¹ Paksi Borbála: Budapesti Corvinus Egyetem, Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézet, Viselkedéskutató Központ, Magi Anna: Magyar Drogprevenciós és Ártalomcsökkentő Szervezetek Szövetsége (MADÁSZSZ)

1 BEVEZETÉS

Tanulmányunkban a magyarországi prevenciók tevékenység egyik fő területével, a drogprevenációs beavatkozások aktuális helyzetével, az ezen a területen megfigyelhető tendenciákkal foglalkozunk.

A rendelkezésre álló adatok alapján (Paksi–Demetrovics 2011, Paksi–Arnold 2010) azt feltételezhetjük, hogy a kilencvenes évek utolsó éveitől kezdődően, Magyarországon mintegy tíz éven keresztül dinamikusan növekedett a drogprevenációs beavatkozások hozzáférhetősége. Egy 2010-ben zárult, 5 megye prevenciók szolgáltatásainak feltárására irányuló kutatás (Paksi–Arnold 2010) alapján azt mondhatjuk, hogy a kilencvenes évek közepéig csak elvétve zajlott bármilyen szintű drogprevenációs tevékenység. Ezt követően azonban – időben és beavatkozási területenként változó intenzitású, de összességében – évente átlagosan mintegy 6-7%-os növekedés volt becsülhető.

1. ábra. A drogprevenációs programok megjelenésének dinamikájának becslése (az indítás éve alapján, a programok kumulált százalékában; $n_1=89$)

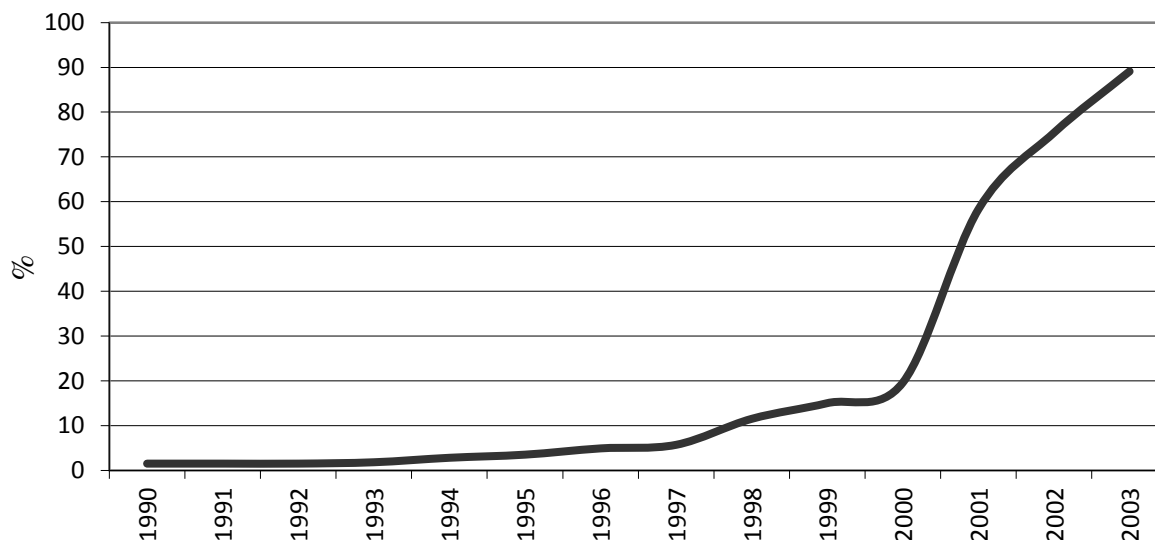
Forrás: Paksi–Arnold 2010

A kilencvenes évek végéig a prevenciók beavatkozások legjellemzőbb színterén, a közoktatási intézményekben is csak elvétve zajlott prevenciók/egészségfejlesztő tevékenység, s az ezredfordulón is csak az iskolák egyötöde szerzett ilyen irányú tapasztalatot. Igazi lendületet az iskolai prevenció a 2001/2002-es tanévben vett, amikor is – feltehetően „Az iskolai egészségfejlesztési-drogmegelőzési tevékenység támogatása” című az ISM-OM finanszírozással megvalósuló projekt keretében – az iskolák további kétötöde indított valamilyen – a legális és/vagy illegális szerhasználat interveniálását (is) célul kitűző – prevenciók programot. A 2003/2004-es tanévben már tíz iskolából kilenc rendelkezett e téren tapasztalattal, s az iskolák háromnegyede végzett aktuálisan is valamilyen drogprevenációs/egészségfejlesztő tevékenységet.

Összességében a 2001 és 2004 közötti periódust az iskolai prevenció expanzív időszakának tekinthetjük (2. ábra). Tartalmi/minőségi változásokat, fejlesztéseket ebben az időszakban nem nagyon tapasztaltunk, nem voltak megfigyelhetők az olyan, a szakma elvárásait inkább leképező irányba való elmozdulások, mint az interaktív oktatási módszerek alkalmazása (Tobler 1997; Tobler–Stratton 1997), vagy a normatív hiedelmek megváltoztatására irányuló (Flay 2000; Taylor 2000; Reis et al. 2000), illetve a szociális befolyásolást, a társas kompetenciákat növelő tartalmak (Hansen 1992; Dusenbury–Falco 1995; Paglia–Room

1999; Tobler, Roona és Ochshorn 2000; Tobler 2001; Soole, Mazerolle és Rombouts 2005) térhódítása. Hasonlóképpen nem tapasztaltunk a komplex, integrált szemléletű programok irányába való elmozdulást sem. Nem csökkent az ismeretátadásra fókuszáló programok aránya, holott a szakirodalom ezeket a beavatkozásokat már ekkor sem tekintette hatékony megközelítéseknek (Werch–Owen 2002; Soole et al. 2005).²

2. ábra. A közoktatási intézmények bekapcsolódása az iskolai prevenció/egészségfejlesztő tevékenységbe (az iskolák kumulált százalékában kifejezve programok indítási éve alapján)

Forrás: Paksi et al. 2011

Az ezredforduló első évtizedének második felében az iskolák prevenció aktivitása stabilizálódni látszott, az egyes tanévekben az intézmények 85-88%-ában történt valamilyen prevenció beavatkozás. A prevenció tevékenység rendszeressége jelentősen növekedett: az ezredforduló első éveiben jellemző mintegy 30%-ról 80%-ra emelkedett azon iskolák aránya, ahol minden évben zajlott prevenció. A beavatkozások rendszeressé válása minőségi változásra utaló tendenciaként értelmezhető, tekintettel arra, hogy a szakirodalom szerint (Soole Mazerolle és Rombouts 2005) a beavatkozások hatásosságát növeli, ha egy éven belül ismétlésre, vagy a beavatkozás bizonyos elemeinek felfrissítésére sor kerül. Ezekben az években kedvező irányú elmozdulások jelei mutatkoztak a programok tartalmi elemei tekintetében is. Megszűnni látszott az ismeretátadásra koncentrált megközelítés dominanciája az iskolák prevenció tevékenységében, s növekedett a korszerű szakirodalom alapján priorizált, a társas kompetenciákat növelő tartalmak előfordulási aránya. Az iskolai prevenció beavatkozások időtartamának jellemzőiben szintén kedvező változásokra utaló tendenciák jelentkeztek: az évtized második felében már legnagyobb arányban nem 3-5 órás, hanem inkább 10-20 órás prevenció beavatkozások történtek. Összességében azonban a kedvező irányú elmozdulások ellenére az iskolákban alkalmazott programstruktúra négy évvel ezelőtt is elmaradt a szakirodalom szerint kívánatos, illetve a nemzetközi gyakorlat alapján (EMCDDA 2008) korszerűnek minősíthető programstruktúrától.

Az utóbbi 4 évre vonatkozóan sajnos már nem rendelkezünk naprakész országos adatokkal a drogprevenció beavatkozások hozzáférhetősége, illetve strukturális jellemzői vonatkozásában. Rutinszerű adatgyűjtések a prevenció területén nem léteznek. Az iskolai szinten zajló drogprevenció/egészségfejlesztési tevékenységre vonatkozóan – mint fentebb láthattuk

² Megjegyezzük, hogy az ezredfordulót követő években hasonló tendenciák az Unió számos tagállamában voltak tapasztalhatók: a döntéshozók és a szakemberek gyakran továbbra is azon megközelítéseket részesítették előnyben, melyeket a korszerű szakirodalom nem tart hatékonynak (EMCDDA 2005).

– 2009-ben készült az utolsó országos adatokkal szolgáló kutatás (Paksi, Felvinczi és Schmidt A. 2011, Paksi 2010; Nadas–Paksi 2011). A nem iskolai szinten kínált programokról 2008-ban (Nadas–Paksi 2009) történt ez idáig az egyetlen országos adatfelvétel. A preventációs programok általában vett kínálatáról pedig mindössze egy 2010-ben zárult lokális vizsgálat szolgált adatokkal (Gondi, Magi és Paksi 2010; Paksi–Arnold 2010). Nem tudjuk, hogy a korábbi években mért tendenciák mennyiben folytatódtak az utóbbi 3-4 évben, hogy milyen elmozdulások történtek a különböző szintereken, illetve a különböző célcsoportok számára kínált szolgáltatások fő irányai tekintetében. Nem ismert, hogy a preventációs beavatkozások mennyiben tudtak reflektálni az utóbbi években megfigyelhető olyan kihívásokra, mint pl. a designer drogok megjelenése, vagy a drogfogyasztás epidémiájában mutatkozó kedvezőtlen magyarországi tendenciák (Hibell et al. 2012, Elekes–Nyírády 2012, Németh–Költő 2011). Ugyan Albert Fruzsina és Tóth Olga kutatási beszámolójukban egy relatíve kedvező helyzetet jeleznek: *„a szakértők szerint jelenleg a preventációs tevékenység legfőképpen az illegális, illetve a legális szerhasználatra irányul. ...Úgy tűnik, a preventiót végzők legtöbb energiája a leginkább szem előtt lévő (és a felnőtt társadalomban is legtöbb aggodalmat okozó) szerfogyasztás visszaszorítására összpontosul”* (Albert–Tóth 2013:10), ezt azonban a preventió általános helyzetére vonatkozó információk nélkül nehéz értelmeznünk.

A preventió helyzetét szisztematikusan leíró, strukturált információk ugyanakkor elengedhetetlenek a fejlesztendő területek azonosításához, a preventációs politika fő irányainak meghatározásához, továbbá a területen dolgozók munkájának összerendezéséhez is.

2 FOGALMI KERETEK

A drogmegelőzés és egészségfejlesztés területén az intervenciós stratégiák és a konkrét beavatkozások osztályozása a preventációs fogalomhasználatban korábban meghatározó jelentőségű, a medikális paradigma által definiált, Caplantól (1964) származó klasszikus felosztás (primer, szekunder és terciér preventió) helyett egyre inkább egy célcsoport fókuszú kategorizáció irányába tolódik el (Mrazek–Haggerty 1994; Robinson et al. 2004). Az osztályozásban bekövetkező szemléletváltás mögött a megelőzés tárgyát jelentő viselkedéssel kapcsolatos paradigmaváltás húzódik meg: míg *„a korábbi csoportosítás alkalmas valamilyen patológiás viselkedés kialakulásának leírására, addig kevésbé megfelelő egy komplex emberi viselkedés leírására, különösen akkor, ha az nem is tekinthető diszfunkcionálisnak, vagy patológiásnak”* (Brotherhood–Sumnall 2011:13). A Kábítószer és Kábítószer-függőség Európai Megfigyelőközpontja (EMCDDA) is az alábbi, a populáció becslést veszélyeztetettségén alapuló célcsoport szerinti kategóriákat használja (EMCDDA 2010, 2011):

Általános preventió (*Universal Prevention*): Az ebbe a kategóriába tartozó preventációs stratégiák a populáció (helyi közösség, lakóközösség, iskolás populáció) egészét szólítják meg olyan üzenetek, illetve programok segítségével, amelyek a probléma-viselkedés megjelenését kívánják megakadályozni, illetve késleltetni. Ezek a preventációs beavatkozások minden előzetes szűrés nélkül kívánják „ellátni” a személyek széles körét olyan ismeretekkel, készségekkel és jártasságokkal, amelyek lehetővé teszik számukra a problémák jelentkezésének kivédését.

Céltott preventió (*Selective Prevention*): Ezek a beavatkozások azokat csoportokat célozzák meg, amelyek bizonyos sajátosságaik okán különösképpen veszélyeztetettnek tekinthetők. A veszélyeztetett csoportok számos szempont alapján azonosíthatóak, történhet ez az azonosítás a biológiai, pszicho-szociális, vagy egyéb szempontok szem előtt tartása mellett, amennyiben a tudományos kutatás bizonyítottan oksági kapcsolatot mutatott ki az adott tényező megléte és a probléma-

viselkedés kialakulása között.³ Az ebbe a csoportba tartozó programoknak tartalmukban és felépítésükben olyannak kell lenniük, hogy a veszélyeztetett csoport valamennyi tagja, esetleges konkrét személyes veszélyeztetettség híján is, képes legyen profitálni ezekből.

Javallott prevenció (*Indicated Prevention*): Ez a kategória olyan prevenciók beavatkozásokat és programokat jelöl, amelyek az érvényes diagnosztikus kategóriák alapján (DSM-IV) függőnek nem minősülő, de a függőség korai jeleit mutató személyek viselkedését próbálják a kívánatos iránynak megfelelően befolyásolni. Ezek a programok tehát elsősorban az egyén szintjén, egyénre szabott módon kezdeményezik a beavatkozásokat.

Tanulmányunkban a fenti kategóriák közül az univerzális és célzott drogprevenációs beavatkozások aktuális helyzetének bemutatásával foglalkozunk.

3 DROGPREVENCIÓS ADATOK AZ EURÓPAI UNIÓBAN

A Kábítószer és Kábítószer-függőség Európai Megfigyelőközpontja (EMCDDA) egy az EU számos hivatalából, mely az Európai Unió drogproblémákkal kapcsolatos helyzetéről tényeken alapuló áttekintést ad. A hivatal célja, hogy tényszerű, objektív, megbízható és az összehasonlításra alapként szolgáló információt gyűjtsön be, ezáltal háttérrel biztosítson egyrészt az országoknak a törvények és szabályozások kialakítására, valamint a gyakorlati és elméleti szakemberek számára elérhetővé tegye a jó gyakorlatokat és a lehetséges új kutatási területeket. Alapvetően 30 ország adatait gyűjti, az EU 27 államán kívül még Horvátországból és Törökországból (mint tagjelölt országokból), valamint Norvégiából.

Az EMCDDA által közölt adatok forrását az egyes országok által jelentett adatok képezik, melyeket az adott országok meghatározó, a drogproblémákhoz kapcsolódó különböző területeken működő nemzeti intézményei és hivatalai, az ún. Reitox⁴ hálózat tagjai állítanak össze. A Reitox hálózat tagjainak feladata az adatgyűjtésen felül az információ feldolgozása és értelmezése, valamint az eredmények nemzeti szintű disszeminációja.

A Reitox hálózat tagjai a jelentéseket kvantitatív és kvalitatív adatok felhasználásával készítik 3 típusú adatgyűjtési és jelentési metódus alapján (EMCDDA 2011a):

- a kvantitatív adatok gyűjtését évente kitöltött standard adattáblák segítik;
- a kvalitatív információkat meghatározott időközönként megválaszolt strukturált kérdőívek alapján állítják össze;
- a szintén évente leadott, „új fejlesztésekről, trendekről és részletes információkról” szóló jelentések végleges összeállítása részletes útmutatók alapján történik, melyek a szövegezési és ábrázolási előírásokat is tartalmazzák.

A prevencióval kapcsolatos adatok egységességét egyrészt a nemzeti jelentések prevencióval foglalkozó fejezetére vonatkozó útmutató biztosítja, másrészt a nemzeti szakértők által kétévente kitöltésre kerülő, kvalitatív információval szolgáló strukturált kérdőívek (SQ25, SQ26, illetve az SQ23-29/D rész).

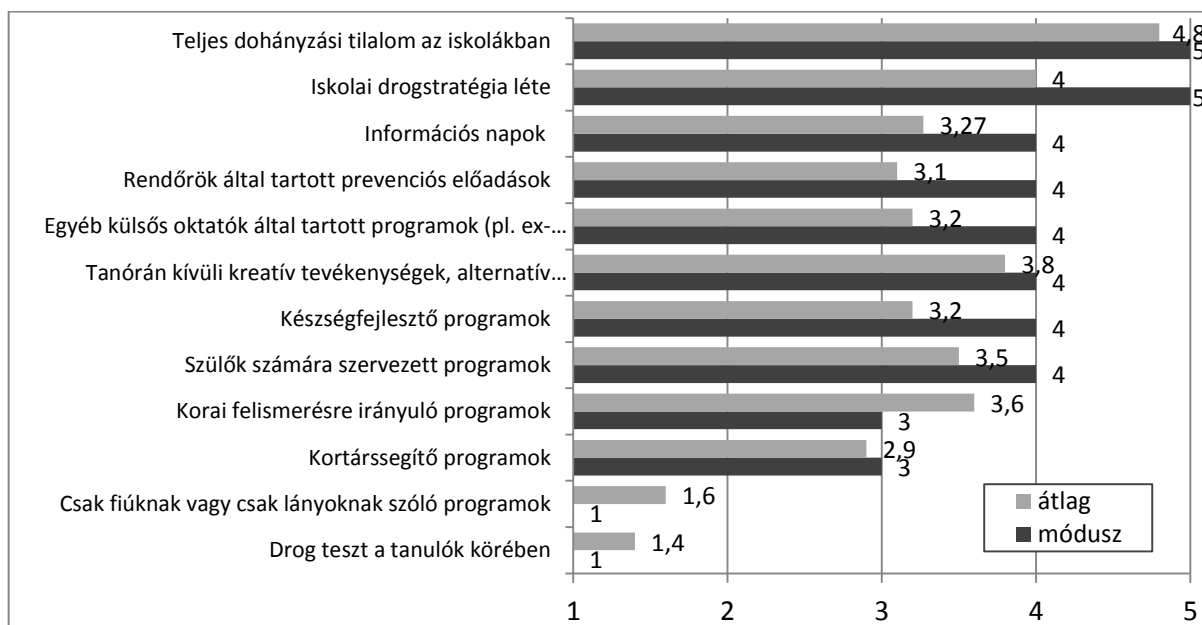
³ Ilyen veszélyeztetett csoportok lehetnek: hajléktalanok, kisebbségek tagjai, problémás diákok, iskolából kimaradó fiatalok, intézetben élő fiatalok, fiatal bűnelkövetők, partizó fiatalok, rossz környéken élő fiatalok, bevándorlók, beilleszkedési problémákkal küzdők, hiperaktív fiatalok, veszélykeresők, konditerembe járók (szteroidokat, teljesítménynövelő szereket fogyasztók).

⁴ A „Reitox” mozaikszó a francia *Réseau Européen d'Information sur les Drogues et les Toxicomanies* kifejezésből származik.

A rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy az általános prevenció beavatkozás legjelentékenyebb hányadát egész Európában az iskolai programok képezik (Brotherhood–Sumnall 2011, EMCDDA 2011b). Az Európa szerte működő drogprevenációs programokat egységes szempontrendszer szerint leírni és közzé tenni hivatott EDDRA (Exchange on Drug Demand Reduction Action) adatbázisában⁵ jelenleg (EDDRA 2013) megtalálható általános prevenció programok közel kétharmada (176 általános prevenció programból 111) az iskolákban (is) megjelenik. Az iskolai szintér dominanciája annak ellenére megfigyelhető, hogy az iskolai megelőzéssel kapcsolatban a szakirodalom korántsem egységes: az utóbbi időben többen megkérdőjelezték (Coggans 2006; Gorman, Conde, E. és Huber 2007) annak hatékonyságát, más kutatások pedig a programok, illetve egyes programelemek – mint a normatív hiedelmek, vagy az életvezetési készségek fejlesztése – alkalmazásának hatékonyságával kapcsolatban foglaltak állást (Faggiano et al. 2010; Lammers et al. 2011).

Harminc európai ország⁶ legutóbbi – 2011-ben, a 2010-es évre vonatkozóan kitöltött – strukturált kérdőívei alapján (EMCDDA 2011c) azt látjuk, hogy az iskolai prevenció programok különböző modalitásainak lefedettsége eltérő, s a különböző prevenció megoldások lefedettsége alapján felrajzolható európai prioritássorrend a kutatásokkal nem alátámasztott, azaz nem bizonyítékalapú beavatkozások (adminisztratív intézkedések, droginformációs napok, rendőrök, valamint más külső oktatók által tartott előadások) dominanciáját jelzi. Néhány bizonyítékokon alapuló beavatkozás ugyan az országok nagy részében az iskolák többségében hozzáférhető (pl. szociális és személyes készségek fejlesztése), viszont számos bizonyítékkal megtámogatott programtípus, mint a kortársprogramok, vagy a fiúkat célzó beavatkozások, továbbá – mint ahogy arra Brotherhood és Sumnall (2011) felhívja a figyelmet –, a strukturált beavatkozási protokollokon alapuló, standard programok csak nagyon kevés országban, illetve kis lefedettséggel kerülnek alkalmazásra.

3. ábra. Az iskolai prevenció különböző modalitásainak hozzáférhetősége Európában 2010-ben (a nemzeti szakértők becsléseinek súlyozatlan átlagai, és módusai)

Forrás: EMCDDA 2011c, saját számítás

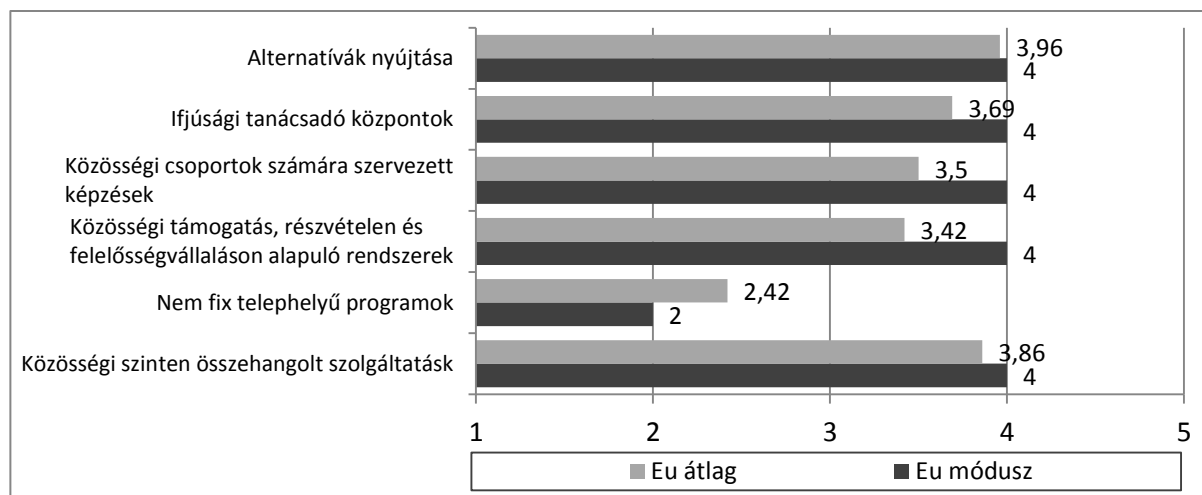
⁵ Megjegyezzük, hogy az EDDRA adatbázisába a programok feltöltése szigorú kritériumokhoz kötött és önkéntes, tehát nem reprezentálja az EU tagállamainak prevenció programkínálatát, mindazonáltal, mint egyfajta példagyűjteményt, bemutatásra érdemesnek véljük.

⁶ 27 EU tagország, valamint Horvátország, Törökország és Norvégia.

A családi prevenció elterjedtsége korántsem mondható általánosnak. „2007-ben 11 európai uniós tagállam jelentette az EMCDDA-nek, hogy teljes körű, vagy jó lefedettségű a családi prevenció programok biztosítása országukban”, s azok is főként kizárólag információátadáson alapuló programok, „viszonylag ritkán kerül sor a kutatások alapján eredményesebbnek mutató intenzív felkészítésekre és családi tréningekre” (Petrie et al. 2007 in: Brotherhood–Sumnall 2011:14)⁷. Az EDDRA adatbázisában aktuálisan (EDDRA 2013) mindössze 23 családot (is) megcélzó általános prevenció beavatkozást találtunk.

Az univerzális közösségi prevenció jelenléte ugyanakkor a legutóbbi strukturált kérdőívek alapján (EMCDDA 2011c) általánosnak mondható az Unió országaiban. A különböző megközelítéssel dolgozó közösségi alapú prevenció beavatkozások többsége általában nem mindenütt, de a legtöbb helyen rendelkezésre áll, a legtöbb országban kiterjedt. Ez alól a „nem fix telephelyű programok” jelentenek kivételt, melyek előfordulása ritka a legtöbb országban, és általában is csak néhány releváns helyen elérhetők. Az EDDRA adatbázisában (EDDRA 2013) is jelentékeny számban szerepelnek univerzális közösségi beavatkozások, aktuálisan a 176 általános prevenció program 40%-a, összesen 71 program alkalmaz közösségi alapú megközelítést (is).

4. ábra. Az univerzális közösségi prevenció különböző típusainak/megközelítéseinek jelenléte Európában (a nemzeti szakértők becsléseinek súlyozatlan átlagai, és módusjai)⁸

Forrás: EMCDDA 2011c, saját számítás

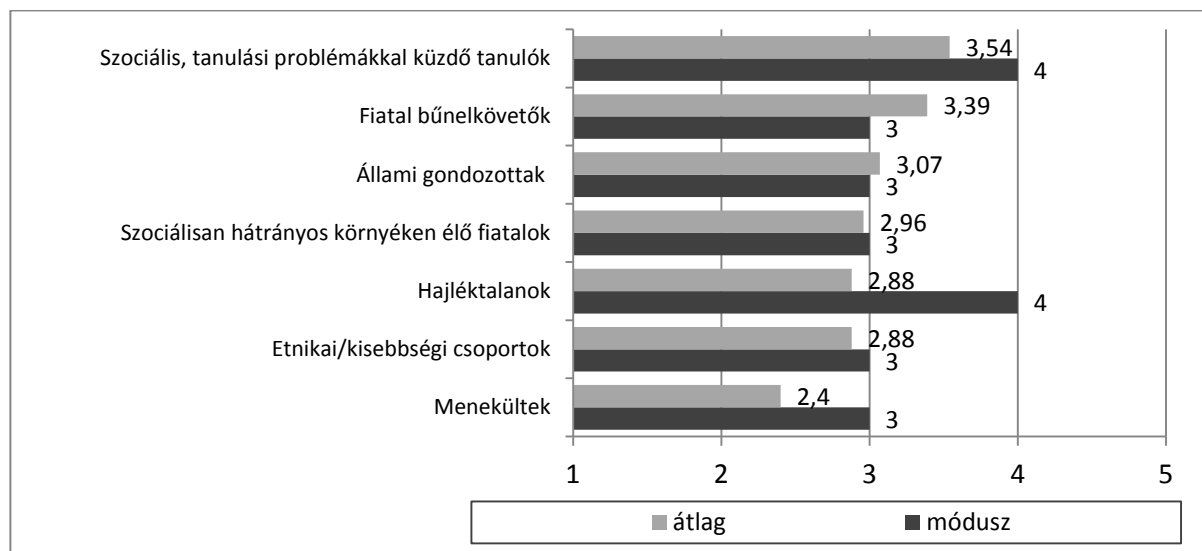
Az utóbbi években a prevenció stratégiák szintjén egyre hangsúlyosabbá válnak veszélyeztetett csoportokat megcélzó beavatkozások. „2004 óta számos drogpolitikai stratégia az ilyen csoportokat tartja a prevenció elsődleges célcsoportjának” (Brotherhood–Sumnall 2011:15), az EMCDDA 2011-es jelentése pedig arról számol be, hogy több tagállamban nem csak a stratégiáikban helyeznek nagyobb hangsúlyt a veszélyeztetettség kezelésére, de „a szakértői vélemények arra utalnak, hogy 2007 és 2010 között összességében nőtt a veszélyeztetett csoportoknak szóló beavatkozások biztosítása” (EMCDDA 2011b:30). Ennek ellenére az EDDRA adatbázisában aktuálisan (EDDRA 2013) szereplő 275 prevenció program közül mindössze minden negyedik-ötödik – szám szerint 63 program – céloz meg veszélyeztetett csoportokat. A 2010-es évi strukturált kérdőívek veszélyeztetett csoportokra vonatkozó adatai alapján is (EMCDDA 2011c) általánosnak mondható, hogy az Unió országaiban a célzott beavatkozások lefedettsége korlátozott. Mindössze a hajléktalanokra, és a szociális/tanulási problémákkal küzdő

⁷ A 2010-es évre vonatkozó standard táblákban az univerzális családi alapú beavatkozásokra nem találtunk adatot.

⁸ A programok elérhetőségére vonatkozó válaszok az alábbi skálán értelmezendők: 5 - Teljes mértékben: gyakorlatilag minden releváns helyen van; 4 - Kiterjedt: a legtöbb releváns helyen van, de nem mindenütt; 3 - Korlátozott: a releváns helyek többségén nincs, de több mint néhány helyen van; 2 - Ritka: csak néhány releváns helyen van; 1 - Nincs: nem létezik

tanulóira fókuszáló célzott beavatkozások esetében tapasztalható, hogy a legtöbb országban a releváns helyek többségén elérhetőek a programok. A menekültekre irányuló programok viszont az Unió országaiban általában inkább ritkák.

5. ábra. A veszélyeztetett csoportok számára nyújtott preventív beavatkozások elérhetősége Európában (a nemzeti szakértők becsléseinek súlyozatlan átlagai, és módusai)⁹

Forrás: EMCDDA 2011c, saját számítás

4 A KUTATÁS MÓDSZERE

Korábbi vizsgálataink (Paksi–Demetrovics 2011) során a preventív szolgáltatások kínálatának, illetve azok alkalmazásának teljes körű feltárására, illetve – amennyiben a célpopuláció ismert, mint pl. az iskolai programok alkalmazása esetében – országos reprezentatív mintán való vizsgálatára törekedtünk, melyek számszerű, kiterjeszhető adatokkal szolgáltak a magyarországi preventív helyzet, illetve tendenciák vonatkozásában. Jelen kutatás során a források szűkössége, illetve a kutatásra rendelkezésre álló idő nem tette lehetővé a preventív szolgáltatások/programok kínálatának és/vagy alkalmazásának teljes körű vagy nagymintás vizsgálatát, így az aktuális helyzet, illetve a főbb dimenziókban történt változások megismerésében a preventívban dolgozó szakemberek kvalitatív technikákkal feltárható tapasztalatainak, véleményeinek megismerését tudtuk megcélózni.¹⁰ Kutatásunk eredményei tehát a preventív területen dolgozók percepcióit jelenítik meg, ami bizonyos tekintetben több, más tekintetben kevesebb annál, mintha teljes körű vagy nagymintás kvantitatív adatokkal rendelkezniénk. A kutatás eredményeinek (statisztikai) általánosíthatósága korlátozott (Sim 1998, Vicsek 2006), azonban egyrészt a helyzetről alkotott szakértői narratívák mintázódásának megismerése esetenként nem kevésbé fontos, mint az objektív tények ismerete, másrészt az alkalmazott technika lehetőséget biztosít a helyzetértékelések inkonzisztenciáinak, illetve mögöttes tényezőinek felfejtésére is¹¹ (Vicsek 2006).

⁹ Az itt alkalmazott 5 fokozatú skála az előző, 2 ábra esetében leírttal megegyezik.

¹⁰ Kutatásunkkal egyúttal egy olyan, a későbbiek során rendszeresen – évente – megisméltésre kerülő adatgyűjtési standardot kívánunk kialakítani, ami költséghatékony módon lehetővé teszi a preventív területén a legalapvetőbb tendenciák követését.

¹¹ Bizonyos értelmezések ezt a tágabb értelemben vett általánosíthatóságot (pl. variációalapú általánosítás, elméleti, vagy analitikai általánosítás) koncepció részének tekintik (részletesen lásd: Vicsek 2006: 238-243.).

Az adatfelvételre rendelkezésre álló idő rövidebbé a különböző kvalitatív technikák közül praktikusabban a koncentrált adatokat eredményező csoportos adatfelvételi mód választását tette célszerűvé (Morgan 1997, Vicsek 2006), mindemellett azonban a kutatás tartalmi kérdései is a fókuszcsoportos technika alkalmazását támogatták. A kutatásunk során ugyanis a szakemberek egyéni tapasztalatainak, percepcióinak feltérképezése mellett, egymásra reflektáló véleményeik alapján kialakuló kollektív tapasztalataik megismerésére is törekedtünk, melyre a kvalitatív technikák közül a fókuszcsoportos adatgyűjtési módszer ad leginkább lehetőséget, hiszen azon túlmenően, hogy „egy rendkívül körültekintően megtervezett beszélgetés, melynek során a kiválasztott területtel kapcsolatos percepciók feltárására kerül sor...” (Krueger 1988:18), lehetőséget ad a különböző nézetek ütköztetésére (triangulációjára) is az adott témakörrel kapcsolatban. A módszert egyre gyakrabban használják az alkalmazott társadalomkutatásokban, a különféle társadalmi programok, beavatkozások monitorozása során is (Ansary–Perkins–Nelson 2004).

4.1 A KUTATÁS CÉLCSOPORTJA, A FÓKUSZCSOPORTOK RÉSZTVEVŐI

A kutatás célcsoportját a drogmegelőzés területén (is) tevékenykedő szervezetek, illetve azok vezetői/kulcsszereplői (továbbiakban regionális szakértők) képezték. A célcsoport azonosítása, illetve a fókuszcsoport résztvevők kiválasztása a 2010-es illetve 2011-es – a kábítószerügyi koordináció által, illetve uniós forrásból finanszírozott – drogprenációs pályázatok (KAB-ME, TÁMOP-5.2.5/B) listáinak egyesítése, komparatív elemzése alapján, illetve a kapcsolatfelvétel során történő ajánlások (*networking* technika) segítségével történt.

Az 5 fókuszcsoportban összesen 35 területi szakértő (illetve szervezet) vett részt. A szakértők által képviselt szervezetek közel kétharmada nonprofit szervezet volt, s – a korábbi évek kvantitatív kutatási tapasztalatához képest – jelentékeny számban jelentek meg állami/önkormányzati szervezetek képviselői¹² is, azonban a – területen egyébként is alacsony arányban jelenlévő – forprofit szektor a fókuszcsoportokon elenyésző számban képviseltette magát.

1. táblázat. A résztvevő szakértők szervezeti háttere, szervezeti forma szerint (fő)

Szervezeti forma	Résztvevők száma
Nonprofit	23
Állami/önkormányzati	11
Magán	1
Összesen	35

A fókuszcsoportokon képviselt szervezetek többsége (négyötöde) jelentős múltra visszatekintő, legalább 10 éve alakult szervezet, s közel kétharmaduk drogprenációval is legalább 10 éve foglalkozik.

A drogprenációt/egészségfejlesztést főtevékenységként a résztvevők egynegyede végzi. Összességében azonban a résztvevők fele főtevékenységét a drogprenáció kezelésének valamilyen szegmensében fejt ki, s további egynegyedük elsősorban ifjúságvédelmi illetve szociális területen tevékenykedik.

¹² A legutóbbi kutatási adatok azt jelezték, hogy a prevenció területén jelenlévő szervezetek alig 15%-a kerül ki az állami/önkormányzati szektorból. A fókuszcsoport résztvevőknek viszont közel kétharmada ehhez a szektorhoz tartozott.

2. táblázat. A résztvevő szakértők szervezeti háttere, a szervezetek fő tevékenysége szerint

A szervezet fő tevékenysége	Résztvevők száma(fő)
Drogprevenáció/Egészségfejlesztés	9
Szenvedélybeteg-ellátás	9
Szociális/ifjúság/gyermekvédelem	9
Oktatás, kultúra/szabadidő	4
Egyéb (közigazgatás, rendvédelem, eü. alapellátás)	4
Összesen	35

4.2 AZ ADATGYŰJTÉS ÉS ADATFELDOLGOZÁS MÓDJA

A fókuszcsoportokhoz az eredmények nagyobb megbízhatósága érdekében részletes – tartalmi fókuszai, az egyes kérdések során alkalmazott módszerek (beszélgetés, rangsoroló szavazás stb.) és időfelhasználása szerint is lebontott – strukturált vezérfonal készült. A vezérfonal összeállítása során az EMCDDA általános és célzott prevencióval kapcsolatos strukturált kérdőíveire (SQ25, SQ26, illetve az SQ23-29/D rész) támaszkodtunk, leképezve azok főbb tematikus egységeit. Az egyes tematikus egységek esetében a fókuszcsoportos beszélgetések során rövid önkitöltős kérdőíveket is használtunk, melyekben az EMCDDA strukturált kérdőíveinek főbb kérdési szerepeltek. Ezek a kérdőívek azon túlmenően, hogy szokásszerűen kiindulópontot jelentettek az adott témáról folytatott beszélgetésekhez (Vicsek 2006), illetve a főbb kérdések vonatkozásában a vélemények összesítéséhez, lehetőséget adtak az EMCDDA strukturált kérdőíveinek egyes kérdései mentén a nemzetközi összehasonlításra is. A vizsgált kérdéskörök tárgyalása során a helyzetleíráson túlmenően a kvantitatív adatokkal lefedett időszakhoz képest percipált tendenciák, továbbá az esetleges regionális mintázatok feltárására is törekedtünk.

3. táblázat. A fókuszcsoport vezérfonal összefoglaló jellemzői

Vizsgált területek	univerzális prevenció (iskolai, családi, közösségi megközelítések)
	célzott prevenció (közösségi, családi-alapú beavatkozások)
Területeken belüli tartalmi kérdéskörök	keretekre vonatkozó percepciók (pl. általános egészségfejlesztés; szenvedély magatartások)
	észlelt hozzáférhetőség
	észlelt drogpolitikai prioritások
Általános kérdések	szervezeti háttér, finanszírozás
	kutatások, minőségbiztosítás
Fókuszok	aktuális helyzet (2011)
	tendenciák
	regionális mintázatok

A kutatás során 5 alkalommal, különböző – a résztvevők által képviselt szolgáltatók területi elhelyezkedése szerint kialakított¹³ – helyszíneken személyes részvétellel zajló, két és fél-három órás fókuszcsoportokat szerveztünk. A beszélgetések során a moderátori, ill. a moderátor asszisztensi funkciót – a társadalomtudományi fókuszcsoportok esetében jellemző gyakorlatnak megfelelően (Bloor et.al. 2002) – minden esetben a kutatók (jelen tanulmány szerzői) látták el.

¹³ A fókuszcsoport helyszíneik a következők voltak: Szeged (Dél-Alföld), Debrecen (Kelet-Magyarország, a továbbiakban: K-Mo.), Szombathely (Közép- és Nyugat-Dunántúl, a továbbiakban: Közép-Ny-Dunántúl), Pécs (Dél-Dunántúl, a továbbiakban: D-Dunántúl) és Budapest (Közép-Magyarország, a továbbiakban: Közép-Mo.).

A fókuszcsoportokról videofelvétel, illetve hanganyag, s ezek alapján szó szerinti átiratok készültek. A rangsoroló szavazások eredményeinek rögzítésében *flip chart* volt segítségünkre. Az elemzés során átiratalapú tematikus analízist végeztünk, melynek során a szövegeket – részben a szakirodalom, részben az interjúk átolvasása alapján létrehozott – főbb szempontokat leképező kategóriarendszer szerint kódoltuk, illetve kérdéskörönként csoportosítottuk. A *flip chart*ok és az önkitöltős kérdőívek adatainak feldolgozására Excel programot használtunk.

5 EREDMÉNYEK

5.1 ÁLTALÁNOS PREVENCIÓVAL KAPCSOLATOS EREDMÉNYEK

5.1.1 ISKOLAI PREVENCIÓ

Kutatásunk során az iskolai prevenció hozzáférhetősége tekintetében – a szakemberek percepciói alapján – ország különböző térségei illetve a települések mérete szerint némileg eltérő, de összességében kedvezőtlen tendenciákra utaló tapasztalatokat szereztünk (4. táblázat).

5 térségből 3-ban egyértelműen az a vélemény alakult ki, hogy az iskolai prevenció korlátozottan hozzáférhető (lásd 4. tábla), azaz az iskolák többségében nincs, de több mint néhány iskolában van drogprevenció.

„... próbálkoztunk a programokat összeszedni. És onnan gondolom, hogy baj van a programokkal, mert, hogy a kérdésre választ se nagyon tudott adni, hogy van, vagy nincs? ” (13 éve egészségfejlesztéssel foglalkozó szervezet, K-Mo)

„Mivel én a megyei KEF-nek is a tagja vagyok, szoktam hallgatni a kollegáktól, ...hogy nem tudunk bejutni az iskolákba, nem kéri őket.” (9 éve prevencióval is foglalkozó szolgáltató Közép-Mo.)

S különösen a kistépülések lefedettségével kapcsolatban fogalmaznak meg problémákat:

„Korlátozott és egyenetlen városi és úgymond vidéki szinten” (ifjúságsegítéssel foglalkozó, 13 éve alakult, drogprevencióval 7 éve foglalkozó szervezet, D-Dunántúl)

„Ott <kistépüléseken>nem is engedik meg, hogy beléphetünk hozzájuk. ... nem is tudnak arról, hogy van drogprevenció egyáltalán. Semmi információjuk sincsen, és itt csúszik el a dolog” (városi KEF, D-Dunántúl)

A többségben lévő, korlátozott elérhetőségre vonatkozó vélemények viszont esetenként nem csak mennyiségi értékelést jelentettek, hanem a prevenció tevékenység minőségével kapcsolatos kritikaként fogalmazódtak meg.

„...én azért mondom, hogy korlátozott, mert lehet, hogy hiába van száz iskolából mind a százban program, de hogy az nem elvárható színvonalú...” (kulturális területen dolgozó, drogprevencióval 4 éve foglalkozó szervezet, K-Mo.)

„...egy előadás a védőnőtől a drogról, én azt nem tekintem prevenció programnak. Én azt mondom, hogy ez a korlátozott.” (szociális ellátással foglalkozó, de 12 éve drogprevenciót is végző szervezet, Közép-Ny-Dunántúl)

„...ritkának találom, mert .. ilyen tűzoltásképpen szoktak hívni néhányan..” (fő tevékenységként szenvedélybeteg rehabilitációjával foglalkozó intézet, Közép-Mo.)

Két térségben azonban a helyi szakemberek úgy ítélik meg, hogy az iskolai prevenció kiterjedt, a legtöbb intézményben elérhető, kb. 2/3-os arányra becsülik a lefedettséget.

„azt gondolom, mindegyik középiskola bepróbálkozott egy-egy vagy több drogprevenációs programmal. ... Valamelyik aztán benne maradt a pörgésben, van, amelyik pedig abbahagyta. ... Tehát azért úgy a megye vonatkozásában úgy gondolom, hogy viszonylagosan sokan foglalkoznak drogprevenációval... Egy ilyen kétharmad (oktatással foglalkozó, 11 éve prevenciót is végző szervezet Dél-Alföld)

„... inkább kiterjedt. ... van egy pár kisebb iskola, ahol ... mi se jutottunk el, szakemberek sem olyan felkészültek ebben a témában.” (egészségügyi alapellátással foglalkozó, de 11 éve prevenciót is végző intézmény, Dél-Alföld)

Azonban itt is fogalmazódnak meg a minőség tekintetében kételyek:

„...van, ahol ezt ledokumentálják egy papírral, van olyan, ahol azért valamivel próbálkoznak, de nem mennek bele a problémába úgy, ahogy kellene, és ezért ... olyan a 2/3-os arány szerintem.” (közigazgatási szervezet, Dél-Alföld)

Az ország helyzetét többnyire a saját térségükhöz hasonlóan ítélték a szakértők, s amennyiben a véleményeket nem az egyes térségekre, hanem összesítve nézzük, akkor is a korlátozott hozzáférés jelenti a domináns véleményt (4. táblázat).

4. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye arról, hogy az iskolai prevenció mennyire hozzáférhető¹⁴ a térségben (fő)

Hozzáférhetőség	Térségek					Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	
Teljes mértékben	0	0	1	0	1	2
Kiterjedt	5	0	4	0	0	9
Korlátozott	0	7	1	6	6	20
Ritka	0	0	0	2	1	3
Nincs	0	0	0	0	0	0
Nincs információ	0	0	0	0	0	0

A különböző prevenciók elemek/modalitások országos hozzáférhetőségét vizsgálva az egyes elemek 5 fokozatú skálán 1,9 és 4,4 közötti elhelyezkedő átlagokat értek el. Legalább kiterjedt válaszként értelmezhető, 3,5 fölötti átlagot egyrészt a kötelező adminisztratív előírásokban szereplő elemek (dohányzási tilalom, illetve iskolai drogstratégia), másrészt az iskola számára kisebb költséget jelentő megoldások (információs napok, rendőrök által tartott előadások) kaptak. Ezekkel az iskolai prevencióban leggyakrabban megjelenő elemekkel kapcsolatban többen fogalmaztak meg olyan kritikákat, hogy ezek csak formálisan teljesített megoldások az iskolák részéről. Itt csak néhány véleményt jelenítünk meg:

„a teljes dohányzási tilalom az iskolában, ötöst adtam, ... rendeletileg szabályozva van, de nem tudják betartani, és tulajdonképpen a gyakorlatban mégsem ilyen egyszerű.” (20 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo.);

„...<drogstratégia> mindenkié ugyanúgy néz ki de legalább van neki. ... de nem alulról szerveződően indulva jött létre, hanem ilyen sablon alapján” (5 éve egészségfejlesztéssel foglalkozó szervezet, D-Dunántúl)

„Az iskolai drogstratégia, ... szerintem minden iskolának van, .. hogy ez milyen, az megint egy más dolog, hogy az valóban az-e, vagy az egy ilyen sablon, ...kipipáljuk, mint a minőségbiztosítások” (13 éve egészségfejlesztéssel foglalkozó szervezet, K-Mo)

¹⁴ A megkérdezettek válaszaikat az alábbi skálán adták meg: 5 - Teljes mértékben: gyakorlatilag minden iskolában van; 4 - Kiterjedt: a legtöbb iskolában van, de nem mindenütt; 3 - Korlátozott: az iskolák többségében nincs, de több mint néhányban van; 2 - Ritka: csak néhány iskolában van; 1 - Nincs

„Ami nagyon megvan, ...ez a rendőrök által tartott prevenciók előadás, ugyanis azt hiszem, hogy minden iskolába elmennek, mert, hogy ingyen csinálják, és talán ez a legnagyobb előnye.” (13 éve egészségfejlesztéssel foglalkozó szervezet, K-Mo)

„Prevenációs előadások, ugye muszájból is ott kell lennie a rendőröknek, ... ha muszájból kell valamit csinálni, akkor szerintem az néha nem igazán hoz ... hatékony eredményeket” (rendvédelem, Közép-Ny-Dunántúl)

„...információs napok vannak, itt megint megkérdőjelezhető, hogy milyen...” (20 éve drogellátással, 15 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo)

A szakemberek véleménye szerint a vizsgált prevenciók típusok/megoldások közül néhány csak kevés iskolában fordul elő, vagy szinte egyáltalán nem létezik. Ilyenek a tanulók körében végzett drogtesztek¹⁵, a korai felismerés, a szülők számára szervezett, vagy nemek szerint differenciált programok, illetve a holisztikus megközelítést alkalmazó beavatkozások. A nagyon ritka megoldások tekintetében a résztvevők körében meglehetősen nagy egyetértést tapasztaltunk.

5. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye az iskolai prevenció különböző típusainak országos hozzáférhetőségéről, a percipiált hozzáférhetőség sorrendjében (átlagok)

Beavatkozási prevenciók típusok	Átlag ¹⁶
Teljes dohányzási tilalom az iskolákban	4,4
Iskolai drogstratégia léte	3,7
Információs napok	3,6
Rendőrök által tartott prevenciók előadások	3,5
Egyéb külsős oktatók által tartott programok (pl. ex-használók, orvosok)	2,9
A tantárgyakban szereplő kábítószerrel kapcsolatos információk	2,9
Tanórán kívüli kreatív tevékenységek, alternatív programok	2,9
Több alkalomból álló, sztenderd nyomtatott drogprevenációs programok	2,8
Készségfejlesztő programok	2,6
Kortárssegítő programok	2,5
Az iskolai tananyagba integrált, holisztikus drogprevenációs programok	2,3
Csak fiúknak vagy csak lányoknak szóló programok	2,1
Szülők számára szervezett programok	2,1
Korai felismerésre irányuló programok	2,0
Drogteszt a tanulók körében	1,9

A hiányzó prevenciók modalitások hátterében egyrészt a források szűkösségét (i), másrészt a prevencióhoz való viszonyulás problémáit: a motiválatlanságot és/vagy a probléma hártását (ii), továbbá a tájékozatlanságot (részben mint kommunikációs, részben mint az iskolák részéről jelentkező humánerőforrás problémát) (iii) említették a szakértők:

„egy ilyen tananyagba ágyazott holisztikus programnak a kidolgozása, azt végigvinni, meg azt tesztelni. ...ahhoz se szakember nincsen szerintem, se pénzügyi forrása nincsen, ... egy átlagos iskolát, ha veszek... Tehát nyilván jobb az, ha jön a sztárember, sztárgázsiért, és akkor tornaterem, 45 perc, letudva.” (7 éve drogmegelőzéssel foglalkozó szervezet, K-Mo)

¹⁵ A drogteszt alacsony előfordulását azonban pozitívumnak tekintik a szakemberek: „Drogteszt a tanulók körében... nagyon ritkán létezik, hál istennek, már” (12 éve drogprevenációval is foglalkozó szervezet, Közép-Mo.) vagy „én nagyon remélem, hogy ilyen nincs a világban.” (9 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, Közép-Mo.)

¹⁶ Az oszlopban szereplő értékek a hozzáférhetőségi skálán (1-nincs, nem létezik; 5-teljes mértékben hozzáférhető, minden iskolában van) az országosan kapott értékek egyszerű számtani átlagai.

(i)

„Hát, ezek nagyon szép programok lehetnének, de azt gondolom, hogy nagyrészt a forráshiány miatt <nincsenek>... Én azt gondolom, hogy egyértelműen ténylegesen a források szűkössége. Mert visszagondolva sok évvel ezelőttre, mikor a prevencióra szánt források .. jelentősen sokszorosak voltak, akkor .. a szolgáltatók már rendelkeztek olyan készségekkel, tudással, amivel el tudtak mindenféle programokat indítani, tehát azt gondolom, hogyha mondjuk ezeket a programtípusokat, amiket mi jónak tartunk, és hiányoljuk, ezekre lennének pályázati források, akkor ezek lennének.” (12 éve drogprevenációval is foglalkozó szervezet, Közép-Mo)

„Komplexebb programok ... régebben voltak, csak sajnos ... amit az iskola meg tud fizetni, az az, hogy egy-egy órára elhívja.” (szociális ellátással foglalkozó, de 12 éve drogprevenációt is végző szervezet, Közép-Ny-Dunántúl)

„...pénzen nagyon nagy hangsúly van a prevencióban, és hogy gyakorlatilag mindenki, aki ingyen tudja ezt vinni, az győz.” (11 éve szenvedélybeteg ellátást és prevenciót is végző szervezet, D-Dunántúl)

„...addig működik, amíg van rá finanszírozás, és utána pedig ilyen takaréklángon kezd működni, vagy még úgy sem. (20 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo.)

(ii)

„És ehhez még, az iskolák motiválatlansága, ... nagyon nehéz bejutni. ..takargatják a bajt, s nem akarják felszínre hozni. Úgy érzik, hogy akkor rossz híre lesz az iskolának, hogyha ott drogprevenáció folyik, mert akkor nyilván itt nálunk drogosok vannak... És ugyanakkor maga a tanár tudja, és küzd vele, küzd a problémával, és becsukja a szemét, és nem akarja észrevenni, hogy befüvezve ül a gyerek az óráján. Tehát én ezt abszolút tapasztalom, és személyesen.” (5 éve prevencióval foglalkozó szervezet, Közép-Mo)

„a felnőttek nem mernek a saját kudarcaikkal szembeállni, és ezt nem is vállalják fel, ... És ebből adódóan nagyon ritka az, hogy szülői csoportokat, szülői közösségeket tudunk megszólítani, hogy nézzünk már szembe, hogy mit csinálunk a gyerekeinkkel, meg a környezetünkkel.” (városi KEF, Közép-Mo)

„...az iskola hozzáállása nagyon nehezen változtatható, tehát ők a prevenció tevékenységeket megúszásban definiálják. Nem feltétlenül érdekeltek ... nagyon fontos az iskolavezetéssel, pedagóguskarral, tanári kapcsolat. Hogyha jó a kapcsolat, akkor ott el lehet adni bármilyen programot, és motiválttá lehet őt tenni arra, hogy egy mélyebb szintű megközelítés ... meg tudjon valósulni az iskolákban.” (11 éve szenvedélybeteg ellátást és prevenciót is végző szervezet, D-Dunántúl)

(iii)

„Én egy apró dolgot még ehhez így hozzáfűznék. Én azt látom a saját területen, hogy az iskolák nem igazán vannak azzal tisztában, hogy milyen szervezetek működnek a területen? Ezek a szervezetek milyen prevenció programokat, és milyen csomagokat tudnak kínálni nekik. Tehát én azt gondolom, hogy egy fajta ilyen kommunikációs probléma is van... Én is csak itt ülünk, hallgatlak csodálattal, és gyakorlatilag most tájékozodom arról, hogy te most mit csinálsz, meg te mit csinálsz? Akkor egy iskolától mit várjon az ember?” (12 éve drogprevenációval foglalkozó szervezet, Közép-Mo)

„Én is, most ezen gondolkodtam az iskolák fejével egy kicsit, hogy mennyire motiválatlanok, vagy inkább mennyire bizalmatlanok, meg hogy mennyi információjuk van nekik erről az egészről, akár, hogy mit takarnak bizonyos programok, vagy hogy mi lenne az az ajánlás szakmapolitikailag, amit érdemes lenne követni. És én azt látom, hogy ezek hiányoznak úgy az iskolák felől. (14 éve prevencióval foglalkozó szervezet, Közép-Mo)

„Igazából azt gondolom, hogy ...<a pedagógusok> olyan borzasztó keveset tanulnak, nem csak kábítószerkérdésről, vagy függőségekről, hanem egyáltalán pszichológiából is.” (11 éve szenvedélybeteg ellátást és prevenciót is végző szervezet, D-Dunántúl)

Az iskolai prevenció hozzáférhetőségének tendenciájára vonatkozó szakértői vélemények összességében inkább kedvezőtlen változásokat jeleztek az elmúlt 3-4 évben (összesen 17 szakértő kedvezőtlen tendenciákat, 8 fő javulást, és szintén 8 fő stagnálást érzékelt). Mindazonáltal az egyes térségekben meglehetősen eltérő véleményekkel találkoztunk.

6. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye arról, hogy az iskolai prevenció hozzáférhetősége tekintetében milyen tendenciák jelentkeztek az elmúlt 3-4 évben (fő)

Tendenciák	Térségek					Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	
javuló	5	0	1	2	0	8
stagnáló	0	4	2	0	2	8
rosszabbodó	0	3	2	6	6	17

5.1.1.1. Az iskolai prevencióval kapcsolatos percipiált drogpolitikai prioritások

A drogpolitikai prioritások vonatkozásában a fókuszcsoportokon több kérdés kapcsán megfogalmazódtak az iránymutatás hiányával kapcsolatos észrevételek, hogy nem érzékelhetők az iskolai prevencióval kapcsolatos kormányzati/szakmapolitikai prioritások:

„... a keret sem egyértelmű, ... hiányzik az a fajta szakmai útmutatás, vagy keretegység referencia, evidencia, nem tudom, akárminek hívjuk (13 éve egészségfejlesztéssel foglalkozó szervezet, K-Mo)

„...lebeg ez az egész történet.... nincs kormányzati iránymutatás, ...két éve, és ennyi. Bocsánat, hogy én ezt mondom, nincs igazi indítási pont. (városi KEF, Közép-Mo)

„Én meg azt látom, hogy nem hiteles a kormányzati politika. Mást mond, és mást csinál, ... más a kommunikációs szint, ... a készségfejlesztést, az önismeret fejlesztést, az egészségfejlesztést <kommunikálják>, ugyanakkor a tevékenység, a cselekvés nem ezt támasztja alá. És ez nagyon nagy probléma ...” (közel 20 éve egészségfejlesztéssel, prevencióval foglalkozó szervezet, Közép-Mo)

Mindazonáltal a vizsgált drogpolitikai prioritások¹⁷ közül – estenként kritikai értelmezéssel – a résztvevők döntő fölényrel az iskola szerepének (de nem mint védő iskolai környezetet) megerősítését (i), valamint a drogfogyasztás egészségügyi és szociális kockázataival kapcsolatos információk átadását (ii) emelték ki a kormányzati, illetve szakmapolitikai kommunikációban aktuálisan érzékelt prioritásként.

„... a nem létező drogstratégia szerint az infók a szociális és egészségügyi kockázatokról, ez az elsődleges. És még kell az iskola szerepét erősíteni.” (7 éve gyermek és ifjúságvédelmi feladatokat, 3 éve drogprevenciót is végző, szervezet, D-Dunántúl)

„Az iskola szerepének megerősítését is érzem, csak azt ilyen nagyon sajátos módon, amivel nem értek egyet... A büntetőjogi fenyegetettséget, azt csinálja, az egész biztos. És igyekeznek az iskola szerepének a megerősítésére” (közel 20 éve egészségfejlesztéssel, prevencióval foglalkozó szervezet, Közép-Mo)

„Csak annyit szeretnék, hogy a védő iskolai környezet megteremtése, ott nem az óvó jelzővel illetném ezt a fajta védőt, hanem inkább a határok által védett, tehát, hogy fogjuk meg a gyereket, vigyük vissza, a rendőr tudja igazoltatni, stb. Tehát ez a fajta dolog jön át nekem a kommunikációból, nem inkább az óvó” (kulturális területen dolgozó, drogprevencióval 4 éve foglalkozó szervezet, K-Mo.)

A fenti két prioritást a szakértők mintegy harmada említette. Ugyanakkor kb. ugyanilyen számban nyilatkoztak úgy, hogy egy, az prioritáslistában nem szereplő cél az, ami a prevencióval kapcsolatos kormányzati/szakmapolitikai kommunikációban nagy fontosságot kap, és pedig a büntetőjogi fenyegetés. 3 régióban, összesen 11-en egészítették ki ezzel a lehetséges prioritások listáját.

¹⁷ Ezek az EMCDDA strukturált kérdőívében is szereplő prioritások voltak.

„Én alapvetően a büntetés megjelenését látom, tehát hogy szigorodik a drogpolitika, hogy szigorítani akarják...”
(5 éve prevencióval foglalkozó szervezet, Közép-Mo)

„...az, hogy társadalmi kirekesztettség csökkentése, az abszolút nem érvényes... a büntetése...” (7 éve gyermek és ifjúságvédelmi feladatokat, 3 éve drogprevenciót is végző, szervezet, D-Dunántúl)

„a büntetőjogi fenyegetettséget, azt mindenképpen érzem. A büntetőjogi fenyegetettséget, azt csinálja, az egész biztos.” (közel 20 éve egészségfejlesztéssel, prevencióval foglalkozó szervezet, Közép-Mo)

7. táblázat. A résztvevő szakértők által percipiált aktuális drogpolitikai prioritások (fő)

Drogpolitikai prioritások	Említések száma
Információk a szociális / egészségügyi kockázatokról	10
Védő iskolai környezet megteremtése	5
Készségek fejlesztése	7
A társadalmi kirekesztés csökkentése	7
Az iskola szerepének megerősítése	13
Önértékelés fejlesztése	5
Segítő szolgáltatásokkal kapcsolatos információk	1
Egyéb: egészségközpontúság	1
Egyéb: családi környezet megerősítése	1
Egyéb: büntetőjogi fenyegetés	11
Egyéb: erkölcsi, normatív megközelítések	1
Nincsenek prioritások	5

5.1.2 UNIVERZÁLIS CSALÁDI PREVENCIÓN¹⁸

Az szakértői vélemények alapján az ország különböző térségeiben meglehetősen eltérő az univerzális családi prevenció jelenléte, azzal együtt, hogy egyetlen régióban sem értékelik kielégítőnek a hozzáférhetőségét a szakértők (8. táblázat). Egy térségben talákoztunk dominánsan azzal a véleménnyel, hogy ugyan nem mindenütt, de a legtöbb releváns helyen elérhető, azaz korlátozottan rendelkezésre állnak univerzális családi beavatkozások. Az ország többi térsége – a szakértői percepciók alapján – ennél rosszabb helyzetben van: egy régióban a szakértők véleménye a korlátozott és a ritka hozzáférhetőség között ingadozik, másik két térségben a szakemberek úgy ítélik, hogy van, de csak néhány releváns helyen hozzáférhető, egy régióban pedig egyértelműen amellet foglaltak állást a megkérdezettek, hogy ez a beavatkozási típus nem elérhető. Összességében a legtöbben úgy érzékelik, hogy csak néhány releváns helyen hozzáférhetőek a családokat megcélzó általános prevenció beavatkozások,¹⁹ holott fontosnak tartják:

„...a szakmaiság azt követeli meg szerintem, aki komolyan veszi a prevenciót, hogy a családokba bele kell mászni. Ezt a területet nem szabad kihagyni. Egyre többen, és sokkal jobban érezzük, mint eddig bármikor..” (városi KEF, Közép-Mo.)

¹⁸ Univerzális családi prevenció körébe tartoznak azok a programok, melyek elsődlegesen a családokat/szülőket célozzák meg (ez történhet az iskolán keresztül is, de nem a diákokra irányuló iskolai programok keretében).

¹⁹ Sokan még a 2-es értékeléssel kapcsolatban is megjegyezték, hogy „ezek optimista 2-esek” (pl. 20 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo.)

8. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye az univerzális családi prevenció hozzáférhetőségéről²⁰ a térségben (fő)

Hozzáférhetőség	Térségek					Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	
Teljes mértékben	0	0	0	0	0	0
Kiterjedt	0	0	0	0	0	0
Korlátozott	3	1	5	0	1	10
Ritka	2	5	1	0	6	14
Nincs	0	0	0	8	1	9
Nincs információ	0	0	0	0	0	0

A szembetűnő hiányok okait kisebb részben a szakmai kompetenciák hiányában (i), nagyobb részben a félelmekben, a társadalmi támogatás deficitjeiben (ii) látják.

(i)

„...nincsenek eszközeink, illetve nincsen ilyenfajta tudásunk, vagy gyakorlatunk, módszertanunk, és nem merünk még belefogni.” (városi KEF, Közép-Mo.)

(ii)

„...<társadalmi> támogatottsága sincs. Nagyon sok a félelem....” (városi KEF, Közép-Mo.)

„Én nem gondolom, hogy nincs a szakmának eszköze családban dolgozni. Inkább azt gondolom, hogy rossz a konstelláció ahhoz, hogy egyáltalán kapcsolatba keveredjen.” (12 éve drogprevenációval is foglalkozó szervezet, Közép-Mo.)

„Szerintem nem lehet megszólítani.... Ha érintett, akkor sem... Nem vállalja föl. ... Mert süketek a problémára. ... Ez egy tabutéma.” (több megszólaló, Közép-Ny.-Dunántúl)

„... nagyon nagy az emberekben a szégyenérzet a témával kapcsolatban és a legfőbb oka, véleményem szerint, a távolmaradásnak vagy a közönynek a téma felé.” (szociális ellátással foglalkozó, de 12 éve drogprevenációt is végző szervezet, Közép-Ny.-Dunántúl)

„... nagyon nehéz a családokat megszólítani .. ebben lenne a médiának óriási szerepe. Tehát ezt mi kicsiben nem tudjuk megoldani. A legkontrollálhatóbb szülők gyerekeit tartalmazó iskolákban sem jönnek el semmiféle ilyen típusú kezdeményezésre.” (11 éve szenvedélybeteg ellátást és prevenciót is végző szervezet, D.-Dunántúl)

Az okokról való beszélgetés kapcsán az alacsony társadalmi támogatottságból, a családok háritásából fakadó problémák kezelésére javaslatok is megfogalmazódtak, melynek során előkerült a védőnői hálózat szerepe, illetve a prevenció kereteinek tágítása:

„...védik a saját intimitásukat a családok. ...oda bemenni csak azok a szakemberek tudnak, akik valamiért be tudnak menni a családba. És azért gondolom én a védőnők szerepét óriásinak. ...A védőnő azért prevenció lehetőség, mert ott nincs baj, igazság szerint egy élethelyzethez kapcsolódóan van ott.” (közel 20 éve egészségfejlesztéssel, prevencióval foglalkozó szervezet, Közép-Mo.)

„Én egyébként hibának tartom, hogy mindig a drog felől közelítjük meg, vagy közelítik ...én magam is. Holott azt gondolom, hogy inkább az alkoholra kéne nagyobb hangsúlyt fektetni. ...mert mindenki ismer még a szűkebb környezetében is olyat, aki alkoholproblémával él. És akkor azt gondolom, talán előbb-utóbb jobban <megközelíthetővé válnának>” (szociális ellátással foglalkozó, de 12 éve drogprevenációt is végző szervezet, Közép-Ny.-Dunántúl)

²⁰ A megkérdezettek válaszaikat az alábbi skálán adták meg: 5 - Teljes mértékben: gyakorlatilag minden releváns helyen van; 4 - Kiterjedt: a legtöbb releváns helyen van, de nem mindenütt; 3 - Korlátozott: a releváns helyek többségében nincs, de több mint néhányban van; 2 - Ritka: csak néhány releváns helyen van; 1 - Nincs

A megkérdezettek meghatározó többsége nem lát különbséget a helyi, és az országos helyzet között. E tekintetben talán a közép-magyarországi térségben elhangzottakat érdemes megemlíteni, ahol jelentős számban fogalmazódtak meg olyan vélemények, melyek szerint a térségben az országosan jellemzőnél is kevésbé elérhetőek ezek a beavatkozások:

„Lehet, hogy <a térségben> rosszabb, én azért gondolom most ezt, mert ... elkezdtek a leghátrányosabb helyzetű térségeket, a gyerekek felzárkóztatása címén, bizonyos programokkal megkeresni, amik ... akár beleférhetnek a drogprevenció körébe is Budapest és Pest megye nem tartozik a hátrányos helyzetű térségek közé, tehát lehet, hogy vannak olyan helyek az országban, ahol ennek a helyzete jobb” (5 éve prevencióval foglalkozó szervezet, Közép-Mo)

Az vizsgált univerzális családi prevenció elemek/megközelítések hozzáférhetőségével kapcsolatos vélemények az 5 fokozatú skála²¹ alsó tartományában 1,4 és 2,8 között mozogtak, azaz gyakorlatilag minden vizsgált elem maximum korlátozottan, de inkább csak ritkán hozzáférhető mindegyik régióban. Az országos elérhetőségre vonatkozó percepciók átlagai pedig egyértelműen azt jelzik, hogy minden családtípusra irányuló általános prevenció ritka Magyarországon (9. táblázat).

9. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye az univerzális családi prevenció különböző típusainak hozzáférhetőségéről (átlagok)

Beavatkozási típusok	Térségek					Országos átlag
	I.	II.	III.	IV.	V.	
Sorstárs megközelítések	2,2	2,1	2,4	1,5	2,1	2,3
Családi találkozók, szülői estek	2,8	2,0	2,3	1,3	2,3	2,0
Tréningek a családok számára	2,4	1,9	1,8	1,4	1,7	2,0

Az időbeli tendenciák tekintetében kicsit megosztottabb a kép, ugyan azok voltak többségben, akik nem érzékeltek változásokat e területen az elmúlt 3-4 évben (jobb: 7 fő; változatlan: 12 fő; rosszabb: 10 fő), mindazonáltal egy régióban valamelyest javulást, egy másikban pedig inkább romlást percipáltak a szakemberek.

5.1.3 UNIVERZÁLIS KÖZÖSSÉGI PREVENCIÓ

A közösségi alapú megközelítést – az EMCDDA értelmezésének megfelelően²² – mint színteret értelmezzük, szemben a közösség tágabb – egyének aktív társadalmi hálózataként való – értelmezésével. Ebben a részben azokkal, a fiatalokat általában megcélzó, iskolán kívüli programokkal (az alternatív szabadidő eltöltést elősegítő, vagy a sport programok, illetve bármely olyan drogprevenció, vagy egészségfejlesztési program) foglalkozunk, melyek kizárólagosan a helyi közösséget általában célozzák meg.²³

Az univerzális közösségi prevenció a szakértői vélemények alapján az ország különböző térségeiben általában meglehetősen alacsony elérhetőségű (10. táblázat). Két térségben valamelyest jobb a helyzet, ezekben dominánsan azzal a véleménnyel találkoztunk, hogy ugyan a releváns helyek többségén nincs, de több mint néhány helyen elérhetőek univerzális közösségi beavatkozások. Az ország többi területe – a szakértői percepciók alapján – ennél rosszabb helyzetben van: két térségben a szakértők véleménye a korlátozott és a ritka hozzáférhetőség között ingadozik, egy térségben pedig a szakemberek

²¹ Az alkalmazott skála a 8. táblázatnál leírttal megegyező volt.

²² Lásd EMCDDA univerzális prevencióról szóló strukturált kérdőívének (SQ25) 3.1. pontját.

²³ A veszélyeztetett fiatalokra irányuló prevenció programokat külön fejezetben tárgyaljuk.

egyértelműen úgy ítélték meg, hogy ritka, csak néhány releváns helyen hozzáférhető valamilyen, az általános populációra irányuló közösségi beavatkozás. Összességében leginkább az a vélemény volt jellemző, hogy csak néhány releváns helyen hozzáférhetőek az univerzális közösségi beavatkozások, de jelentős azoknak a száma is, aki úgy gondolták, hogy ugyan a releváns helyek többségén nem állnak rendelkezésre ilyen szolgáltatások, azonban több mint néhány helyen elérhetőek.

10. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye arról, hogy az univerzális közösségi prevenció mennyire hozzáférhető²⁴ a térségben (fő)

Hozzáférhetőség	Térségek					Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	
Teljes mértékben	0	0	0	0	0	0
Kiterjedt	0	0	2	0	0	2
Korlátozott	2	4	4	0	3	13
Ritka	3	1	0	7	4	15
Nincs	0	0	0	0	0	0
Nincs információ	0	0	0	0	0	0

A vizsgált univerzális közösségi prevenció elemek hozzáférhetőségével kapcsolatos vélemények a ritka és a korlátozott hozzáférhetőség között helyezkednek el. A különböző beavatkozási típusok között nem találtunk jelentős különbséget, mindössze az alternatívákat nyújtó beavatkozások hozzáférhetősége tekintetében mutatkozik ennél valamelyest kedvezőbb helyzet, ennek a megoldásnak a hozzáférhetősége mindenütt eléri korlátozott szintet, és az egyik térségben pedig a legtöbb releváns helyen vannak ilyen típusú szolgáltatások. (11. táblázat)

11. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye az univerzális közösségi prevenció különböző típusainak hozzáférhetőségéről (átlagok)

Beavatkozási típusok	Térségek					Országos átlag
	I.	II.	III.	IV.	V.	
Közösségi szinten összehangolt szolgáltatások	2,8	2,4	3,5	1,9	2,5	2,9
Közösségi támogatás, részvételen és felelősség-vállaláson alapuló rendszerek	2,4	2,7	3,3	1,4	2,3	2,7
A közösségi csoportok számára szervezett képzések	2,0	2,7	3,5	2,0	2,1	3,0
Ifjúsági tanácsadó központok	2,6	3,2	3,5	2,3	3,4	3,1
Nem fix telephelyű programok a térségben/ közösségben élő fiatalok számára	2,0	3,2	3,2	1,6	2,9	3,0
Alternatívák nyújtása	4,2	3,2	3,2	2,8	3,4	3,2

Az univerzális közösségi prevenció tendenciáinak megítélése során ugyan bizonytalanságokat tapasztaltunk, összességében azonban a résztvevők egyértelmű többsége a hozzáférhetőség változatlanlansága mellett foglalt állást (változatlan: 17 fő; javult: 4 fő; romlott: 7 fő), mindazonáltal két térségben inkább a helyzet rosszabbodásával, egyben pedig a javulásával

²⁴ Az alkalmazott skála a 8. táblázatnál leírttal megegyező volt.

kapcsolatos vélemények kerültek túlsúlyba. A helyzet romlását érzékelő vélemények mögött a csökkenő források fogalmazódtak meg magyarázatként.

„...sajnos egyre több bukik be, egyre többet lehetetlenítenek el. Az újaknak meg még nem látjuk a kereteit, az a nagy baj. Nagyon nagy baj. ...Régebben voltak, főleg a civil közösségek számára szervezett képzések ... Most egyre kevesebb pénz van rá és egyre kevésbé jelennek meg ezek a közösségi színtereken... rosszabb lett. Merthogy ezeknek a jelentős része pályázati forrásokból működik ... És hát az utóbbi két évben nagyon sok akadályoztatása volt ennek a pénznek... A drogpreveníciónak is, meg a közösségének is.” (oktatással foglalkozó, 11 éve prevenciót is végző szervezet Dél-Alföld)

A tendenciák bizonytalanságának hátterében az univerzális közösségi drogprevenáció határainak puhasága érezhető. Ezek a beavatkozások sokszor nehezen választhatók szét a közösségi rendezvények/megmozdulások területén általában érzékelt tendenciáktól, ugyanakkor céljaik és alkalmazott eszközeik tekintetében sokszor kérdéses a szinkronitás:

Több közösségi rendezvény ... esemény van. ... De most, hogy ez mennyire egészségfejlesztés, mennyire nem, vagy a szervezetek mennyire tudnák ezt a saját javukra fordítani, az szerintem itt a közösségek szempontjából egy érdekes kérdés.” (kulturális területen dolgozó, drogprevenációval 4 éve foglalkozó szervezet, K-Mo.)

„...vannak ilyen megmozdulások, sok helyen, csak egyszerűen így a magyar kultúrában mintha így összemosódna egy kicsit... mindenhol ott a sörcsap. Egyszerűen, csinálnak egy ifjúsági megmozdulást, ahol sport lesz meg minden, de azért kiteszik az összes sörsátort, hogy azért igyanak is persze. ...fesztivál, kinn vannak a sátrak, és a sör a kezében, magyarázod neki, hogy milyen gáz a szenvedélybetegség. ...Szóval ez a kettősségkioltja egy picit a célt” (fő tevékenységként szenvedélybeteg rehabilitációjával foglalkozó intézet, Közép-Mo)

„...az utóbbi néhány évben rengeteg pályázati forrás van ilyen integrált közösségi terek létrehozása, gyerekesély, egyéb, ilyen kistelepülési hátrányos helyzetű akármilyen fejlesztések, ahol közösségi tereket kell, lehet, ezeket fejlesztik, játszóterek, ilyen alternatív szórakozási /.../, kikapcsolódásra alkalmas. Most van egy ilyen szerencsés támogatás, ami a prevencióra annyira nem fókuszál, de ... azét benne van szerintem.” (13 éve egészségfejlesztéssel foglalkozó szervezet, K-Mo)

5.2 CÉLZOTT PREVENCIÓVAL KAPCSOLATOS EREDMÉNYEK

5.2.1 VESZÉLYEZTETETT CSOPORTOKRA IRÁNYULÓ KÖZÖSSÉGI-ALAPÚ BEAVATKOZÁSOK

A célzott közösségi prevenció szintén nem egyenletesen elérhető a szakértők percepciói alapján az ország különböző térségeiben (12. táblázat). Két térségben egyértelműen a korlátozott hozzáférés mellett foglaltak állást a szakértők, másik két térségben a vélemények a korlátozott és a ritka hozzáférhetőség között ingadoztak, egy térségben pedig a szakértői percepciók abba az irányába húztak, hogy bár nem mindenütt, de a legtöbb releváns helyen elérhetőek célzott közösségi beavatkozások. Összességében a szakértők körében azonban markánsan az a vélemény volt jellemző, hogy ugyan korlátozottan, de hozzáférhetőek az célzott közösségi beavatkozások, ami az univerzális közösségi prevenció hozzáférésehez képest kedvezőbbnek mondható.

„Valószínűleg azért is, mert egy kicsit körülhatároltabb terület, ezért a szolgáltatók jobban tudnak erre reagálni.” (9 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, Közép-Mo.)

12. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye az célzott közösségi prevenció hozzáférhetőségéről²⁵ a térségben (fő)

Hozzáférhetőség	Térségek					Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	
Teljes mértékben	0	0	0	0	0	0
Kiterjedt	0	0	4	0	0	4
Korlátozott	2	5	2	3	7	19
Ritka	2	0	0	4	0	6
Nincs	0	0	0	0	0	0
Nincs információ	0	0	0	0	0	0

A különböző célcsoportokra irányuló célzott közösségi beavatkozások hozzáférhetőségét vizsgálva az egyes térségekben kapott átlagértékek meglehetősen széles tartományban, – 5 fokozatú skálán – 1 és 4 között, azaz a „nincs”, és a „kiterjedt” hozzáférhetőség között helyezkednek el. A különböző célcsoportok között nem találtunk olyat, melynek a hozzáférése más csoportokhoz képest jelentősen eltérő volna.²⁶ A különböző célcsoportokban viszonylag kiegyenlítettként észlelt rendelkezésre állás mögött esetleg feltételezhető a szolgáltatások alacsony specializáltsága, valamiféle „behelyettesíthetősége”:

„...nagyon sok esetben ...módszertanában inkább univerzális megközelítéssel vannak jelen. Tehát, hogy például ugyanaz a program megy az állami gondozottaknak, meg az iskolai prevenció programban... tehát módszertanában nem különül el nagyrészt” (kulturális területen dolgozó, drogprevenációval 4 éve foglalkozó szervezet, K-Mo.)

„...azért én még olyan módszertannal nem találkoztam, hogy hajléktalanoknak a drogprevenációja, vagy ártalomcsökkentése. Vagyis ehhez úgy mindenki ért, mert persze, van szenvedélybeteg. Vagyis, hogy én úgy gondolom, hogy ez módszertanában nincs.” (20 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo.)

A szolgáltatások ugyan nominálisan sok esetben eltérő volumenűek a különböző célcsoportokban, azonban a célpopuláció nagyságának különbségei ezeket kiegyenlítik: pl. sok party-szerviz működik, de sok rendezvényen nem elérhető, akkor korlátozott a hozzáférés, vagy van viszonylag sok szociálisan hátrányos környéken élőkre irányuló program, de:

„Lassan a fél országot lehetne preventálni ezen az alapon ... nincs annyi program, ami elég lenne. (12 éve drogprevenációval foglalkozó szervezet, Közép-Mo.)

A party, fesztivál látogatóknál, ... kevesen vagyunk, és több kéne. .. nem igazán van ez a szórakozóhelyeken megoldva, hogy valamiféle infót kapjanak, vagy segítséget.” (12 éve drogprevenációval foglalkozó szervezet, Közép-Mo.)

„... rengeteg roma program fut, ...illetve a hajléktalanokra irányuló programok, hiszen ott is vannak speciális szakemberek, meg vannak olyan speciális otthonok is, ahol, ha nem is kifejezetten az illegális szerhasználókkal, de az alkohol fogyasztókkal foglalkoznak.Nagy mennyiség, de nem fedi le <a szükségleteket>.” (20 éve drogellátással, 15 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo.)

A térségek között viszonylag jelentős különbségek rajzolódtak ki: találoztunk olyan térséggel, ahol a helyi szakemberek szerint minden célcsoport számára több mint néhány, s egyes célcsoportok számára a legtöbb releváns helyen hozzáférhetőek a célzott beavatkozások, míg van olyan térség ahol minden célcsoport számára jellemzően csak néhány helyen áll rendelkezésre célzott közösségi intervenció. Az országos elérhetőségre vonatkozó percepciók átlagai 3-as érték körül mozognak, azaz a vizsgált célcsoportok általában korlátozottan, a releváns helyek többségén nem, de több mint néhány helyen hozzáférnek közösségi beavatkozásokhoz (13. táblázat).

²⁵ Az alkalmazott skála a 8. táblázatnál leírttal megegyező volt.

²⁶ A menekültek esetében több térségben kaptunk ugyan nagyon alacsony átlagokat, azonban ez annak a következménye, hogy az adott térségben nem jellemző ennek a célpopulációnak az előfordulása.

13. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye a különböző célcsoportokra irányuló célzott közösségi prevenció hozzáférhetőségéről (átlagok)

Célcsoportok	Térségek					Orsz. átlag
	I.	II.	III.	IV.	V.	
Szociális, oktatási problémákkal küzdő tanulók	2,5	3,2	3,8	2,3	3,6	3,3
Menekültek	1,7	3,0	2,0	1,0	3,0	2,8
Különböző etnikai/kisebbségi csoportok	2,5	3,4	4,0	2,1	2,8	3,3
Hajléktalanok	2,7	3,6	3,0	1,6	3,2	2,9
Fiatal bűnelkövetők	2,3	4,0	3,2	2,1	3,6	3,2
Állami gondozottak	3,7	3,8	3,3	1,9	3,7	3,2
Szociálisan hátrányos környéken élő fiatalok	3,0	3,2	3,3	2,0	2,9	3,1
Party/fesztivál-látogatók	3,0	3,3	3,3	2,5	3,1	3,2

A különféle veszélyeztetett csoportokra irányuló közösségi beavatkozások tekintetében a területi szakértők többnyire kedvező irányú változásokról, illetve a szolgáltatások változatlan elérhetőségéről számoltak be (javuló: 16 fő; változatlan: 10 fő). A relatíve kedvező tendenciák mögött többen említették a szakmai integráció növekedését,²⁷ mint olyan tényezőt, ami segített szinten tartani a csökkenő források mellett is a közösségi ellátást a célzott prevenció területén:

„A szolgáltatók számában talán nem <történt változás>, az információáramlás – én azt érzékelem – hogy jobb lett, és az együttműködés. Tehát, hogy ezek a különböző információs kiadványok miatt én azt gondolom, meg akár az ilyen kutatások miatt, vagy bármi miatt, tehát, hogy az, hogy jobban tudunk egymásról, és jobban keressük.” (5 éve prevencióval foglalkozó szervezet, Közép-Mo)

„Én is azt hiszem, hogy a szakma, a szakemberek elkezdtek egymás fele jobban összekapaszkodni és erősíteni egymást, azért, mert a lehetőségek nehezebbek, és egyszerűen rá vagyunk kényszerítve arra, hogy az energiáinkat összesítsük, és támogassuk egymást. Tehát ezért érezhető. (közel 20 éve egészségfejlesztéssel, prevencióval foglalkozó szervezet”, Közép-Mo)

„A kompetenciahatárok nálunk legalábbis sokkal inkább kezdenek letisztulni ...és mindenki akkor a saját kompetenciahatárain belül tudja sokkal inkább az energiáit befektetni. ...célzott prevencióba ...jobban ismerjük egymást,ezért van az, hogy itt jobban <sikerül a forrásokcsökkenés ellensúlyozása>” (városi KEF, Közép-Mo.)

Ugyanakkor a szinten tartással kapcsolatba is fogalmazódtak meg kételyek:

Az együttműködés javulásával egyetérték, csak, hogy mennyire marad szinten, azt nem tudom teljesen megítélni. (12 éve drogprevenációval is foglalkozó szervezet, Közép-Mo.)

5.2.2 VESZÉLYEZTETETT CSOPORTOKRA IRÁNYULÓ CSALÁDI-ALAPÚ BEAVATKOZÁSOK

A szakértők percepciói alapján az ország különböző térségeiben a célzott családi prevenció sem egyenletesen elérhető (14. táblázat). Három térségben ritka, csak néhány releváns helyen van, egy térségben a helyi szakértők egyértelműen amellett foglaltak állást, hogy ugyan a releváns helyek többségén nincs, de több mint néhány helyen van, s egy másik térségben pedig a szakértői percepciók az jelzik, hogy bár nem mindenütt, de a legtöbb releváns helyen elérhetőek célzott családi beavatkozások. Összességében a szakértők körében azonban leginkább az a vélemény volt jellemző, hogy a célzott családi-alapú prevenció

²⁷ Az általános prevenció területén ilyen kiegyenlítő mechanizmusokat nem tapasztaltunk. A megkérdezettek szerint ennek oka az, hogy „az általános prevencióban több szakmának (tanárok, védőnők, stb) kellene együttműködni, amelyek nagyon más szakmai elvek mentén dolgoznak.

leginkább csak néhány releváns helyen hozzáférhető, ami az univerzális családi prevenció hozzáférésehez hasonló. Azonban míg az univerzális családi prevenció esetén előfordultak olyan vélemények, melyek a térségükben nem léteznek ítélték a beavatkozást, és sehol nem talákoztunk kiterjedt hozzáféréssel, addig a célzott családi prevenció esetében a helyi szakemberek szerint mindenütt van valamilyen szintű szolgáltatás, és van olyan térség ahol a legtöbb releváns helyen elérhető a célzott családi-alapú beavatkozások. Az univerzális családi prevencióval kapcsolatos kérdések tárgyalásakor is az a tendencia volt érzékelhető, hogy a családi-alapú megközelítések inkább a célzott beavatkozások körében jellemzőek, bár sok kétely is megfogalmazódott ezen beavatkozások működőképességével kapcsolatban a veszélyeztetett családok nehéz megközelíthetősége miatt.

„Énnekem egyébként nem azzal van bajom, segíteni annak lehet, aki kéri a segítséget. Szolgáltatás van, csak ez az a terület már, amikor az ő motivációján nagyon sok minden múlik.” (közel 20 éve egészségfejlesztéssel, prevencióval foglalkozó szervezet, Közép-Mo.)

„a szervezők részéről az akarat megvan, hanem a motiváció, az érdeklődés az ő részükről nehezen felkelthető.” (felnőttképzéssel, de 5 éve drogprevenációval is foglalkozó szervezet, Közép-Ny.-Dunántúl)

14. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye családi prevenció mennyire hozzáférhetőségéről²⁸ a térségben (fő)

Hozzáférhetőség	Térségek					Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	
Teljes mértékben	0	0	0	0	0	0
Kiterjedt	0	0	5	0	0	5
Korlátozott	1	4	0	2	2	9
Ritka	3	0	1	5	5	14
Nincs	0	0	0	0	0	0
Nincs információ	0	0	0	0	0	0

A veszélyeztetett családokra irányuló beavatkozások összességében alacsony hozzáféréseinek okát a szakemberek egyrészt a problémás családok nehéz megközelíthetőségében látják (i), illetve az elérést nehezítő intézményi struktúrák, a tárgyi és a személyi feltételek hiányát említik (ii):

(i)

„... a szülői mivoltát, úgy érzi, azt kérdőjelezzük meg, hogy ő most jó szülő, vagy rossz szülő?” (fő tevékenységként szenvedélybeteg rehabilitációjával foglalkozó intézet, Közép-Mo.)

„Nagyon sokszor azt gondolom, hogy nem annak szolgáltatunk, akire azt mondanám, hanem, akit el tudok érni. ... ez is érdekes, hogy emiatt maradhatnak ki csoportok, mert a könnyebb irányába hajlik az ellátó rendszer is, akit könnyebb elérni. És nem a rászorultság alapján.” (20 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo.)

(ii)

„...még nagyon sok lépés kell hozzá. Tárgyi, szemléleti, személyi téren..”. (20 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo.)

„...lenne rá igény, meg mostanában már ...kezdtek bejönni egyre jobban a hozzátartozók is, nemcsak a szenvedélybeteg. Viszont az anyagi és emiatt ugye a humán erőforrás nincs meg hozzá. (11 éve szenvedélybeteg ellátással, 9 éve drogprevenációval is foglalkozó szervezet, Dél-Alföld)

²⁸ Az alkalmazott skála a 8. táblázatnál leírttal megegyező volt.

A különböző célcsoportokra irányuló célzott családi beavatkozások hozzáférhetőségét vizsgálva az egyes térségekben kapott átlagértékek – 5 fokozatú skálán – 1,5 és 3,7 között helyezkednek el. A különbségek inkább területi mintázódást takartnak, mintsem a különböző célcsoportok jelentősen eltérő hozzáférést, bár az egyes célcsoportok vonatkozásában megjelenő viszonylag homogén átlagok mögött is eltérő szakértői percepciók állnak. A mintázódást a szakértői vélemények szerint azt okozza, hogy bizonyos típusú a problémák intézményi struktúrához való kötöttsége jótékony hatással van ezen problémákkal rendelkező családok bevonhatóságára.

„Hát, mert itt ez a közösségi pszichiátriai ellátás kapcsán, ez a két csoport átfed, vagyis, hogy a mentális, és úgy tűnik, hogy a mentális betegeket könnyebb megcélolni, és akkor így egyben meg lehet közelíteni. Vagyis, hogy a mentális problémás családok jobban kezelhetők, a család jobban érzi a felelősségét” (20 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo.)

„...a mentális problémákkal küzdő családoknál, a kisebbségi marginalizálódott, szociálisan hátrányos környéken élők, hátrányos helyzetű család ...egyrészt a társadalmi elvárás, másrészt a lehetőség. Tehát, hogy megvan egy jól kiépült ellátó rendszer, ami a lehetőségét adja annak, hogy ezek az emberek bemenjenek az ellátó rendszerbe. (kulturális területen dolgozó, drogprevenációval 4 éve foglalkozó szervezet, K-Mo.)

„...én úgy látom, hogy a mi környékünkön a mentális problémákkal küzdő családok problémái nincsenek megoldva. Mert, hogy bizonyára igényelnék a segítséget, mint ahogy ... mondja, csak nincs hová menniük, nincs hová fordulniuk segítségért” (20 éve drogellátással, 15 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo)

15. táblázat. A résztvevő szakértők véleménye a különböző célcsoportokra irányuló célzott családi prevenció hozzáférhetőségéről (átlagok)

Célcsoportok	Térségek					Országos átlag
	I.	II.	III.	IV.	V.	
Szerhasználattal küzdő családok	2,5	3,2	3,2	2,4	2,4	2,8
Szociálisan hátrányos helyzetű családok	2,8	3,4	3,7	2,4	2,8	3,0
Konfliktusos, elhanyagoló családok	2,3	3,0	2,8	1,9	2,4	2,6
A büntető igazságszolgáltatás látókörébe tartozó családok	1,8	2,5	3,0	1,5	2,0	2,4
Mentális problémákkal küzdő tartozó családok	2,5	3,2	2,7	1,6	2,4	2,6
Kisebbségi, marginalizálódott családok	2,3	3,0	3,0	1,8	2,0	2,8
Szociálisan hátrányos környéken élő családok	2,3	3,0	2,8	2,1	2,1	2,9

A különféle veszélyeztetett csoportokra irányuló családi-alapú beavatkozások elérhetősége tekintetében összességében a területi szakértők többnyire kedvező irányú változásokról számoltak be (javuló: 17 fő; változatlan: 4 fő; rosszabb: 3 fő), de többen említettek kedvezőtlen jelenségeket is.

„Szerintem tendenciában ... ez a fajta szemlélet terjed el, de még nagyon sok lépés kell hozzá. Tárgyi, szemléleti, személyi téren, vagyis, hogy a nullához képest már sokat haladtunk, de az össz család létszámhoz képest, vagyis, hogyha azt nézem, hogy mennyit érünk el, azért még nagyon távol áll. De ahhoz képest, ahol tartottunk, ahhoz képest meg igen.” (20 éve prevencióval is foglalkozó szervezet, K-Mo.)

„...az elmúlt években egyrészt volt egy felfelé ívelő, ez a közösségi típusú ellátások, normatíva lehívás, fejlődő szolgáltatások, stb. Viszont a családsegítés és gyermekjólét kapcsán, a kistérségi kiszervezések, illetve a nagyobb települési vagy megyeszékhelybeli átszervezések kapcsán szerintem kifejezetten romlott. Nőtt a kliens szám és jóformán egy fajta ilyen papírtologatásba ment át a történet. Tehát, hogy iszonyatosan megnőtt a kliens szám, tehát az ügyszám ilyen módon, és ehhez nem alkalmazkodott az adott intézménynek a humánerőforrás fejlesztése. Tehát dupla olyan kliensszámot lát el ugyanolyan létszámmal egy családsegítő, vagy egy gyermekjóléti, mint mondjuk 3 évvel ezelőtt.” (kulturális területen dolgozó, drogprevenációval 4 éve foglalkozó szervezet, K-Mo.)

„Nagyon sok területen átszervezés volt, finanszírozás, humánerőforrás változások vannak. Tehát, hogy átrendeződött az ellátó rendszer. Nekem azért van most egy ilyen lefele menő..” (13 éve egészségfejlesztéssel foglalkozó szervezet, K-Mo)

„Hát a figyelem az szerintem nagyobb” (rendvédelem, Közép-Ny-Dunántúl)

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunk célja a magyarországi prevenciók beavatkozásainak területén 2011-ben megfigyelhető új fejlemények és tendenciák bemutatása volt. Az eredmények összefoglalásaként ezeket az információkat kontextualizálni próbáljuk, részben a korábbi hazai tendenciákkal, részben a nemzetközi fő áramokhoz képest tapasztalható hiányosságok és erősségek megfogalmazásával.

Összességében azt látjuk, hogy Magyarországon a legnagyobb prevenciók szolgáltatásai – az iskolai, illetve a célzott közösségi beavatkozások is csak korlátozottan érhetők el a szakemberek véleménye szerint, s a programok nagyobb része pedig csak néhány releváns helyen működik.

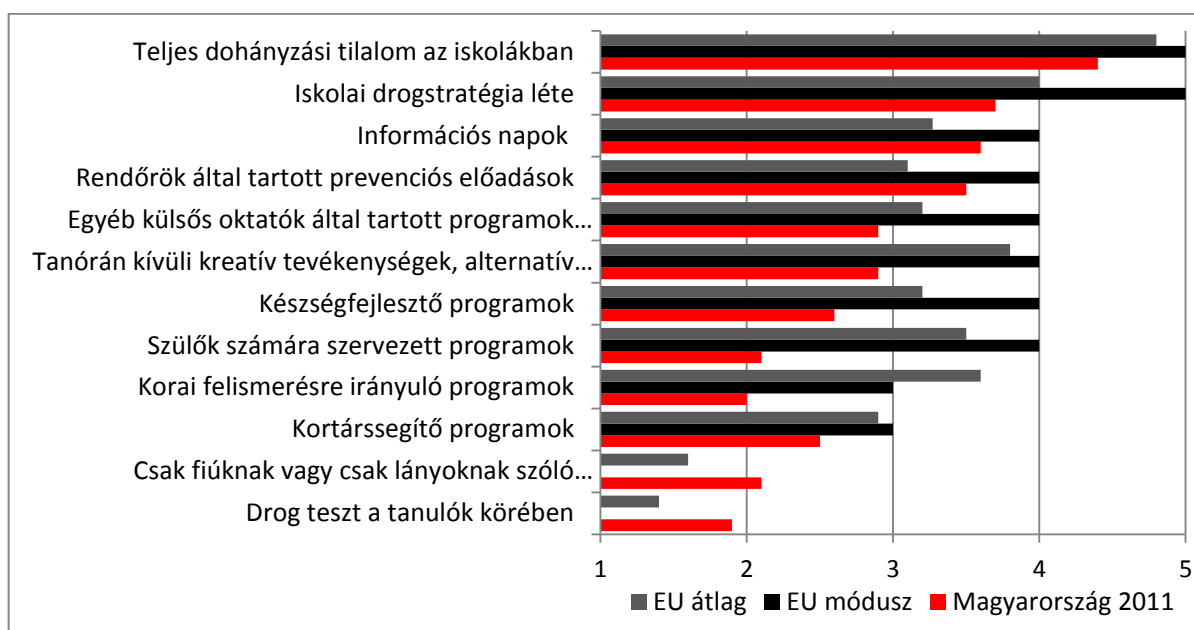
16. táblázat. A különböző programtípusok lefedettségére vonatkozó szakértői vélemények összefoglalása – a leggyakoribb vélemények kiemelésével (fő)

Hozzáférhetőség	Iskolai	Univerzális családi	Univerzális közösségi	Célzott közösségi	Célzott családi
Teljes mértékben	2	0	0	0	0
Kiterjedt	9	0	2	4	5
Korlátozott	20	10	13	19	9
Ritka	3	14	15	6	14
Nincs	0	9	0	0	0

A 16. táblában összefoglalt lefedettség adatok bizonyos területeken különösen is szomorú tendenciákról tudósítanak a korábbi adatok tükrében. Az általános prevenciók beavatkozásai egész Európában leginkább jelentékeny hányadát jelentő iskolai prevenciók területén – mint ahogy azt korábban vázoltuk – az ezredfordulót követő évtized második felében már az iskolák 85-88%-ában zajlott Magyarországon is valamilyen prevenció vagy egészségfejlesztő program az egyes tanévekben, s 80%-ukban rendszeresen, minden évben történt valamilyen beavatkozás. A rendszeres prevenció aktivitás általánossá válása következtében 2006-2008 táján a prevenciók programjai elterjedtségében már nem mutatkoztak sem régiók szerinti, sem urbanizációs mintázódások (Paksi 2010). Ezekhez a három évvel korábbi kvantitatív vizsgálati eredményekhez képest a 2011-es évre vonatkozóan kvalitatív információkkal szolgáló kutatásunk egészen más képet fest. Ugyan ma is van olyan térsége az országnak, ahol a helyi szakemberek úgy ítélik meg, hogy kiterjedt, a legtöbb iskolában van drogprevenció, 5 térségből 3-ban azonban az a vélemény alakult ki, hogy az iskolai prevenció korlátozottan hozzáférhető, s összességében is a korlátozott hozzáférés jelenti a domináns véleményt, azaz aktuálisan az iskolák többségében nincs drogprevenció. Bár a hozzáférhetőségre vonatkozó jelenlegi kvalitatív adatok csak nagyon korlátozottan hasonlíthatók össze a korábbi kvantitatív adatokkal, az iskolai prevenció hozzáférhetőségének tendenciájára vonatkozó szakértői vélemények is összességében inkább kedvezőtlen változásokat jeleztek az elmúlt 3-4 évben.

Amennyiben az iskolai prevenció struktúráját, az alkalmazott modalitások előfordulását vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy bár az a kétezres évek első évtizedének végén is elmaradt a szakirodalom alapján kívánatos struktúrától, a kutatások kedvező elmozdulásokat jeleztek: megszűnni látszott az ismeretátadásra koncentráltó megközelítés dominanciája, s növekedett a korszerű szakirodalom alapján priorizált, a társas kompetenciákat növelő tartalmak előfordulási aránya. Jelenleg az iskolai prevenció modalitások között – a szakemberek véleménye szerint leginkább a kötelező adminisztratív előírásokban szereplő (dohányzási tilalom, illetve iskolai drogstratégia), másrészt az iskola számára kisebb költséget jelentő megoldások (információs napok, rendőrök által tartott előadások) a leginkább hozzáférhetőek. Ugyanakkor csak kevés iskolában fordul elő, vagy szinte egyáltalán nem létezik néhány, a szakirodalom alapján kívánatosnak tekinthető, bizonyítékkal támogatott programtípus. Mint az európai adatokkal foglalkozó fejezetben láthatjuk, ez sok tekintetben így van általában Európában is, azonban míg néhány bizonyítékon alapuló beavatkozás (pl. készségfejlesztő programok, szülők számára szervezett programok) az iskolák többségében hozzáférhető az európai országokban, nálunk ezek a beavatkozások az iskolák többségében nincsenek jelen, vagy kifejezetten nagyon ritkák.

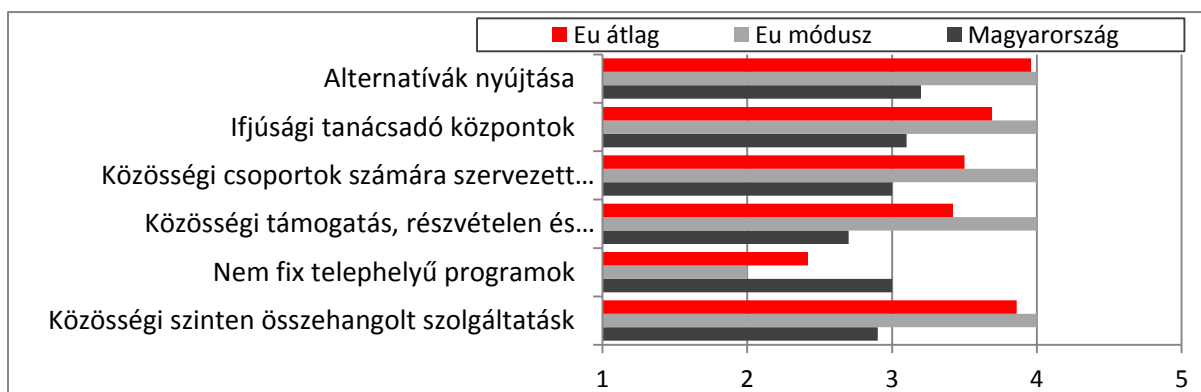
6. ábra. Az iskolai prevenció különböző modalitásainak hozzáférhetősége Magyarországon és Európában (a nemzeti adatok súlyozatlan átlagai és módusai)

A nemzetközi adatok forrása: EMCDDA 2011c, saját számítás

Míg az univerzális közösségi prevenció jelenléte általánosnak mondható az Unió országaiban (EMCDDA 2011c), s a különböző megközelítéssel dolgozó közösségi alapú prevenció beavatkozások többsége, ha nem is mindenütt, de a legtöbb helyen rendelkezésre áll, addig Magyarországon csak korlátozott hozzáférésről beszélhetünk.

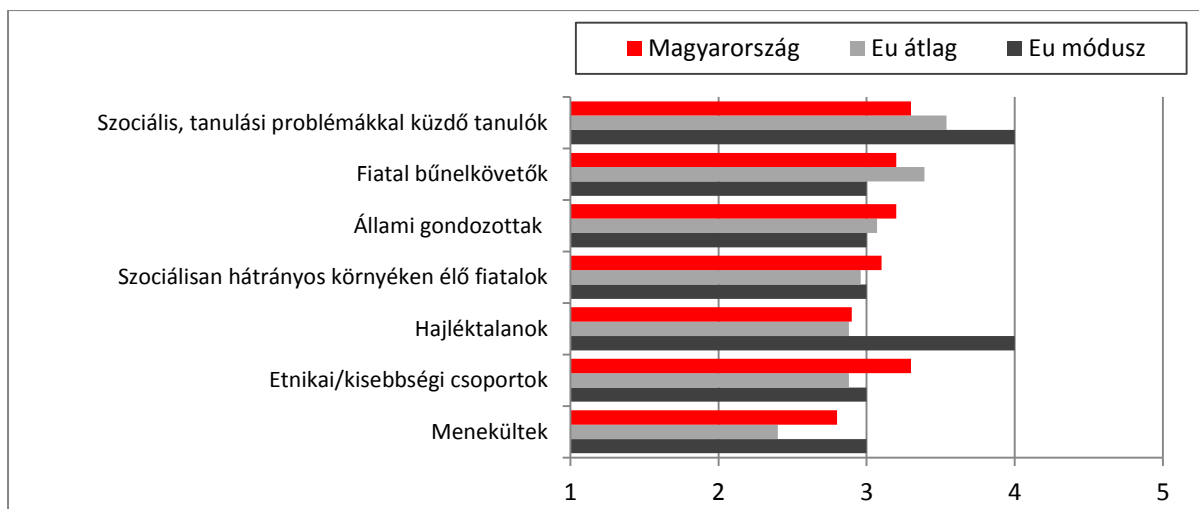
7. ábra. Az univerzális közösségi prevenció különböző típusainak/megközelítéseinek jelenléte Magyarországon és Európában (a nemzeti adatok súlyozatlan átlagai és móduszi)

A nemzetközi adatok forrása: EMCDDA 2011c, saját számítás

Talán a veszélyeztetett csoportok számára nyújtott közösségi beavatkozások területén van a legkevesebb lemaradásunk más európai országokhoz képest, azonban ez az eredmény meglehetősen kétes értékű, hiszen mint említettük, az utóbbi években a prevenció stratégiák szintjén ugyan egyre hangsúlyosabbá válnak a veszélyeztetett csoportokat célzó beavatkozások, de a lefedettség tekintetben más európai országokban is jellemzően korlátozott. Az európai országok nagy részében nagyobb lefedettséget biztosító területeken, a hajléktalanokra, és a szociális/tanulási problémákkal küzdő tanulóira fókuszáló célzott beavatkozások esetében sajnos a lemaradásunk ismét megmutatkozik.

8. ábra. A veszélyeztetett csoportok számára nyújtott célzott közösségi beavatkozások elérhetősége Magyarországon és Európában (a nemzeti adatok súlyozatlan átlagai és móduszi)

A nemzetközi adatok forrása: EMCDDA 2011c, saját számítás

A fentiekben vizsgált prevenció területeken Európától való elmaradásunk a vizsgálat adatai tükrében viszonylag egyértelmű. Hasonlóképpen az is látható, hogy az univerzális prevenció domináns területén, az iskolai szinten kedvezőtlen folyamatok zajlottak le az elmúlt 3–4 évben. Az univerzális prevenció többi területe ugyan stagnál, a célzott prevenció területén pedig kedvező folyamatok látszanak kirajzolódni (17. táblázat), azonban – hogy az egyik résztvevőt idézzük ismét – ez is csak azt jelenti, hogy: „a nullához képest már sokat haladtunk”.

17. táblázat. A különböző programtípusok lefedettsége vonatkozásában észlelt tendenciák összefoglalása (fő)

Tendencia	Iskolai	Univerzális családi	Univerzális közösségi	Célzott közösségi	Célzott családi
javuló	8	7	4	16	17
stagnáló	8	12	17	10	4
rosszabbodó	17	10	7	0	3

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. és Tóth O. (2013) A fiatalok bűnelkövetői és erőszakos viselkedése: Kutatási eredmények és preventív megközelítések. Európai Bizottság Daphne III program. Kutatási beszámoló
- Ansary, S. J., Perkins, D. F. és Nelson, U. (2004) Interpreting outcomes: Using Focus Groups in Evaluation Research. *Family Relations* 53. 310-316.
- Bloor, M., Franklin, J., Thomas, M. és Robson, K. (2002) *Focus Groups in Social Research*. London, Sage.
- Brotherhood, A. és Sumnall, H. R. (2011) European drug prevention quality standards. Lisbon: EMCDDA. Fordítás: Nemzeti Drog Fókuszpont. Hozzáférhető: http://drogfokuszpont.hu/wp-content/uploads/prevenacios_minosegi_standardok_HU.pdf [letöltve: 2013-06-01]
- Caplan, G. (1964) *Principles of preventive psychiatry*. New York: Basic Books.
- Coggans, N. (2006) Drug education and prevention: has progress been made? *Drugs: Education, Prevention and Policy* 13, 417-422.
- Dusenbury, L. és Falco, M. (1995) Eleven components of effective drug abuse prevention curricula. *Journal of School Health* 65, 420-425.
- Elekes Zs. és Nyírády A. (2012) Drogfogyasztás a populációban. In: 2012-es Éves Jelentés a magyarországi kábítószer-helyzetről az EMCDDA számára. Hozzáférhető: <http://drogfokuszpont.hu/eves-jelentesek/#2012> [letöltve: 2013-02-02]
- EDDRA (2013): Examples of Evaluated Practices. Hozzáférhető: <http://www.emcdda.europa.eu/themes/best-practice/examples> Letöltve: [2013-06-17]
- EMCDDA (2010) Eszköztár preventív programok tervezéséhez és értékeléséhez. Prevention and Evaluation Resources Kit (PERK). European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. Fordítás: Nemzeti Drog Fókuszpont, 2012. Hozzáférhető: http://drogfokuszpont.hu/wp-content/uploads/perk_manual_HUN.pdf [letöltve: 2011-03-01]
- EMCDDA (2011a). The Reitox network – Frequently asked questions. Lisbon: European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction.
- EMCDDA (2011b) The State of the Drugs Problem in Europe. Luxembourg: European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction.
- EMCDDA (2011c): Prevention Profiles 2011. Online Publication. Lisbon: European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, Hozzáférhető: <http://www.emcdda.europa.eu/country-data/prevention/2011#> [letöltve: 2011-03-01]
- Faggiano, F. et al. (2010) The effectiveness of a school-based substance abuse prevention program: 18-Month follow-up of the EU-Dap cluster randomized controlled trial. *Drug and Alcohol Dependence*, 108 (1-2), 56-64. Hozzáférhető: <http://www.sciencedirect.com/science/article/B6T63-4Y648DM-1/2/a33c4c53bc9065aea7bcf0489e259b46>. [letöltve: 2013-06-07]
- Flay, B. (2000) Approaches to substance use prevention utilising school curriculum plus social environment change. *Addictive Behaviours* 25, 861-866.
- Gondi J., Magi A. és Paksi B. (szerk.) (2010) „Függő(k) kapcsolatok” – TÁMOP – 2.5.1.-07-2008-0136 – Projekt összefoglaló kiadvány. Budapest. Hozzáférhető: http://epkoz.eu/letolt/fuggo_kapcsolatok.pdf [Letöltve: 2013-04-04]

- Gorman, D. M., Conde, E. és Huber, J. C. (2007). The creation of evidence in „evidence-based” drug prevention: a critique of the strengthening families program plus life skills training evaluation. *Drug and Alcohol Review* 26, 585-93.
- Hansen, W. (1992). School-based substance abuse prevention: a review of the state of the art in curriculum, 1980–1990. *Health Education Research* 7, 403-430.
- Hibell, B., Guttormsson, U., Ahlström S., Balakireva, O., Bjarnason, T., Kokkevi, A., Kraus, L. (2012) The 2011 ESPAD Report. Substance Use Among Students in 36 European Countries. Stockholm: The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs. Stockholm. CAN, EMCDDA, Council of Europe.
- Krueger, R. A. (1988) *Focus groups: A practical guide for applied research*. London: Sage.
- Lammers et al. (2011) Evaluating a selective prevention programme for binge drinking among young adolescents: study protocol of a randomized controlled trial. *BMC Public Health* 11, 126. Hozzáférhető: <http://www.biomedcentral.com/content/pdf/1471-2458-11-126.pdf> [letöltve: 2013-06-10]
- Morgan, D. L. (1997) *Focus Group as Qualitative Research*. Qualitative Research Methods Series. Volume 16. (2. kiadás) London: Sage.
- Mrazek, P. J. és Haggerty, R. J. (szerk.) (1994) *Reducing risks for mental disorders: Frontiers for preventive intervention research*. Washington DC: Institute of Medicine, National Academy Press.
- Nádas E. és Paksi B. (2009) Megelőzés. In: Felvinczi K. és Varga O. (szerk) *Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről*. Budapest: SzMM. 95-119.
- Nádas E. és Paksi B. (2011). Prevenció. In: 2010-es éves jelentés az EMCDDA számára. Új fejlemények, trendek és részletes információk a kiemelt témákról. Budapest: Nemzeti Fókuszpont. 14-32.
- Németh Á. és Költő A. (2011) *Serdülőkorú fiatalok egészsége és életmódja 2010*. Budapest: OGYEI.
- Paglia, A. és Room, R. (1999) Preventing substance use problems among youth: a literature review and recommendations. *Journal of Primary Prevention* 20(1) 3-50.
- Paksi B. (2010) A közoktatási intézmények prevenációs kompetenciáinak és tevékenységének változásai az utóbbi 5 évben. *Addiktológia* 3. 185-215.
- Paksi B. és Arnold P. (2010) Az ország három régiójában drog területen jelen lévő civil szervezetek jellemzői, az általuk végzett tevékenység tartalmi vonatkozásai és a projekttel szembeni igények. Hozzáférhető: <http://www.madaszsz.hu/beszam.php> [letöltve: 2013-06-01]
- Paksi B. és Demetrovics Zs. (szerk) (2011) *Drogprevenáció és egészségfejlesztés az iskolában*. NDI. Budapest: L'Harmattan.
- Paksi B., Felvinczi K. és Schmidt A. (2011) Az iskolák prevenációs aktivitása. In: Paksi B. és Demetrovics Zs. (szerk) *Drogprevenáció és egészségfejlesztés az iskolában*. NDI. Budapest: L'Harmattan 95-170.
- Reis, J., Riley, W., Lokman, L. és Baer, J. (2000) Interactive multimedia preventive alcohol education: a technology application in higher education. *Journal of Drug Education* 30, 399-421.
- Robinson, J., Haaz, E., Petrica, S., Hillsberg, B. és Kennedy, N. (2004) Managed care and prevention of mental health and substance abuse problems: Opportunities for growth through collaboration in the new millenium. *Journal of Primary Prevention*, 24(3). 353-373.
- Sim, J. (1998) Collecting and Analysing Qualitative Data: Issues Raised by the Focus Group. *Journal of Advanced Nursing* 28 (2), 345-353.
- Soole, D. W., Mazerolle, L. és Rombouts, S. (2005) School based drug prevention: A systematic review of the effectiveness on illicit drug use. DPMP Monograph Series. Fitzroy: Turning Point Alcohol and Drug Centre. Hozzáférhető: [http://notescms.med.unsw.edu.au/dpmpweb.nsf/resources/DPMP+Monographs2/\\$file/DPMP+MONO+7.pdf](http://notescms.med.unsw.edu.au/dpmpweb.nsf/resources/DPMP+Monographs2/$file/DPMP+MONO+7.pdf) [letöltve: 2013-06-18]
- Taylor, B. J. (2000) Modeling prevention program effects on growth in substance use: analysis of five years of data from the Adolescent Alcohol Prevention Trial. *Prevention Science* 1, 183-97.

- Tobler, N. S. (1997) Meta-Analysis of Adolescent Drug Prevention programs: Results of the 1933 Meta-Analysis. In: Bukovski, W. J. (ed.) Meta-analysis of Drug Abuse Prevention Programs. NIDA Research Monograph, Number 170. US Department of Health and Human Services. National Institute of Health. 5-68.
- Tobler, N. (2001) Prevention is a two-way process. Drug and Alcohol Findings. Issue 5, 25-27.
- Tobler, N.S. és Stratton, H. H. (1997) Effectiveness of school-based drug prevention programs: a meta-analysis of the research. Journal of Primary Prevention 18(1), 71-128.
- Tobler, N. S., Roona, M. R. és Ochshorn, P. (2000) School-based adolescent prevention programs: 1998 meta-analysis. Journal of Primary Prevention 20: 275-336.
- Werch, C. E. – Owen, D. M. (2002) Latrogenic effects of alcohol and drug prevention programs. Journal of Studies on Alcohol 63, 581–90.
- Vicsek L. (2006) Fókuszcsoport. Budapest: Osiris.

MEGÉRET

A 2013 TAVASZI ÍRÁSBELI TÖRTÉNELEM ÉRETTSÉGI FELADATAINAK
ÉS MEGOLDÓKULCSAINAK KRITIKAI ELEMZÉSE

BEVEZETÉS

A tudományos igényű szövegek tartományán belül húzódik egy érdekes választóvonal a szakmai kontroll mértékének dimenziója mentén. A határ egyik oldalára helyezhetők el a névvel megjelent, többször, többek által, formálisan is ellenőrzött publikációk, disszertációk, doktori dolgozatok; a másik oldalára pedig ezen munkák lektori jelentései, opponensi megjegyzései, ezen szerzők pályázatait elbíráló szakértői szövegek, stb. Ez utóbbi – nevezzük így – *gyengén kontrollált* tartomány írásai igen gyakran anonimizáltak, alig néhány olvasónak a kezébe jutnak el, akik – különböző okokból, de szinte soha – nincsenek abban a helyzetben, hogy az ilyen szövegeket szakmai szempontból elemezzék. Mindez azonban nem pusztán hiányosság: az esetek egy jelentős részében elvileg is nehéz lenne a szakmai kritika elválasztása a befolyásolási szándéktól.

Van azonban egy kivételes műfaj: az érettségi feladatsorok és megoldókulcsok. Ezen művek – érthető és méltányolható okokból – anonimizáltak, ugyanakkor mégis nyilvánosan hozzáférhetők, s rendszerint ösztársadalmi érdeklődést keltenek: az érettségien dől el, kiből áll majd a jövő értelmisége, s csak a közvetlen és közvetve érintettek (azaz az érettségizők, családtagjaik és tanáraik) száma százazres nagyságrendű. 2013. június 1-jén a magyar Google az „érettségi” és a „2013” keresőkifejezésekre 1,2 millió találatot dobott ki s bár ezek nagy többsége csak híradás vagy említés, elmondható, hogy az „érettségi-kommentár” tömeges, népi műfajjává vált. Ebben a véleménykavalkádban mintha elveszne a szakmai kritika hangja, az anonimizáltság pedig nem csak védi a feladatsorok szerzőit (és, természetesen, az érettségi tisztaságát), de meg is fosztja őket az érdemi válaszadásnak még az elvi lehetőségétől is.

MŰFAJI SAJÁTOSSÁGOK

A történelmi ismeretek számonkérésének módjai elhelyezhetők egy skálán, amelynek egyik végpontjában elsősorban tárgyi ismereteket kérnek vissza a diákoktól (tipikusan ilyenek például az évszámok, nevek, definíciók) – nevezzük ezt *T-típusú vizsgáztatásnak*. A skála másik végpontjában az ún. *K-típusú vizsgáztatás* állna, amelynek során a diáknak kompetenciáit kell mozgósítania, át kell látnia a fontosabb történelmi összefüggéseket, képesnek kell lennie források értelmezésére és kontextusba helyezésére, stb. (Például egy, a jobbágykérdésről szóló, az 1830-es években született megnyilatkozás kapcsán a diáknak ismernie kell a reformkor fogalmát, a kor fő társadalmi kérdéseit, a legfontosabb véleményformálókat és azok nézeteit; az „sem árt”, ha tisztában van Magyarország korabeli, Habsburg Birodalmon belüli helyzetével, stb.).

¹ Dupcsik Csaba: MTA TK (SZI), Repárszky Ildikó: Budapesti Fazekas Mihály Általános Iskola és Gimnázium

A fenti kezdetleges skálára azért volt szükségünk, mert a történelmi ismeretek 12. évfolyam végi nagy számonkérése² az utolsó évtizedben határozottan elmozdult a T-típus felől a K-típus irányába. Fontos megjegyezni, hogy a skála aszimmetrikus: miközben elvileg sem lehet elképzelni olyan vizsgáztatást, amely *kizárólag* a kompetenciák számonkérésén alapul, és nem követel meg *semmilyen* tárgyi ismeretet, addig elképzelhető olyan vizsgatípus, amely *szinte kizárólag tényanyag* elsajátítását, ha úgy tetszik, „bemagolását” kéri vissza. 2005-ig az egyetemek maguk határozták meg, hogy milyen középiskolai történelemtankönyv ismeretét követelik meg, s az írásbeli felvételen gyakorlatilag bármilyen tárgyi ismeretet kérdezhettek, amelyek ezen tankönyvekben szerepeltek (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT. „FELVÉTELI GYÖNGYSZEMEK”

Kérdés	Év, típus ³
Mit, kit illettek az alábbi megnevezéssel? „A legnagyobb ellenfél” ⁴	1994, jogi
Mikortól meddig élt Thököly Imre? Melyik évben vette nőül Zrínyi Ilonát?	1994, bölcsész
Hol maradt fenn számunkra Augustus önéletrajzának kétnyelvű másolata?	1994, közgazdasági
Az 1926-os népiskolai törvény eredményeként 1930-ig hány új tanterem épült?	1995, bölcsész
Nagyesszé: Reformeszmék és reformtörekvések, gazdasági és társadalmi gyökereik Magyarországon 1790-től az utolsó rendi országgyűlésig (30 pontért)	1995, közgazdasági
Mit jelent milleneum [sic!]? Adja meg a kiegészítést szabályozó törvény évszámát, számát! Esszé: Vezesse végig az olasz nemzeti állam megteremtését 476-tól [sic!] a XIX. század végéig!	1997, jogi
Mikor volt (év, hó, nap)? A Népszövetség első ülése A Kellog-Briand szerződés aláírása Párizsban A Berlin-Róma tengely létrejötte	1998, jogi
Melyik országban voltak az alábbi helyek 1914-ben, és melyik ország területéhez tartozik ma? Doberdo ⁵	1999, közgazdasági
Milyen nemzetiségű volt, milyen tisztséget viselt Francisco Madero? ⁶	2000, jogi
Kinek a leánya és ki volt az első magyar királynő? Kinek a leánya és ki volt Zsigmond második felesége? Az előbb említett házasságból született leánynak ki volt a férje és ebből a házasságból melyik magyar király született?	2001, jogi

Az 1990-es években tudatosan ezen „magoltató” rendszer leváltására törekedett a Nemzeti Alaptanterv (NAT), majd 2005-től az erre alapozott kétszintű érettségi rendszere, a kompetenciák fejlesztésének, a kontextusba helyezés képességének, a forrásértelmezés készségének előtérbe helyezésével. Az elterjedt várakozással szemben a Kerettanterv új változata – amely 2013 őszétől felmenő rendszerben határozza meg az 5. és a 9. évfolyam oktatását – *sem változtatott* ezeken a hangsúlyokon. „A

² A körülményes fogalmazást az indokolja, hogy az érettségi mai rendszere – ha nem is formáját, de *jelentőségét tekintve* – sokkal inkább a 2005 előtti *egyetemi felvételekre* hasonlít, mint a korabeli érettségikre.

³ A szerzők nem kutatási céllal, hanem tanítási gyakorlatuk során „gyűjtöttek”; a központilag írt írásbelinek három típusa volt: a jogi, közgazdasági és a bölcsész típusú.

⁴ Nem tévedés: tesztkérdésben, tehát még a kontextus sem segíthetett a válasz kitalálásában. A jó válaszhoz emlékezni kellett arra, hogy az egyetem által megkövetelt tankönyv egyik kitétele szerint Habsburg I. Lipót „legnagyobb ellenfele” XIV. Lajos volt (nem pedig az uralkodása alatt Bécsset is megostromló oszmánok).

⁵ A megoldókulcs szerint ma Szlovénia; a fennsík valóban átnyúlik, de a hasonló nevű város Olaszországban található.

⁶ Az egyetem által kért tankönyv egy „olvasmány”-nak minősített fejezetében említik az 1911-13 közötti mexikói elnököt.

középiskolai történelemtanítás a források önálló feldolgozásán alapuló, elemző jellegű, ami az összefüggések egyre önállóbb feltárását jelenti. Ugyanakkor törekedni kell a történelem élményszerű tanítására, közös feldolgozására... Az ismeret-átadással azonos súllyal kell kezelni a tanulói képességek – az ismeretszerzés, tanulás; a kritikai gondolkodás; a kommunikáció; valamint az időben és térben való tájékozódás – fejlesztését..., hogy a tanulók képessé váljanak önálló ismeretek szerzésére, értelmezésére, azokkal kapcsolatban önálló vélemény megfogalmazására” (Kerettanterv 2013: 1).

E sorok szerzői kifejezetten üdvözölik a kompetenciafejlesztés, a forrásközpontúság elvének középpontba emelését; sajnálattal meg kell azonban állapítaniuk, hogy ezen elv lefordítása az oktatási gyakorlat szintjére már korántsem egyértelmű siker. Mindenekelőtt: a „kötelező” tényanyag radikális csökkentése olyan mértéket öltött, hogy – jelenlegi formájában – gyakorlatilag összeegyeztethetetlen a forráselemzési és kontextusba helyezési készségek megkövetelt szintjével. Példának okáért: az ókori Rómából mindössze 2 császár nevét (Augustus és Constantinus) kell ismerni, ami nem önmagában érdekes, hanem mint tünet – annak tünete, hogy a római császárkorról alig kell tudni valamit. Viszont a Kerettanterv Fejlesztési Követelményeiben szerepel, hogy „*Ismeretszerzés statisztikai táblázatokból, grafikonokból, diagramokból. (Pl. gazdaság, gazdálkodás a császárkorban.)*”⁷ Féltreértés ne essék: nem többet szeretnénk a tananyagba a római császárok koráról, csak a követelmények konzekvens voltát.

A megkövetelt tárgyi tananyag csökkentéséről döntők ugyanis, stílszerűen fogalmazva, nem merték *átlépni a Rubicont*, nevezetesen azt, hogy teljes korszakokról „lemondjanak”. Továbbra is éppúgy tanítani kell „mindent”⁸ az őskortól napjainkig, mint évtizedekkel ezelőtt – csak azóta a közelmúlt korszaka sokkal hosszabb lett, beleolvadtak a külön középiskolai tárgyként intézményesülni nem tudó társadalom- és állampolgári ismeretek, illetve a korábbi tananyagra rakódó *pluszként* ki kell térni a kompetenciák fejlesztésére, az életmódtörténetre, a mentalitástörténetre, társadalomtörténetre, történeti demográfiára, a *gender* szempontokra, stb. stb.

A tanár számára mindez akkor is rengeteg pluszmunkát jelent, ha rendelkezik a megfelelő készségekkel, módszertani ismeretekkel, szakmai anyagokkal *és hajlandósággal*, hogy ilyesmit is tanítson – márpedig a felsoroltak egyikének megléte sem magától értetődő. Ráadásul szinte megoldhatatlan dilemmák sorozatát okozza, ha megpróbálja beszorítani az új típusú tevékenységeket a *változatlan órakeretbe*. Mégis, úgy véljük, hogy a tanárok jó része valószínűleg a szakmai racionalitása és tapasztalatai alapján hidalja majd át az ellentmondásos elveket – de erre például a hagyományos gimnáziumokban van négy év

⁷ 2012. október 25-én a Történelemtanárok Egylete állásfoglalást tett közzé a kerettanterv *tervezetével* kapcsolatban (hozzáférhető: <http://www.tte.hu/tte/allasfoglalasok/7561-a-tte-allasfoglalasa-a-kerettantervvel-kapcsolatban>). E sorok szerzőinek „szakmailag gyengén kontrollált” kommentárján alapult a következő bekezdés: „*a (9–12. évfolyamon) az egész egyetemes középkorból a következő személyek nevét kell tudni: Karolingok, Nagy Károly, Justinianus, Mohamed próféta, Aquinói Szent Tamás, Gutenberg. Tehát nincs egyetlen pápa vagy egyetlen német-római császár, nincs invazitúraháború, de témakörben mégis [szerepel]:»A KÖZÉPKORI EGYHÁZ ÉS AZ URALKODÓI HATALOM EURÓPÁBAN«.* *Nincs százéves háború, de van: »EGY TÖRTÉNELMI OKNYOMOZÁS MEGTERVEZÉSE. (PL. JEANNE D’ARC ÉLETÚTJA ÉS HALÁLA.)«*” Az állásfoglalás sajtóviesszhangja, amennyi érzékeltük, szinte kizárólag csak az állásfoglalás más, politikailag áthallásos részleteivel foglalkozott. Örömmel tapasztaltuk viszont, hogy a Kerettanterv *végleges* változatába bekerült IV. Henrik és VII. Gergely neve, illetve az invazitúra fogalma.

⁸ Leszámítva persze a megkövesedett kultúraspecifikus hangsúlyokat, illetve az azokból fakadó hiányosságokat. Napjaink perspektívájából nézve szinte hihetetlen, hogy a tipikus tankönyvekben Kína az ókorban szinte csak bekezdések erejéig tűnik fel – majd hiába volt a következő kétezer év legnagyobb részében a világ első számú hatalma és civilizációja, csak a 19. századi ópiumháborúkkal együtt bukkan fel újra. De sokkal közelebbi régiókra, mint például a Balkánra is rávetül ez a vakfolt (lásd F. Dárdai és M. Császár 2006, illetve Dupcsik 2007); s a példák még hosszan sorolhatók lennének.

és elvileg 355 tanóra (az esetleges fakultációról/tagozatról nem is beszélve). Az igazi feszültségek azonban – talán – nem a mindennapi tanítási gyakorlatban, hanem az érettségi vizsga kapcsán sülnék ki.⁹

A „DUALIZMUS KORA”

Rátérve végre a 2013 tavaszi írásbeli érettségi feladatokra és megoldókulcsokra (lásd 2. táblázat): a választható szöveges, kifejtős (esszé-)feladatok meghatározásában *valamennyi* esetben szerepelt a „*forrás(ok) és tudása alapján*” kitétel – mintegy jelezve, hogy a T – K-tengelyen az utóbbi felé való „elcsúszás” a számonkérés gyakorlatában egyfajta *dualizmus*ként csapódott le. Magyarán: kompetenciák és tárgyi tudás számonkérése egyaránt. A dualizmus elve önmagában teljesen elfogadható, sőt, támogatandó, az arányokon viszont már lehet, sőt, kell vitatkoznunk. Véleményünk szerint ugyanis a 2013. évi érettségi vizsgák feladataiban a számonkérés hangsúlyai túlságosan eltolódtak a tárgyi tudás visszakérdezése felé. Ez pedig, a pedagógiai szempontokon túl azért is problematikus, mert az explicit megfogalmazott, immár „hivatalos” oktatáspolitikai elvekben, tehát a tavaly elfogadott új Kerettantervben is – mint már utaltunk rá – nyoma sincs ilyen hangsúlyeltolódásnak (arról nem is beszélve, hogy az érettségiző generációk követelményeit még 4 évig a régi Kerettanterv határozza meg).

2. TÁBLÁZAT. AZ ÍRÁSBELI ÉRETTSÉGI FELADATOK SZERKEZETE

KÖZÉPSZINTŰ (180 perc)		
I. Egyszerű, rövid feladatok	12 feladat	max. 45 pont
II. Szöveges, kifejtendő feladatok	3 feladat	max. 45 pont
	-2 rövid egyetemes történelmi feladatból választani kellett 1-et -3 rövid magyar történelmi feladatból választani kellett 1-et -3 hosszú magyar történelmi feladatból választani kellett 1-et	
	A két választott magyar feladat ne legyen egy korszakból (a választható rövid feladatokból 2-nek volt 1-1 azonos korszakból származó „párja”)	
EMELT SZINTŰ		
I. Egyszerű, rövid feladatok (90 perc)	12 feladat	max. 44 pont
II. Szöveges, kifejtendő feladatok (150 perc)	4 feladat	max. 46 pont
	-2 rövid egyetemes történelmi feladatból választani kellett 1-et -2 hosszú egyetemes történelmi feladatból választani kellett 1-et -3 rövid magyar történelmi feladatból választani kellett 1-et -3 hosszú magyar történelmi feladatból választani kellett 1-et	
	valamennyi választott feladatnak más-más korszakkal kellett foglalkoznia	

⁹ E ponton talán nem felesleges a reflexió: e sorok szerzői gimnáziumi tanárként, tankönyvszerzőként, kutatóként is „érintettek” az érettségi ügyében, s egy kiadványban megpróbálkoztak az érettségi feladatok „nyelvének” elsajátításával is (Dupcsik és Repárszky 2013). Bár sosem írtak hivatalos érettségi feladatokat, s ezt a jövőben sem ambicionálják (mivel ezt *összeegyztethetetlennek érzik* tankönyvszerzői státuszukkal), tisztában vannak azzal, hogy az érettségi feladatok – a továbbiakban vázolt – hiányosságai jelentős részben a fent említett strukturális problémákból erednek. Természetesen mindez nem jelenti azt sem, hogy nem lehetett volna egy-egy adott feladatot az adott keretek között is jobban megfogalmazni, s nem jelenti azt sem, hogy a feladatok szerzői teljesen „fel vannak mentve.” Ugyanakkor az ismeretlen érettségi-szerzők felé megértésünket is hangsúlyozzuk: írásunk hangvételét *kritikaira* szeretnénk hangolni, *nem támadóra*.

A 2013. évi érettségi írásbeli feladatokban a korábrinál lényegesen kevesebb a forrás. Írásunk későbbi részében elsősorban „oktatáspolitikai” megfontolások alapján próbáljuk kritika alá vetni ezt a fordulatot, de előbb lássunk egy didaktikai érvet. Az idén emelt szinten 4, középszinten 3 olyan kifejtős feladat¹⁰ van, amelyekhez *csak 1-1 – minden esetben szöveges – forrás* kapcsolódik, miközben a válaszban a forrás szövegén túlmutató, szélesebb összefüggéseket kell felvázolni.

Vegyük példaként a középszintű 13. feladatot (K13 – a továbbiakban ehhez hasonló formában hivatkozunk a konkrét feladatokra). Ez a két egyetemes esszé egyike, amelyekből egyet tehát mindenképp választani kell, s mivel „ránézésre” a K14 (lásd később) bonyolultabbnak tűnt, valószínűleg sokan inkább ezt írták.¹¹ A forrás egy Nagy Károly korabeli uradalmat ír le (1. ábra).

1. ÁBRA. A K13 FELADAT

13. A feladat a középkor gazdaságtörténetéhez kapcsolódik. (rövid)

Mutassa be a forrás és ismeretei alapján a kora középkori uradalmat és annak gazdasági szerepét!

„Asnapum királyi birtokon kőből kitűnően megépített királyi házat találtunk. Van benne három szoba, és az egész ház erkéllyel van körülveve, van továbbá tizenegy kisebb szoba nők számára és munkahelyek, alul egy pince, fönt pedig két tornác. A gazdasági udvarban tizenhét más házat találtunk fából, ugyanannyi hozzájuk tartozó raktárhelyiségekkel és egyéb melléképületekkel, mindezek jól voltak megépítve; egy istállót, egy konyhaépületet, egy sütőházat, két magtárat, három csúrt; egy sövényel jól körülkerített udvart kő kapuházzal, melyen erkély is volt, ahonnét a kiosztások történtek. Egy kis udvar hasonlóképpen sövényel van bekerítve, szabályosan elrendezve, különféle fákkal beültetve. [...] Az öt malom jövedelme 800 modius, a négy sörfőző ház jövedelme 650 modius. [...] A szolgálók között azonban nem találtunk lakatosokat, sem más mesterséget űzőket.” (Nagy Károly korabeli birtokösszeírás)

„Becsapós” forrás, mert összesen 16 számnevet számlálhatunk benne össze, de ezek mértéke és egymáshoz viszonyított aránya az értelmezés szempontjából – főleg egy középszintű érettségiben – ebben a feladatban irreleváns. Mindaz, amit a forrásból megtudhatunk, gyakorlatilag összefoglalható a következőkben: itt egy *önellátásra* törekvő nagybirtok leírásáról van szó (nem véletlenül ismétli el négyszer is az *önellátás/önellátó* kifejezést a megoldókulcs is), amely összegyűjti és újra elosztja az uradalmon élő szolganépek által termelt javakat. Erről a témáról pedig saját tudása alapján egy jó tanuló sem igazán tud sokat írni. A „középkor” és a „(mező)gazdaság” hívószavak láttán viszont nagy eséllyel előfordulhat, hogy tanulók elkezdnek jobbgyságról, telekről, majorságról, robotról, stb. írni – ami csupa érett középkorra jellemző jelenség, tehát itt, a kora középkorra vonatkozó kérdésre nem válasz.

Az egyforrásos feladatok magas aránya nem csak önmagában jelent problémát, hanem mint a források csökkenésének egyik szembetűnő jele. Összehasonlítva az 2010 tavaszi érettségivel (3. táblázat), jól látható, hogy az egyes kategóriákban *felére-harmadára csökkent a források száma*. Az összehasonlítás alapjául szolgáló év kiválasztása nem véletlen: a kétszintű érettségi valamennyi eddigi éve hasonló adatából (2. és 3. ábra) jól látható, hogy a forráshasználat terén *egy nyíltan ki nem mondott, de kitapintható fordulat* érzékelhető az érettségi feladatok szerkezetében 2010 tavasza és ősze között.

¹⁰ Az összes választható kifejtős feladat 38,8%-a. Jegyezzük meg: a 2012 tavaszi középszintű érettségiben 4 (50%), 2012 őszin pedig 5 (62,5%) volt az egyforrásos feladatok aránya.

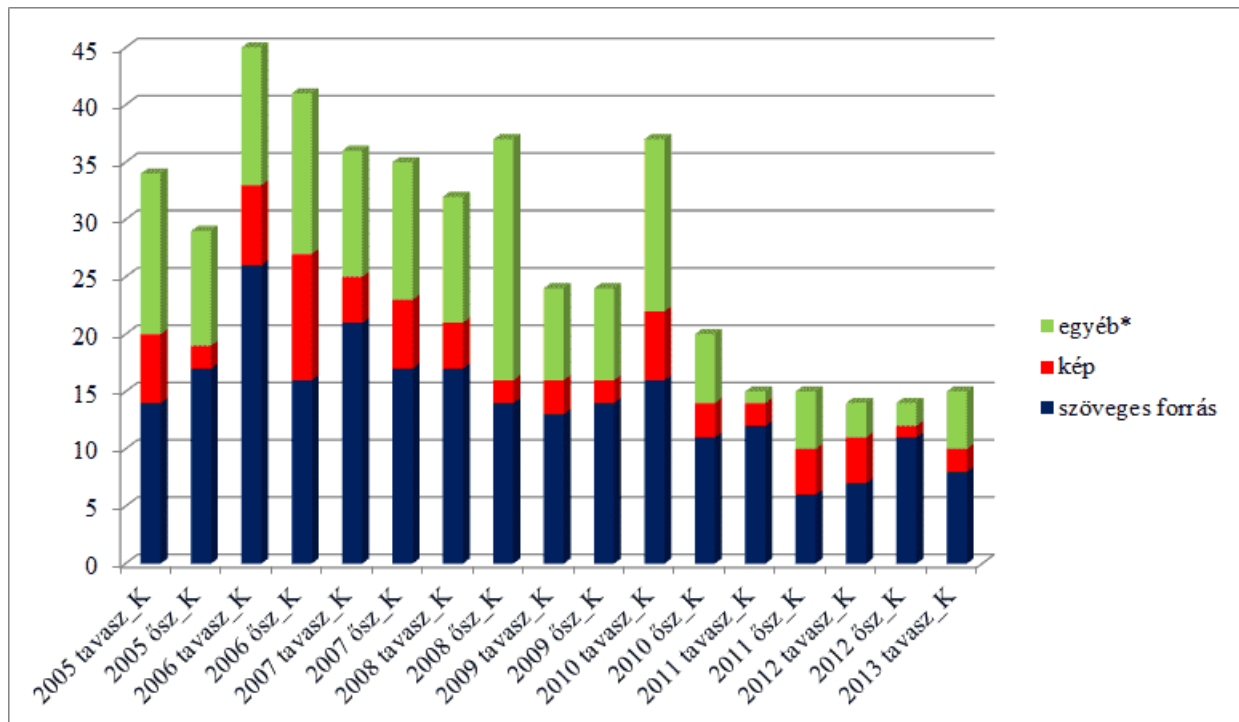
¹¹ Az általunk olvasott középszintű dolgozatok – ami természetesen nem jelent reprezentatív mintát – közel 90%-a.

3. TÁBLÁZAT. A VÁLASZTHATÓ „KIFEJTŐS” FELADATOKHOZ TARTOZÓ FORRÁSOK SZÁMA, 2010 ÉS 2013

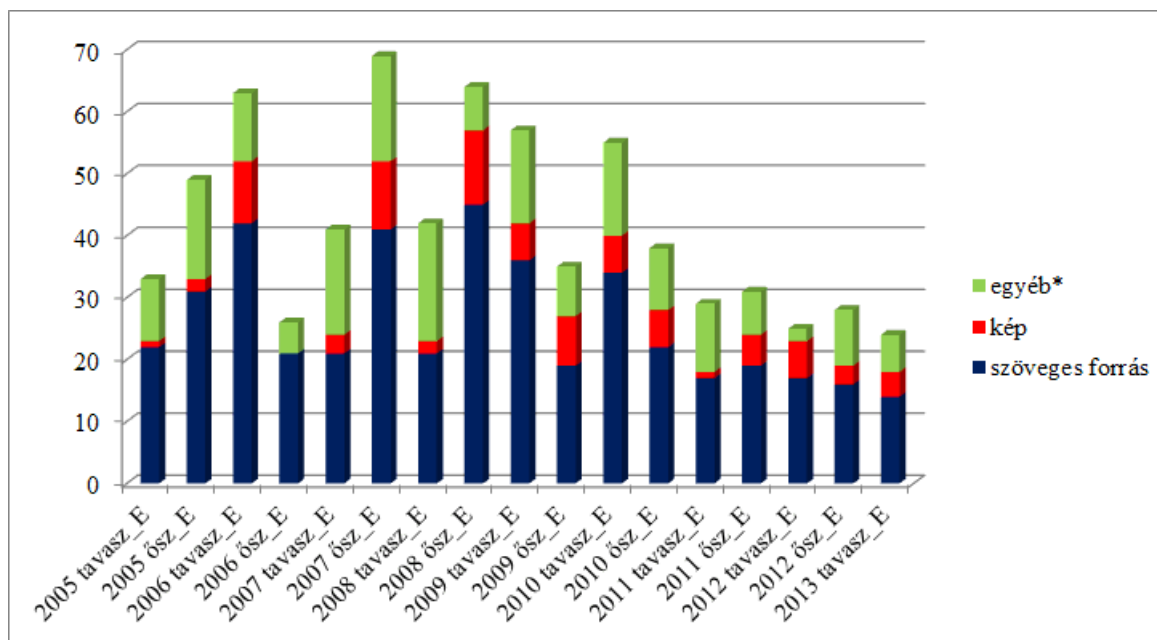
	2010 tavasza	2013 tavasza
Középszint (8 feladat)		
szöveges forrás	16	8
kép	6	2
egyéb*	15	5
Emelt szint (10 feladat)		
szöveges forrás	34	14
kép	6	4
egyéb*	15	6

* ábra, diagram, táblázat, térkép

2. ÁBRA. A KÖZÉPSZINTŰ VÁLASZTHATÓ „KIFEJTŐS” FELADATOKHOZ TARTOZÓ FORRÁSOK SZÁMA, 2005-2013

3. ÁBRA. A EMELT SZINTŰ VÁLASZTHATÓ „KIFEJTŐS” FELADATOKHOZ TARTOZÓ FORRÁSOK SZÁMA, 2005-2013

Természetesen a túl sok forrás is gondot okozhat, mivel a tanulók többet veszíthetnek az értelmezésre fordított idővel, mint amennyit nyernek vele (ráadásul pontozási problémákat is felvet, mivel a szűkebben vett forrásértelmezésre egy középszintű rövid esszében csak 4 pont adható). 2010 ősze után azonban az írásbeli érettségien az inga az ellenkező véglet felé lengett ki, márpedig a T – K „dualizmus” nyílt felmondása nélkül a források számát nem lehet egy bizonyos szint alá csökkenteni. Természetesen lehet vállalni, hogy a feladatok egy korábbinál nagyobb részénél a korábbinál nagyobb hangsúly helyeződik a tanuló tárgyi ismereteire – *de akkor ezt a fordulatot kommunikálni kellett volna* (bármennyire is megnehezíti e téren a bizottság dolgát az amúgy indokolt anonimitás). Még hozzá lehetőleg *évekkel az új elvek bevezetése előtt* publikussá kellett volna tenni a fordulatot, hogy a diákok és tanáraik kellőképpen fel tudjanak készülni. A fordulat azonban olyan szinten rejtve maradt, hogy még az írásbeli pontozási rendszerén belül sem változott a forrásértelmezés szempontja alapján adható pontszám.

E rejtett fordulat ráadásul annál is nagyobb mértékű, mint amelyet a források számának csökkenése mutat: számos olyan eset van – főleg a rövid feladatoknál –, amikor van(nak) ugyan forrás(ok), de azok *elemzést* gyakorlatilag nem igényelnek, s még arra is csak korlátozott mértékben alkalmasak, hogy abból a diák a kért ismeretre következtessen. Így például a K1 feladatban, ahol 4 szöveges forrás található, s ezeket kell párosítani a megadott 6 ókori római személy neve közül négyével. Ez gyakorlatilag a „*ki az a történelmi személy, aki...*”-típusú tesztkérdés mutációja, „forráselemzésnek” álcázva: a forrásokban olyan információk szerepelnek, amelyek egyes tankönyvekben esetleg szerepelhetnek, de semmiképp sem tartoznak az elvárt, „kötelező” ismeretekhez. (A leginkább felismerhető szereplő az a személy, aki elvesztette a döntő csatát Crassusszal szemben, életben maradt harcosait pedig „*a Capuából Rómába vezető út teljes hosszában keresztre feszítették*” (K1). Ironikus, hogy ezt is csak pár évig lehet még kérdezni, az új Kerettantervből ugyanis már hiányzik Spartacus neve.)

Ha már kitekintettünk a 2010 és 2013 közötti érettségi feladatokra: tanulságos példa a 2012 őszi K14-es feladat (4. ábra). „*Mutassa be a forrás és ismeretei segítségével az új típusú hadviselés legfontosabb technikai eszközeit! Mutasson rá azok használatának következményeire és gazdasági hátterére!*” Fontos anyagról van szó, tehát lehetett volna vállalni, hogy a tanuló

teljesen saját tudása alapján válaszoljon – de lehetett volna egy kisebb galériát is elemzésre felkínálni, pl. képeket a lövészárokszerkezetekről, géppuskáról, nehéztüzérségről, gáztámadásról, harci repülőgépekről és/vagy szöveges forrásokat a háborús irodalomból, diagramokat/táblázatokat a haditermelés növekedéséről, stb. stb. Az egyetlen kép a korai tankról – a „forráselemzés” fügefalevele csupán egy T-típusú feladaton.

4. ÁBRA. A 2012 ŐSZI K14-ES FELADAT

14. A feladat az első világháború történetéhez kapcsolódik. (rövid)
Mutassa be a forrás és ismeretei segítségével az új típusú hadviselés legfontosabb technikai eszközeit! Mutasson rá azok használatának következményeire és gazdasági hátterére!

Első világháborús fénykép

Az eleve kevés számú képi forrás között van olyan is, amely *gyakorlatilag csak illusztráció*, mivel semmilyen megismerési értékkel nem bír – például a K14 képe mennyiben segít az ENSZ BT működésének megértéséhez? (5. ábra). (Arról nem is beszélve, hogy bár a kérdés első mondata általánosságban kérdez rá a szervezet működésére, a következő, hosszabb mondat viszont már a „világháború utáni korszakot”, illetve a „hidegháború időszakát” említi – ezek után a 2004-es kép éppen azokat zavarja össze, akik tudják, mikor is volt a hidegháború...)

5. ÁBRA. A K14 FELADAT ÉS FORRÁSAI

14. A feladat az ENSZ szervezetével kapcsolatos. (rövid)

Mutassa be a források és ismeretei alapján az ENSZ két legfontosabb szervét és működésük alapvető sajátosságait! Válaszában térjen ki arra, hogyan biztosította az ENSZ felépítése a világháborúban győztes nagyhatalmak dominanciáját a nemzetközi diplomáciában és a szervezet folyamatos működését a hidegháború időszakában is!

„Minden olyan kérdést, amelyben cselekvésre van szükség, a Közgyűlésnek a vita előtt, vagy azután a Biztonsági Tanács elé kell terjesztenie. [...] Ha a Biztonsági Tanács úgy találja, hogy a (fegyveres erők felhasználásával nem járó) rendszabályok

elég telenek, úgy fegyveres erők felhasználásával olyan műveleteket fogantathat, amelyeket a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához vagy helyreállításához szükségesnek ítél.” (Részletek az ENSZ Alapokmányából)

A Biztonsági Tanács Irakról szavaz;
2004

Tanulságos példa még a K3 feladat 3 kis képecskéje is (6. ábra). A feladatban a képeken kívül 5 rövid meghatározás olvasható, s mindezek betűjelét be kellett írni a következő 3 kategória valamelyike alá: „szabad királyi város – bányaváros – mezőváros”. A meghatározások – teljesen megfelelő módon – tárgyi ismeretet kérnek vissza, viszont a képeknek akkor lenne értelme, ha olyan vizuális információt hordoznának, amelyek segíthetnék a besorolást, ilyenről azonban itt szó sincs. A diákoknak elvileg meg kellett tanulniuk, hogy a mezővárosok egyik megkülönböztető sajátossága a szabad királyi városokkal szemben, hogy nincsenek városfalaik – zavarba ejtő módon azonban egyik ábrázolt település esetében sincsenek, pontosabban nem láthatók falak. A mezővárosok általában „falusiasabb” látványt nyújtanak, mint a városok – de pont Mezőkövesd esetében nem látképet kapunk, tehát ezt nem tudjuk megállapítani. Vizuálisan Selmec legjellegzetesebb attribútuma a bányái voltak – ami egy metszeten ábrázolható is lett volna, a neten található is ilyen (igaz, már a korai újkorból). Valójában a tanulók tárgyi ismerete és elemi logikája számít tehát: tudják-e, hogy Selmecebánya bányaváros,¹² Sopron szabad királyi város volt, így kizárásos alapon csak Mezőkövesd lehet mezőváros – a rajzocskák nem játszanak szerepet a megoldás megtalálásában.

¹² Ráadásul a történelmi atlaszban – amely középszinten használható – Selmecebánya szabad királyi városként szerepel, így a megoldási útmutató ezt a választ is helyesnek fogadta el.

6. ÁBRA. A K3 FELADAT ÉS KÉPES FORRÁSAI

3. A feladat a középkori magyar városfejlődéshez kapcsolódik. Csoportosítsa a képeket és a meghatározásokat! Írja be a képek és a meghatározások betűjelét a táblázat megfelelő mezőjébe! (Elemenként 0,5 pont.)

a) Sopron

b) Mezőkövesd

c) Selmecbánya

TARTALMI PROBLÉMÁK

„Csak” néhány olyan feladat akad a 42-ből (tehát az összes emelt- vagy középszintű, rövid vagy kifejtős, választható és kötelező feladatból), amelyekkel kapcsolatban tartalmi kritika fogalmazható meg. Vegyük sorjában ezeket:

K12 és E12. A középszintű 12. feladat táblázatos formában közli 7 nemzetiségi kategória magyarországi arányát a népszámlálások szerint, 1920 és 1990 között. A 3 kérdésből azonban 2 is a *cigánysághoz* kapcsolódik, amelynek anyanyelvi alapú meghatározása több mint problematikus (lásd később) – ez, ha máshonnan nem, hát éppen az emelt szintű érettségi 12. feladatából derül ki. Itt ugyanis diagram mutatja, hogy 1971-ben a magyarországi cigányok 21,2%-a, 1993-ban pedig 4,4%-a volt *cigány anyanyelvű*.

Mivel az emelt szintű feladatsor megoldókulcsa e sorok szerzőinek egyike által írt könyvet adja meg az E12 lelőhelyeként (Dupcsik 2009), talán nem „illetlenség” ebből idézni: „A »ki a cigány?« kérdésben az 1971-es [valamint a feladat diagramján ugyancsak ábrázolt 1993-as és 2003-as – 2013-as D. Cs.] vizsgálat a külső meghatározottság mellett tette le a voksát: cigánynak azt tekintették, akit nem cigány környezete cigányként kezelte. Az önbevallás leszűkítette volna a vizsgálandók körét: az 1970-es népszámlálás során kevesebb mint 35 ezren vallották magukat cigány anyanyelvűnek... A vizsgálat legfontosabb megállapításai szerint Magyarországon 1971-ben mintegy 320 ezer cigánynak tartott ember élt, döntő többségük magyar anyanyelvű (romungro) cigány” (Dupcsik 2009: 185.). A közép- és emelt szintű feladatsor tehát két különböző definíciót használ a cigányság meghatározására, ami nagyon nem mindegy, mert az így kapott értékek között éppen egy *nagyságrendnyi különbség* mutatkozik (a romák aránya 1970 körül nem 0,3%, hanem 3%, stb.).

Miután az emelt szintű megoldókulcs az egyik szerzőre hivatkozik, szinte már „hálátlanság” szóvá tenni, hogy az E12 feladat megfogalmazása – „A diagramok szociológusok kutatásainak önkéntes bevalláson alapuló eredményeit mutatják” – félreértésen alapul.¹³ Igaz, a már idézett mű a 19. oldal lábjegyzetében – ezek szerint óvatlanul – így fogalmaz: „Egyébként a Kemény és társai által végzett országos vizsgálatok (1971, 1993, 2003) is felfoghatóak az »önbevallás« határesetének: a minta

¹³ Legalábbis akkor, ha megfogalmazás a „Ki a cigány?” meghatározás önkéntes voltára utal. Annak ugyanis nem lenne sok értelme kihangsúlyozni, hogy a vizsgálat alanyai önként válaszoltak a kérdésekre – ez ugyanis minden szociológiai kutatás esetében így van, a kutatók nem kötelezhetik a kérdeztetteket a válaszra.

tagjainak ugyanis rögtön kérésük elején elárulták, hogy cigányvizsgálatot végeznek, s viszonylag kis hányaduk tagadta meg a választ arra hivatkozva, hogy ő nem roma.” Ez a megjegyzés azonban hiba volt a szerző részéről: a „nem tagadta meg a részvételt a kutatásban” kitétel valójában nem az „önbevallással” egyenlő, hanem annak jele, hogy a mintába került emberek nem merték visszautasítani a külső környezet minősítését.¹⁴

Visszatérve a K12-es feladatra: a fentiekől függetlenül is problematikus a c.) kérdés, amely arra kérdez rá, hogy minek tulajdonítható a romák arányának folyamatos növekedése. Bár a feladat szerzői a „leginkább helyes” kitétel beszúrásával levédtek magukat, mégis jobb lett volna, ha a 3 válaszból csak 1 lett volna helyes. Jelen esetben ugyanis mind a „magas [roma] népszaporulat”, mind „a többségi lakosság számának csökkenése” egyaránt szerepet játszik a romák arányának növekedésében – bár az előbbi tényezőnek kétségtelenül nagyobb a szerepe, mint az utóbbinak.¹⁵

7. ÁBRA. A K19 FELADAT

Történelem — középszint Név: osztály:.....

19. A feladat Magyarország XX. századi demográfiai helyzetével kapcsolatos. (rövid)
 Mutassa be a forrás és ismeretei alapján, mikor következett be demográfiai fordulat a XX. század utolsó harmadának magyarországi népesedési mutatóiban! Válaszában térjen ki az adatok mögötti okokra is!

A népesség száma és tényleges szaporodása Magyarországon			
Év	A népesség száma		Tényleges szaporodás, fogyás
	(1000 fő)	Az előző népszámláláshoz viszonyítva	
		(%)	(1000 fő)
1960*	9 961,0	108,2	756,2
1970**	10 322,1	103,6	361,1
1980	10 709,5	103,8	387,4
1990	10 374,8	96,9	-334,7
1996	10 212,3	98,4	-162,5

* Az előző népszámlálás 1949-ben volt.

** 1967-ben bevezetik a gyermekgondozási segélyt.

A K19-es feladatban (7. ábra) először is egyes demográfiai összefüggések félreértését kell szóvá tennünk. Gyakran még a társadalomtudományi-történettudományi szakértők is hallgatólagosan feltételezik, hogy adott népesség növekedése vagy csökkenése mögött elsősorban/kizárólag a születésszám változása áll, s nem vonják figyelmük körébe a halálozási mutatókat. Pedig lényeges tényezőről van szó: Magyarországon például – nem tévedés – az 1870-es évek óta folyamatosan csökken a *születési mutató* (tehát a mindenkori népességszámhoz viszonyított születésszám), s ez idő alatt *az ötödére süllyedt*. A születési mutató már az 1930-as évek elején a reprodukciós szint alá süllyedt, ami azt jelenti, hogy a népesség már a Horthy-korszak derekán elkezdett volna csökkenni – a halálozási mutatók ugyancsak folyamatos javulása azonban elfedte ezt a tendenciát.

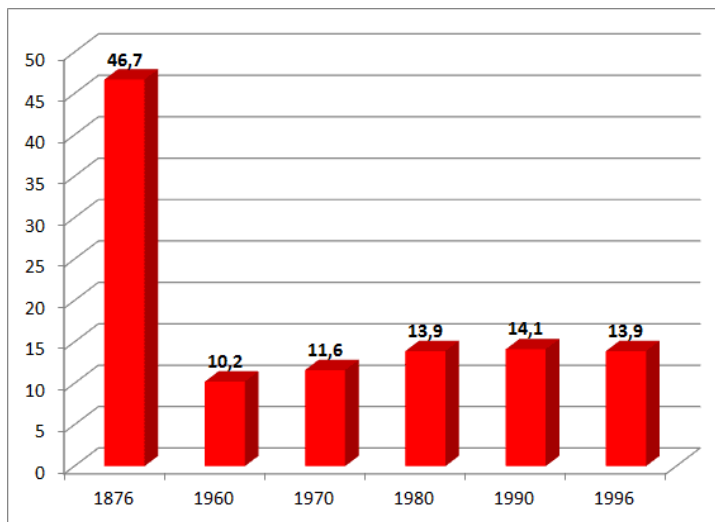
¹⁴ „Az 1971-es vizsgálat során tanácsi alkalmazottak, védőnők, iskolai statisztikák, stb. alapján összeállították a cigánynak tekintett háztartások teljes listáját, majd erről a listáról kiválasztották a háztartások 2%-át, ahová a szociológusok kérdőívvel el is látogattak; a választ megtagadók helyett pedig újabb háztartásokat választottak.” (Dupcsik 2009: 185.).

¹⁵ Tapasztalatunk szerint egyébként időnként még szociológia szakos egyetemistáknak is gondot okoz a „nő száma”, illetve a „nő aránya” kifejezések jelentésének megkülönböztetése. Ami nem jelenti azt, hogy ilyen típusú feladatokat nem lehet feladni – éppen ellenkezőleg, ezekre nagy szükség van, csak éppen gondos fogalmazást igényelnek.

A népesség tehát valóban csak 1980 után kezdett csökkenni, ahogy a feladat állítja, de „demográfiai fordulatról” már szó sincs – csak éppen az utolsó másfél évszázad egyik fontos demográfiai trendje vált láthatóvá.¹⁶

A megoldókulcs tehát rossz nyomon jár, amikor úgy fogalmaz, hogy „a születésszám, majd a 80-as évektől a népességszám csökkenése...” – hiszen a táblázatuk egyrészt az 1960. évvel indít, másrészt a táblázatukban csak a népességszám változása látható. Pedig a születési mutatók szemügyre vétele cáfolhatta volna az elvárt válasz előfeltevéseit – lásd az 8. ábrát, amelyben megrajzoltuk a K19 feladatban is említett évek adatait, valamint, összehasonlításképpen az 1876. év értékét is (ez évből származik a KSH első megbízható adata). Véleményünk szerint pusztán ez az adatsor kihúzza a talajt a javítási útmutató az „eseményeket alakító tényezők”-re vonatkozó további fejtegetései alól.

8. ÁBRA. AZ 1000 LAKOSRA JUTÓ ÉLVESZÜLETÉSEK SZÁMA MAGYARORSZÁGON EGYES ÉVEKBEN

Forrás: KSH 1996: 64-66. és a STADAT (http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html)

SZŐRMENTÉN HASOGATVA

E sorok szerzői is találkoztak már olyan szaktörténeti megnyilatkozással, hogy érthetetlen, miért nem közismert az általuk vagy kollégájuk által már – esetleg évtizedekkel korábban, egy konferencián vagy egy szaklapban – kifejtett összefüggés a történelemtanárok között. Az ilyen, a legújabb szakirodalomra hivatkozó érvelés egyrészt legitim, másrészt viszont roppant „igazságtalan” – a történész kutatók által főállásban vizsgált területnek ugyanis általában *egy történelemtanár által tanított anyag alig 1-2%-a számára* van jelentősége (ha van egyáltalán jelentősége). Jelen esetben ezt az „igazságtalanságot” fokozza, hogy a szerzők egyike *szociológus kutató*, márpedig a történelemtanároknak nem kell szociológusi végzettséget szerezniük; „csak” egy sor szociológiai („társadalomismereti”) téma tanítása elvárt.

Éppen ezért írásunk következő fejezetét mindenképp annak leszögezésével kezdjük: nem „várjuk el” az érettségi írásbeli szerzőitől, hogy ismerjék a legújabb szociológiai szakirodalmat is. Elvárásként legfeljebb azt fogalmazhatjuk meg, hogy ha viszont

¹⁶ „A vizsgázó bemutatja mikor következett be demográfiai fordulat a modern kori magyarországi népesedési mutatókban” – fogalmaz a javítókulcs első mondata.

mai magyar történelemre vonatkozó kérdéseket készítenek, akkor próbáljanak a „szokásosnál” nagyobb óvatosságot tanúsítani, illetve ne okvetlenül csak meglévő tudásukra és már ismert tankönyveikre támaszkodjanak.

Vegyük példának okáért az utoljára említett K19-es feladatot. Mindaz, amit erről fent írtunk, talán „túl” szaktudományosnak tűnhet, de úgy érezzük, „talán még elfér” ezen írás keretei között: ne várjunk el egy érettségien születésszámmal kapcsolatos fejtegetéseket olyan esetben, amikor a táblázat adatai kizárólag a *népességszám*ról szólnak, s nem a születési mutatók alakulásáról. Az viszont már kifejezetten tisztességtelen *lett volna* e sorok szerzőitől, ha olyan, a születésszámmal kapcsolatos fejtegetéseket is „számonkértek” *volna*, amelyet a szerzők egyike fogalmazott meg egy szakkonferencián.¹⁷

Meglehet, a következő fejtegetések is gyakran kelthetik a „szociológiai szórszálhasogatás” látszatát. Mentségünk azt hozhatjuk fel, hogy az itt tárgyalt kérdés nem „csak” történelmi tananyag.

K20. „*Mutassa be a források és ismeretei segítségével a romák hátrányos helyzetének összetevőit!*” Releváns kérdés, amelynek felvetését csak üdvözölni lehet, az így felmerült lehetőség elvesztegetését pedig csak sajnálni. Ebben az országban mindenki tudja, hogy milyen könnyű túlegyszerűsített – időnként kifejezetten primitív –, csúsztató, hátrányos helyzetükért kizárólag magukat a romákat hibáztató válaszokat „kiváltani” egy ilyen kérdés esetében. Ha már egyáltalán felteszünk egy ilyen kérdést, akkor csak úgy érdemes, hogy legalább lehetőséget biztosítunk a *valóban* árnyalt válasz adásához.

Lehetett volna forrásokat találni, amelyek segítségével kimutatható, hogy

- a mai helyzet egyik legfontosabb oka, hogy a roma (férfiak) *csaknem teljes foglalkoztatottsága* a rendszerváltást megelőzően néhány év alatt tömeges munkanélküliségbe fordult (egy időben azzal, hogy közel egymillió munkahely szűnt meg az országban – amelynek több mint 90%-át nem cigányok töltötték be);¹⁸
- míg a romák döntő többsége a rendszerváltás előtt falun élt, a dolgozó cigány családfők alig 12,7%-a volt „mezőgazdasági fizikai”; az 1990 előtt többségében városi ipari munkahelyekre ingázó romák többsége tehát gyakorlatilag csapdába esett falusi lakóhelyén, miután radikálisan csökkent a vasúti közlekedés *díjainak* állami támogatása;
- a cigányok a rendszerváltás előtt olyan iparágakban dolgoztak számarányuknál nagyobb mértékben, amelyek a gazdasági struktúraváltás következtében a leginkább leépültek;
- a diszkrimináció a fent említett hátrányokra ráépülve súlyosbítja a gondokat.¹⁹

Visszakanyarodva a tényleges feladathoz: a K20 a következő három forrást nyújtja a kérdés megválaszolásához:

¹⁷ Dupcsik Csaba: A hosszú távú demográfiai tendenciákra ható tényezők a magyar példa alapján. Elhangzott: *Változó családok és változó demográfiai mintázatok. A Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztályának ülése.* 2013. április 12. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet).

Az előadáson alapuló tanulmány várható megjelenése: *socio.hu* 2013/3. szám (szeptember).

¹⁸ Igaz, ezt az észrevételünket kissé kínossá teszi, hogy a 2012 őszi emelt szintű érettségi 12. feladatában szerepel már egy ezt mutató diagram – minden bizonnyal e sorok szerzőinek tankönyvéből, illetve már idézett monográfiájából véve. 2013 tavaszán valóban nem lett volna szerencsés ismét ugyanazt az adatsort közölni. Bár a szügyhámos ló képe is sokszor tér vissza...

¹⁹ Részletesebben: Dupcsik 2009: 285-290.

- 1. táblázat: A romák iskolai végzettsége korcsoportok százalékában, 1993.

- 1. térkép: „A romák aránya az összlakosságon belül” és végül

- 1. diagram: „A magukat magyar, illetve cigány nemzetiségűnek vallók korfája a 2001. évi népszámlálás adatai alapján (forrás: HVG)”

Első megjegyzés: korábban kimutattuk, hogy az emelt- és középszintű feladatsor egy-egy feladata *különböző cigányfogalommal* dolgozik, de ez a probléma most *egy feladaton belül* jelenik meg. S ez már nem egy módszertanilag aggályos mozzanat, hanem kifejezetten hiba: az 1993-as adatok nyilvánvalóan a Kemény-féle kutatásokból származnak, s ő ekkor 468 ezerre becsülte²⁰ a romák számát; a 2001-es adat pedig a népszámláláson magukat cigány anyanyelvűeknek valló csoportra vonatkozik, akik létszáma – elég a K12-ig visszalapozni – az összlakosság 0,5%-át tette ki, tehát mintegy 51,8 ezer embert jelentett. A különbség nem véletlen, hisz (mint az E12-ből is látható) a Kemény-féle meghatározással cigánynak minősítetteknek csaknem 90%-a magyar anyanyelvű.

Második megjegyzés: az első forrás, a táblázat (9. ábra) közvetlenül valószínűleg egy tankönyvből származik (Száray és Kaposi é. n. 257.), közvetve, annak adatai pedig nyilvánvalóan ismét a Kemény-féle vizsgálatokból. Ezzel a táblázattal viszont az a baj, hogy *túl részletes*, az 1993-as eredmények első publikálásakor még egy teljes oldalt foglalt el (Kemény 1996: 358.). E részletességgel nem csak az a baj, hogy több nyomdafestéket és papírt igényel, hanem hogy szétszórja az olvasó figyelmét, s nem orientálja, hogy milyen adatok az igazán érdekesek, illetve, hogy túl alacsonyak lesznek az egyes cellaszámok értékei.²¹ Kemény István szociológiai szakkikket publikált, nem érettségi feladatokat, s ezért általában aggály nélkül idézett hosszú és bonyolult adatsorokat: a három nagy romakutatásának eredményeit összefoglaló kötetében (Kemény, Janky és Lengyel 2004) például összesen 190 táblázat található. A szóban forgó táblázatot 2004-re azonban már ő is alaposan leegyszerűsítette (Kemény, Janky és Lengyel 2004: 92-93.).

²⁰ A hibák lehetőségével számolva: 420 és 520 ezer között (Kemény, Janky és Lengyel 2004: 11.).

²¹ Másrészt, ami nem teljesen ugyanaz, de módszertanilag is aggályos: csökken az értékek mögötti esetszám is. A 60 év feletti korosztályban például egyetlen roma diplomás került a mintába – ha a pusztán véletlennek köszönhetően vele nem találkoznak a kérdezőbiztosok, akkor ez az adat könnyen 0,0%-ra csökkent volna, ha viszont még egy hasonló korú diplomással összefutnak, akkor az érték a duplájára nő. Nagyobb esetszám esetén az ilyen véletlenek már „kiütik” egymást.

Apropó: 0,0%. Ez az érték szerepel a 14-19 éves roma fiatalok közötti diplomások arányaként. Mint ahogy nyilván a 14-19 éves nem cigányoknál is... Ilyenkor szerencsésebb lenne 0,0% helyett kihúzni a cellát.

9. ÁBRA. A K20 FELADAT ELSŐ FORRÁSA

20. A feladat a mai magyar társadalomhoz kapcsolódik. (hosszú)

Mutassa be a források és ismeretei segítségével a romák hátrányos helyzetének összetevőit!

A romák iskolai végzettsége korcsoportok százalékában, 1993						
korcsoport	0 osztály	1-7 osztály	8 osztály	szakmunkás-képző és szakiskola	szakközépiskola és gimnázium	főiskola és egyetem
14-19	1,5	32,4	55,3	10,4	0,4	0,0
20-29	1,7	22,4	59,7	14,5	1,7	0,0
30-39	4,6	32,6	47,5	12,5	2,5	0,3
40-49	10,1	39,7	40,8	7,4	1,4	0,6
50-59	32,0	42,3	20,5	3,7	1,4	0,2
60-69	39,6	51,2	6,4	2,1	0,4	0,4
70-	50,9	40,3	7,8	1,0	0,0	0,0
összesen	9,5	33,4	45,6	10,4	0,9	0,2

Ami a K20 másik két forrását illeti: ezek segítségével valóban megállapítható – ahogy azt a megoldókulcs is elvárja –, hogy a romák aránya az ország északi és délnyugati régióiban a legmagasabb, s annak ismerete is elvárható, hogy ezek az ország legtöbb gazdasági-társadalmi problémával küszködő területei. Másrészt az is megállapítható, hogy a cigányokra magasabb születésszám jellemző, mint az összlakosságra (mivel a fent jellemzett „demográfiai fordulat”, amely az össznépességben már a 19. század utolsó harmadában elkezdődött, a romák körében mintegy száz évvel később kezdődött el).

A feladatban feltett, szorosabban vett kérdésre azonban mindez még nem jelent választ. Az érdemi válasz elemei a megoldókulcs „Eseményeket alakító tényezők feltárása” blokkjában kezdődnek, amelyre 10 pont adható a 42 pontból.²² A megoldókulcs azonban a munkanélküliségi magas, és a jövedelmek alacsony voltát emeli ki először – helyesen, csak éppen a forrásokból ez az összefüggés nem derül ki. A magas munkanélküliségi rátát „elsősorban képzetlenségükkel” magyarázza, amely jelenségszinten igaz, de ez éppen egy *történelmi* számonkérés esetében nem elégséges magyarázat. A romák alacsony iskolai végzettsége ugyanis nem csak oka jelenlegi hátrányos helyzetüknek, hanem *történelmi következménye* a korábbi korszakok hátrányos helyzetének. Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szerint Magyarországon kiemelkedő mértékben a családi háttér a legfontosabb tényező egy fiatal magasabb iskolai végzettségének megszerzésekor – tehát nem várható, hogy egy aluliskolázott társadalmi csoport gyermekei „automatikusan”, érdemi társadalmi-politikai segítség nélkül is tódulni fognak az egyetemekre. Márpedig a szocialista rendszer – minden szótára ellenére, amelyet körülbelül annyira kell névértéken elfogadni, mint hogy a korban „a hatalom a munkásosztály kezében volt” – nem nyújtott ilyen segítséget, sőt, kifejezetten érdekelt volt egy népes és képzetlen munkástömeg újratermelésében.

Ráadásul Kemény és munkatársai azt is kimutatták: a cigányok iskolai végzettsége a középkorú és idősebb generációkban Budapesten és környékén alig jobb, mint országosan – ugyanakkor a cigány férfiak foglalkoztatási mutatói Budapesten és környékén alig rosszabbak, mint az itt élő összlakosság mutatója (Kemény, Jankó és Lengyel 2004: 92. és 103.). „Rögzíti, hogy a szegény romák az olcsóbb lakhatás miatt a szegény térségekbe költöznek...” – folytatja a megoldókulcs. Ezúttal

²² A feladatban elérhető 42 pontot kettővel kell osztani, hogy „vizsgapont” legyen belőle. A feladatban szerezhető 21 vizsgapont azonban még így is az összes megszerezhető írásbeli vizsgapont közel negyedét teszi ki – a feladat helyes megoldása tehát kulcsfontosságú a jó érettségi osztályzat – és így az egyetemi felvételi – megszerzése szempontjából.

kifejezetten tévesen, mert a már sokszor idézett Kemény-féle kutatás szerint a romák már 1971-ben is ezekben a régiókban éltek a legnagyobb arányban és számban;²³ másrészt pedig a romák lakóhelyi mobilitása, a közhittel ellentétben nem magasabb, mint az össznépszerűségé (Kemény, Janky és Lengyel 2004: 13-14. és 62-63.).

Az iménti, megoldókulcsból származó idézet így folytatódik: „**vagy** [kiemelés az eredetiben – D. Cs. és R. I.] rögzíti, hogy a roma népesség demográfiai robbanása még nem zárult le, és megállapítja, hogy a nagy gyerekszám is szegénységre hajlamosító tényező”. A feladattal kapcsolatos útmutató pár bekezdéssel feljebb még azt várta el, hogy „Az elemzés feltárja a településterület és a demográfiai viszonyok alakulása **hogyan függ össze** [kiemelés az eredetiben – D. Cs. és R. I.] a romák hátrányos helyzetével”. A javítókulcsból azonban az összefüggés nem igazán derül ki! Próbáljuk meg az implikációkat összehasonlítani a többségi társadalommal kapcsolatban megfogalmazott, szándékosan nonszensz mondattal: „a magyarság a magas gyerekszám miatt volt szegény a dualizmus korában, de a születésszám csökkenésével a 20. században emelkedett a jólét.” A K19-ben a születésszám csökkenése jelent meg *válságtünetként* – a K20-ban az, hogy a születésszám *nem kezdett el csökkenni*.

Mindazonáltal szükségesnek érezzük annak ismételt leszögezését, hogy a K20 egy társadalmilag fontos kérdést fogalmazott meg egy sokakhoz eljutó közegben, s hogy megközelítése – a fenti kritikai állítások fenntartása mellett is – *nem* tekinthető alapjaiban elhibázottnak (s ezen témával kapcsolatban manapság még ennek is „örülni kell”).

A FORRÁSOK FORRÁSAI

Csak helyeselhető, hogy az emelt szintű útmutatóban – szemben a középszintűvel – „a feladatlapon szereplő források (szöveg, kép, táblázat, adatok, grafikon) *lelőhelyei*” is szerepelnek. Szintén jogosnak tartható, hogy ez nem terjed ki az elsődleges – jórészt tankönyvekben szereplő – szöveges források lelőhelyére (kivéve, ha másodlagos forrásról van szó, de ilyenkor már a feladatlapon szerepel, hogy pl. „X. Y. történész”). Képeknél sincs mindig jelentősége a lelőhelynek,²⁴ adatsoroknál és diagramoknál viszont annál inkább; még ha a diagramot a feladat szerzője rajzolta meg, akkor is érdemes megadni az adatok forrását.

Az emelt szintű megoldási útmutató 5 feladat esetében adja meg a lelőhelyet, ezek között azonban nem szerepelnek az E11, E18 és E20 feladatok diagramjai vagy adatsorai. Utóbbi esetében egy kördiagramról van szó: „A Magyarországról *kivándorlók etnikai megoszlása a századfordulón*”. Szívesen megnéztük volna az adatok lelőhelyét, mivel a feladatban a magyarok 33%-kal szerepeltek, míg az általunk ismert adatsorban az 1899-1913-as korszakra nézve a magyarok aránya csak 26,8% volt (Puskás 1982: 63-64.). Csak következtetni tudunk arra, hogy az E20 adatsora nem vette tekintetbe a horvátországi

²³ Csak két régióban nőtt mind a romák száma, mind a teljes roma népességen belüli aránya: az északi régióban, illetve a Nyugat-Dunántúlon (az utóbbi nem éppen „szegényebb terület”); minden más régióban – így a K20 térképén hangsúlyosan ábrázolt Dél-Dunántúlon is – nőtt ugyan a romák száma, csökkent azonban arányuk a cigány népességen belül. Egyetlen kivétel az Alföld, ahol a romáknak nem csak az aránya csökkent, de az abszolút száma is stagnál már 1971 óta – márpedig a K20 térképén ábrázolt, az országos átlagnál nagyobb arányú cigány népességgel jellemezhető területek jókora része az Alföldre esik.

²⁴ Bár e sorok szerzői tárgyaltak már olyan jogással, aki a legteljesebb komolysággal állította: elvileg akkor is kellene pl. a Louvre engedélye, ha egy képet akarunk közölni a *Mona Lisáról*.

adatokat²⁵ (mindez persze kissé szórásalhasogatás, mivel mindkét adatsor alkalmas a legfontosabb információ érzékeltetésére: a magyarok alul-, a nemzetiségek felülreprezentáltak voltak a kivándorló népességben.)

A középszintű feladatok szerzői egy ponton maguk is szembesülhettek azzal, hogy miért lenne szükséges a források leleghelyének megadása: kiderülhetett volna, hogy a K10-es feladat térképébe *az eredeti kiadásban* került egy hiba. A hibára valószínűleg az érettségi megírása és a javítási-értékelési útmutató nyilvánosságra hozatala közötti mintegy 24 órában derült fény, mert a javítókulcsban már szerepel a hiba, annak eredete és az, hogy emiatt mely kérdésre lehet elfogadni kétféle választ is.

KONKLÚZIÓ

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy az érettségi számonkérés rendszere egyrészt az oktatáspolitikai elvek zűrzavarának egyik áldozatának tekinthető, ami erősen behatárolja az írásbeli érettségi tételek és megoldókulcsok szerzőinek mozgásterét. Másrészt viszont e szerzők maguk is fokozzák az ellentmondásokat, amikor – az erre alapvetően alkalmatlanul szűk mozgástéren belül – egy fordulatot hajtottak végre a forrásanyag csökkentésével és jelentőségének leértékelésével. Véleményünk szerint e fordulat pedagógiai haszna megkérdőjelezhető, kommunikálásának elmaradása pedig erősen problematikus. A feladatokkal kapcsolatos tartalmi kritikáink többsége is e fordulattal hozható összefüggésbe.

HIVATKOZÁSOK

AZ ÉRETTSÉGI FELADATOK HOZZÁFÉRHETŐSÉGE [LETÖLTVE: 2013-05-13]

Középszintű feladatlapok: http://dload.oktatas.educaio.hu/erettsegi/feladatok_2013tavasz_kozep/k_tort_13maj_fl.pdf

Középszintű javítási-értékelési útmutató („javítókulcs”):

http://dload.oktatas.educaio.hu/erettsegi/feladatok_2013tavasz_kozep/k_tort_13maj_ut.pdf

Emelt szintű feladatlapok: http://dload.oktatas.educaio.hu/erettsegi/feladatok_2013tavasz_emelt/e_tort_13maj_fl.pdf

Középszintű javítási-értékelési útmutató („javítókulcs”):

http://dload.oktatas.educaio.hu/erettsegi/feladatok_2013tavasz_emelt/e_tort_13maj_ut.pdf

TOVÁBBI HIVATKOZÁSOK:

Dupcsik Cs. (2007). Szemszögek. Történelem– és földrajztankönyvek Balkán-képéről. *Iskolakultúra*, 1, 96-104. Hozzáférhető:

http://epa.oszk.hu/00000/00011/00111/pdf/iskolakultura_EPA00011_2007_01_096-104.pdf [Letöltve: 2013-05-25]

Dupcsik Cs. (2009) *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest: Osiris.

Dupcsik Cs. és Repárszky I. (2013) *Érettségi történelem feladatsorok középfokon*. Budapest: Raabe/MRO Historia.

²⁵ Mivel a Puskás-féle adatokban a horvát-szlovén népesség a kivándorlók között: 16,6%, a szerbeké 2,4%, míg a K20-ban csak horvátok és szerbek szerepelnek, együtt is csak 2,6%-kal.

- F. Dárdai Á. és M. Császár Zs. (2006) Magyar történelem és földrajz tankönyvek Balkán-képe. *Iskolakultúra* 7-8, 179-191. Hozzáférhető: http://epa.oszk.hu/00000/00011/00106/pdf/iskolakultura_EPA00011_2006_07_08_179-191.pdf [Letöltve: 2013-05-25]
- Kemény I. (1996) Cigánynak lenni. in: Andorka R., Kolosi T. és Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI – Századvég. 352-380.
- Kemény I., Janky B. és Lengyel G. (2004) *A magyarországi cigányság, 1971-2003*. Budapest: Gondolat – MTA ENKI.
- Kerettanterv (2013) *Történelem, társadalmi és állampolgári ismeretek. Kerettanterv a gimnáziumok 9-12. évfolyama számára*. Hozzáférhető: http://kerettanterv.ofi.hu/3_melleklet_9-12/index_4_gimn.html [letöltve: 2013-01-23]
- KSH (1996) *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Puskás J. (1982) *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokba*. Budapest: Akadémiai.
- Száray M. és Kaposi J. (é. n.) *Történelem IV. Középkor, 12. évfolyam*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

REALIZMUS VAGY PESSZIMIZMUS?

Ridley, Matt (2012) A józan optimista. (ford. Nagy Mónika Zsuzsanna) Budapest: Akadémiai.

PROVOKÁCIÓ?

A rendelkezésünkre álló tapasztalatok darabjait számtalan módon lehet összeilleszteni, és az így kapott képet többféleképpen lehet interpretálni is. Ha az emberiségre váró jövő a kérdés, akkor az általános kép összeállításakor és a kirajzolódó folyamatok értelmezésekor hegemon szerepbe kerülnek a pesszimista értelmezések.² Ezek manapság egzakt tudományos eredményekre hivatkoznak, így a tudomány tekintélye folytán hangoztatóik realistának tűnnek. Ezért lehet érdekes egy olyan kísérlet, amely a kulturális evolucionizmus szemüvegén keresztül csoportosítja és elemzi a világunkról ma rendelkezésre álló tapasztalatokat, és következtetésein keresztül vitába száll a pesszimista érveléssel.

Ebben a vitában a szerzőnek kétszeresen is nehéz dolga van. Egyrésztől, szinte természetes gyanakvással vesz az ember egy olyan könyvet a kezébe, amely azt ígéri, meg fogja győzni őt arról, hogy a dolgok az európai kultúrkörben az elmúlt 200 évben alapvetően rendben haladtak, és mára a világ többi része is a felzárkózás útjára lépett. Mindjárt kezdetjük a XX. század két világháborújával, és a totalitárius berendezkedések példátlanul hatékony elnyomó gépezeteivel, aztán folytathatjuk a nemzetközi terrorizmus elterjedésével, a tömegmészárlásokhoz vezető etnikai ellentétekkel és végül rámutathatunk a legutóbbi fejleményre, a világszerte recessziót és stagnálást okozó 2008-ban kirobbant pénzügyi és gazdasági válságra. Ezek mind olyan események és jelenségek, amelyek tényszerűen dokumentálhatók, és – pl. az AIDS járvánnyal ellentétben – egyértelműen a civilizációs feszültség utóbbi két évszázadban kitermelt produktumai. Ebben a közhangulatban éppen a negatív utópiák és a baljós jövővel fenyegető ismeretterjesztő irodalom előrejelzései tűnnek realistának.

Másrésztől, Matt Ridley személyesen is érintett a globális pénzügyi és gazdasági krízisben, mivel a hírhedtté vált angol pénzintézet, a Northern Rock független (operatív feladatokkal nem foglalkozó) elnöke volt abban az időszakban, amikor a bank kockázatos pénzügyi stratégiája csődhöz vezetett, és ezzel hozzájárult az USA-ból induló pénzügyi válság eszkalálódásához. Ilyen történelmi és személyes háttér előtt kimondottan provokatívnak hat, hogy a korábban főleg etológiával, zoológiával és társas viselkedésünk biológiai eredetével foglalkozó szerző átfogó történelmi-társadalmi folyamatokat próbál a bevettől eltérő módon értékelni.

Mindettől függetlenül azonban nem tagadhatjuk meg a létjogosultságot egy olyan eszmefuttatástól, amely az erős állam eszméjét hirdető antikapitalista, a globalizáció folyamatát kritikusan szemlélő nézetekkel szemben megpróbálja reálisan számba venni a szabad egyének közötti piaci-típusú kooperáción alapuló társadalmi-gazdasági berendezkedésnek, a fogyasztói

¹ Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jobbölcséleti és Jogszociológiai Tanszék

² Szimptomatikus ebből a világhírű fizikus, Stephen Hawking nyilatkozata, mely szerint majdnem bizonyos, hogy az emberiség kora a Földön – nukleáris háború vagy az éghajlatváltozás miatt – ezer éven belül véget ér (http://news.bbc.co.uk/today/hi/today/newsid_9672000/9672233.stm). A szerző anekdotikus bizonyítéka erre az, hogy egy reptéri könyvesbolt „aktuális dolgaink” részlegében csak olyan könyveket talált (Chomsky, Al Gore, John Gray, George Monbiot, Michael Moore), amelyek szerint, ha minden így folytatódik jövőnk sokkal rosszabb lesz (330.).

társadalomnak az előnyeit. Ridley, az emberi fajt érő történeti kihívások és azok megoldásainak bemutatásán keresztül azt a sokunk által érzékelt, de talán nem tudatosuló feszültséget aknázza ki, amelynek lényege, hogy ha a híreket böngésszük, akkor világunkban végbemenő folyamatoknak csak a negatív következményeiről olvashatunk, ugyanakkor átlagemberként akár csak a húsz évvel ezelőtti állapotokhoz képest is elképzelhetetlenül több lehetőségünk van kommunikációra, utazásra, ismeretszerzésre, egészségesebb táplálkozásra, művelődésre, ismerkedésre, sportolásra.

VAN-E FEJLŐDÉS?

Ridley stratégiáját nem a piacgazdaság elvont elvek alapján történő védelmezésére építi, hanem – az angolszász tudományosságra jellemző módon – empirikus adatokat halmoz fel, és mérhető változókon keresztül mutatja be azt a fejlődést, amelyen az emberi civilizáció viszonylag rövid története során, és főként az ipari forradalom óta keresztülment. Persze, ha „fejlődésről” beszélünk, nem árt tisztázni, mit is értünk ezen. Milyen mércéhez viszonyíthatjuk a felsorakoztatott adatokat? Miért lenne a társadalmunk „fejlettebb” mint az ókoriaké, a középkoriaké vagy éppen a ma élő természeti népeké? A relativista felfogás argumentuma szerint bizonyos mennyiségi mutatók alakulása önmagában nem perdöntő, még akkor sem, ha viszonylag széleskörű konszenzus van például abban a tekintetben, hogy az átlagos élettartam hosszának növekedése, vagy az erőszakos halálesetek gyakoriságának csökkenése pozitív változást jelent. E két példa ugyanis nem mond sokat a megélt élet minőségéről, annak értelmes vagy sekélyes mivoltáról. Az életminőség méréséhez viszont nincsenek objektív standardjaink. Ezt a problémát a szerző is érzékeli, és olyan felmérésekre is hivatkozik, amelyek azt mutatják, az emberek szubjektív „boldogságérzete” is magasabb az anyagi jólétet és biztonságot nyújtó társadalmakban (38–41. old.). Ez azonban szintén nem jelenti azt, hogy bármilyen értelemben is fejlettebbek azok a társadalmak, ahol az emberek boldogabbnak érzik magukat.

Egy irányból azonban mégis van értelme fejlődésről beszélni, és ez az egyéni szabadság és a cselekvési lehetőségek mértékének növekedése. Nem biztos ugyan, hogy egy hosszabb, egészségesebb és (anyagi értelemben) gazdagabb életet az ember értelmesebben tölt ki tartalommal, mint egy rövidebbet és szegényebbet, de az biztos, hogy az előbbi több lehetőséget nyújt erre. Az anyagi értelemben vett fejlődés, az igénybe vehető javak és szolgáltatások bővülése megteremti az ehhez szükséges feltételeket. Bárki, bárhogyan is vélekedik arról, milyen életforma minősül értékesnek, azt nehéz volna kétségbe vonni, hogy minél kevesebb időt és energiát kell fordítani a pusztán életben maradásunk biztosítására, annál inkább ki tudjuk bontakoztatni a bennünk rejlő képességeket (41.).

A könyv mellett érvel, hogy a világ jelentős részén mára elért mértékű egyéni szabadság nem csupán az eddigi változások eredménye, hanem a további fejlődés legfontosabb mozgatórugója, s egyben generálója. Kérdés, hogy milyen társadalomszervezési modell képes előidézni és fenntartani a folyamatos prosperálást.

MI IS A PIACI MODELL LÉNYEGE?

A szerző a társadalomelméletekben ma divatos megközelítést használva két alapmodellről beszél a társadalmi folyamatok lehetséges megszervezésének módját illetően. Megkülönbözteti a felülről vezérelt, racionális, tervezett (*top-down*) irányítást, az alulról-felfelé, evolúciós módon strukturálódó, (*bottom-up*) modellről. Az előbbi a centralizált társadalmakra jellemző és bürokratikus szervezeti megoldásokon keresztül érvényesül. A lényege az, hogy a vezető pozícióban lévő személyek, testületek megpróbálják kitalálni, hogy mely célok lesznek megvalósításra méltóak, majd pedig különböző eszközökkel arra törekednek, hogy rávegyék az alul lévőköt e célok megvalósítására. Ezzel szemben a *bottom-up* modellben hiányzik a tudatos tervezés és

célkijelölés mozzanata, bizonyos folyamatok spontán módon indulnak el és egyfajta kulturális evolúció útján azok az eredmények intézményesülnek, melyek sikeresnek, életképesnek bizonyulnak. Ridley a civilizáció történetét e két modell közötti ingamozgásként írja le. A két modell hasznát illetően egyértelműen állást is foglal: a *bottom-up* típusú folyamatok, intézmények teremtik meg a prosperitást, míg ennek haszonélvezői, amikor hatalomra kerülnek, korlátozni próbálják a spontán módon bekövetkező további változásokat és a *status quo* fenntartása érdekében felülről próbálják irányítani a társadalmat, amely – ha nem elég erős ennek kivédéséhez –, menthetetlenül a stagnálás és a hanyatlás stádiumába kerül. Ez a rekonstrukció természetesen nagyon leegyszerűsítő, hiszen maga a szerző sem tagadja azt, hogy kormányzásra szükség van éppen az állandó békés fejlődés kereteinek megőrzésére. A felülről vezérelt társadalmi modell akkor válik pusztítóvá, amikor a járadékvadászat, a bürokrácia és a különböző monopóliumok elkezdik átszőni a politikai és gazdasági életet (187.).

A *bottom-up* típusú szerveződések felsőbbrendűségébe vetett hit részben valószínűleg a szerző evolúció-biológusi tapasztalataiból származik (mivel maga a biológiai evolúció a tökéletes *bottom-up* folyamat), azonban Friedrich Hayek (1978) liberális társadalomfilozófiájában filozófiai megalapozást is talál álláspontjához. Hayeknek az állami irányítással és állami gondoskodással szemben megfogalmazott kritikájának lényege az, hogy egyetlen személy vagy szervezet sem képes arra, hogy megfelelően irányítson egy olyan komplex rendszert, mint az emberi társadalom. Ennek oka az, hogy egy személy vagy személyek csoportja nem rendelkezik ehhez elegendő mennyiségű és adekvát tudással, a tudás szét van osztva a társadalom tagjai között, és e kollektív elmével nem versenyezhet a legokosabb tervező sem. Nem arról van szó, hogy a társadalom tagjai közül véletlenszerűen zsenik bukkannak fel, hanem arról, hogy bár nem vagyunk egyénként sokkal okosabbak egymásnál, személyes élettörténetünk, egyéni tapasztalataink miatt azonban más a nézőpontunk, így egy-egy probléma vizsgálatakor más szempontokat fogunk észrevenni. Az így összegződő kollektív bölcsesség az, amelyik állandó visszacsatolás és korrekció mellett kiküszöbölné a társadalom irányításában természetes módon fellelhető hibákat. Egy központosított társadalom, illetve annak vezetői ellenben számos hibázási lehetőségnek vannak kitéve.

Ridley a „kollektív bölcsességre” vonatkozó fejtegetéseit Tasmania példájával szemlélteti (96-98. old.). Tasmaniát 35 000 évvel ezelőtt már belakta az ember, de akkor e sziget még összefüggött Ausztráliával, majd 10 000 évvel ezelőtt az emelkedő tengerszint elvágtatta a kontinensről. A szigeten maradt kevés számú (kb. 5000) embert nem csupán a fejlődés hiánya jellemezte, hanem a közösség egyenesen visszafejlődött mint technikai civilizáció. Régészeti kutatások feltárták azt, hogy egyszerűen elfelejtettek olyan fejlettebb eszközöket készíteni, amelyeket korábban elő tudtak állítani. Arról volt szó, hogy – mivel túl kevesen voltak – nem működött a „kollektív elme”, így a tudás továbbvitelének utánpótlása hiányzott. Egyénenként egyáltalán nem maradtak vissza a szellemi fejlődésben a kontinensen maradt társaikhoz képest, de mint civilizáció súlyos degeneráción mentek keresztül: a kollektív elme mérete túlságosan kicsi volt ahhoz, hogy az addig felhalmozott technikai tudást tovább fejlessze, vagy akár konzerválni tudja.

Ennek az együttes tudásnak az erejét napjainkban jól szemlélteti az internetes fórumok működése. Amennyiben valaki egy problémát felvet, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy minél többen szólnak hozzá az adott kérdéshez, annál nagyobb az esélye, hogy találunk legalább egy-két olyan felvetést, szempontot vagy megoldási javaslatot, amelyik valóban használható. Itt sem az történik, hogy néhány zseni feltűnik a semmiből, hanem az, hogy mindenki beviszi a diskuszióba a saját nézőpontját, szemléletét, és így – akár véletlenszerűen is, különösebb átgondolás, tervezés nélkül – felszínre kerülhet a helyes megoldás.

Ridley megközelítésében a *bottom-up* szerveződés ideális társadalmi modellje a szabadpiac, amelynek legfontosabb jellemzője *nem* az extrémításig fajuló gyilkos versengés vagy a profit esztelen hajszolása, hanem a másik, számunkra idegen

emberrel történő együttműködés, illetve az együttműködésre való hajlam, a bizalom kialakulása. Az áruk és szolgáltatások szabad korlátozástól mentes cseréje lehetővé teszi az emberek számára a specializációt, amelynek pozitív következménye, hogy a legtöbben el tudják magukat tartani abból a tevékenységből, amelyhez a legjobban értenek, és amely számukra a legkisebb fáradságot okozza. További előnye, hogy a piac óriási energiákat képes felszabadítani az innováció számára, hiszen minden piaci szereplőnek érdeke, hogy újításai révén még könnyebben juthasson más javakhoz, még magasabbra emelje az életszínvonalát. Az emberiség történetében még nem találtunk más olyan ösztönzőt, amely képes lenne ilyen mértékben előmozdítani a fejlődést (124.). A szabad piac azáltal, hogy bizalmat „termel”, az együttéléshez legfontosabb egyik emberi erényt táplálja. Természetesen kölcsönhatásról beszélünk, a jól működő piac teremti a bizalmat, ugyanakkor a bizalom léggöze elengedhetetlen ahhoz, hogy a piacgazdaság képes legyen hatékony működésre. A 2008-as válság egyik oka az volt, hogy a reális árucseré folyamatoktól elszakadt pénzügyi megoldások mögül eltűnt a befektetők bizalma. Ezt a „piaci hibát” Ridley is elismeri, és könyvében végig igyekszik megkülönböztetni a spekulatív jellegű, értékteremtés nélküli piaci lépéseket az árucserét, és a termelést ösztönző piaci jellemzőktől.

A piacgazdaság előnyeinek bizonyítása triviális. Ha az egyes országok gazdagságát vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy a piacgazdaság fejlettsége egyenesen arányos az életszínvonal szintjével. Erre persze sokan kapásból rámondhatják, hogy a világ egy részének hihetetlen gazdagsága a másik rész gazdasági kizsákmányolásából fakad. Ha a napi 1 dollárért dolgoztatott pakisztáni szövönőkre, vagy hasonló bérért bányában robotoló afrikai munkásokra gondolunk, akkor az ellentétés reálisnak tűnik. A szerző azonban számtalan statisztikai adattal bizonyítja, hogy – különösen az utóbbi 50 évben – nem csupán a nyugati világ lakóinak életszínvonala emelkedett, hanem a szegény országok GDP-je is nőtt, nem is beszélve más mutatókról (gyermekhalandóság, betegségek miatti halálokok, várható élettartam stb.). A szegénység és gazdagság, mint ahogyan a kizsákmányolás is relatív fogalmak és a haladás ezen a téren is letagadhatatlan. A kínaiak például tízszer gazdagabbak lettek, mint 1955-ben voltak (és 28 évvel nőtt a várható élettartamuk), a nigériaiaknál ugyanez kétszeres és 9 éves növekedést jelent. Valószínűleg kevesen gondolnák azt is, hogy az inflációval korrigált átlagkereset ma Botswana-ban magasabb, mint 1955-ben Finnországban volt, és Nepálban jelenleg alacsonyabb a gyermekhalandósági ráta, mint 1951-ben Olaszországban. Általánosságban pedig azt mutatják a statisztikák, hogy 50 év alatt az abszolút szegénységben élők aránya több mint a felével csökkent. (27.). Paradoxon ugyanakkor, hogy amíg az országok között csökkent, addig az egyes országokon belül nőtt az egyenlőtlenség az utóbbi 20-30 évben. Ridley szerint azonban ennek számos olyan oka van, amelyek miatt nem kell sajnálkozniuk: például szabadabbá vált a bevándorlás és a kereskedelem, megnőtt a szakértelem anyagi elismertsége, Kína és India esetében pedig ez a növekvő gazdaság elkerülhetetlen következménye (31-32.)

Mindez természetesen nem vezethet önelégültséghez: Ridley is elismeri, hogy sok területen még óriási kihívások várnak ránk, de az adatok bizakodásra adnak okot. Világosan látszik, hogy a gazdasági fejlődés nem csupán kevesek számára képes megteremteni a jólétet, nem „zéró összegű” játszmaról van tehát szó. A könyv e részeinek ki nem mondott tanulsága, hogy a társadalmi-civilizációs fejlődés elválaszthatatlan a szabad piac kreatív energiákat felszabadító működésétől és a piacgazdaság eszméjének elvetése egyúttal a haladás végét is jelentené. Ezért különösen meglepő az a tapasztalat, hogy ma jobb társaságban

gyakorlatilag az együgyűség jelének számít például megkérdőjelezni a globális kapitalizmus és az annak következtében kiépült világméretű pénzügyi és gazdasági rendszer bukását szinte magától értetődőnek tekintő álláspontot.³

NÉHÁNY „EVIDENCIA” MEGKÉRDŐJELEZÉSE

A könyv egyik legnagyobb értéke, hogy alaposan utánajár néhány olyan mítosznak, amelyeket manapság a legtöbb – magát független gondolkodónak tartó – értelmiségi is evidenciának tekint, és amelyeket minimum illetlenség kétségbe vonni. Manapság teljesen elfogadott azt az álláspontot képviselni, hogy meg kell próbálnunk szervesen visszailleszkedni abba a természetbe, amelyből az ipari civilizáció kiszakított minket. Ennek következménye a biogazdálkodás propagálása és támogatása a nagy, koncentrált mezőgazdasági üzemek rovására, vagy a „gyáróriások” helyett a helyi termelés favorizálása, illetve a megújuló erőforrások bevezetése a véges mennyiségben rendelkezésre álló energiaforrások helyett. Hasonló szemléletet képviselnek továbbá a bármilyen genetikai beavatkozás törvényi tiltását követelő mozgalmak.

Az élehető bolygó fenntartásának célját épeszű ember nem kérdőjelezi meg, azonban a probléma abból fakad, hogy a fent említett új módszerek, megoldások erre alkalmatlanok, illetve kontraproduktívak, bár erről az oldalukról a híradásokban alig-alig hallunk.

A szerző az egyik legkárosabb folyamatként jellemzi az önellátó élelmiszer-gazdálkodás programját, amely egyrészt elsorvasztja a kereskedelmet és ilyen módon lehetetlenné teszi a szegény országok számára, hogy versenyelőnyüket kihasználva bizonyos, náluk olcsón és hatékonyan előállítható vagy megtermelhető termékek exportja révén fejlesszék gazdaságukat, másrészt sokkal jobban megterheli természetes környezetünket, mint a ma elterjedt koncentrált, illetve az országok közötti munkamegosztáson alapuló mezőgazdasági termelés. Nagyon könnyű belátni azt, hogy minél koncentráltabban és specializáltabban folyik a gazdálkodás, annál kisebb lesz annak „ökológiai lábnyoma”, és annál nagyobb területen maradhat meg épségben a természet. A szerző egyértelmű adatokkal bizonyítja, hogy ökológiailag még akkor is sokkal „olcsóbb” ez az ellátási rendszer, ha messziről kell szállítani az élelmiszert. A helyben termelt élelmiszer megszerezése és hűtése-tárolása nagyságrenddel nagyobb szén-dioxid kibocsátással jár (56.). A jelenlegi népesedési viszonyok között a teljes átállás az önellátásra – ahogyan azt pl. Tim Lang a Fenntartható Fejlődés Bizottság angol tagja ajánlja – katasztrófához vezetne (167-173.). A „kézműves”, a gépesítés és az ipari termelés egyéb előnyeit kiaknázni nem tudó gazdálkodás jóval több területet igényelne, mint a nagyüzemi élelmiszertermelés. Valószínűleg kevesen tudják azt, hogy ma már több mint 800 ezer négyzetkilométeren nőnek „másodlagos” trópusi esőerdők, mivel az intenzív mezőgazdasági termelés miatt egyszerűen nincsen szükség annyi termőföldre, mint korábban (167-168.). Ezzel az adattal a szerző természetesen nem azt akarja sugallni, hogy felesleges volna az esőerdők megóvásáért harcolni (melyek összterülete egyébként fogy), hanem azt mondja, hogy ebben a küzdelemben az intenzív gazdálkodás segítségünkre lehet.

Éppen ez az értelme a növények genetikai módosításának, nemesítésének: így megfelelő beavatkozással magasabb terméshozam, a kártevőknek és az éghajlati viszonyoknak kevésbé kitétt, illetve azoknak jobban ellenálló növényfajták állíthatók elő. Ezért aggasztó azt a konszenzust szemlélni, amellyel ma Magyarország összes professzionális politikusa (pártállástól függetlenül) határozottan és bármiféle reflexió nélkül utasítja el a génmódosított növények termesztésének magyarországi

³ Eklatáns példája ennek a hangulatnak egy közelmúltban készült interjú a német szociáldemokrácia egyik „nagy öregjével”, aki különösebb indoklás nélkül leszögezi, hogy a „piacnak kell alkalmazkodnia a demokráciához” (*Élet és Irodalom*, 2013, január 11.: 7.). Hasonló amerikai hangulatról számol be Krémer Balázs is (Krémer 2012).

engedélyezését.⁴ Arról sem tudunk, hogy a világon bárki bármilyen testi károsodást szenvedett volna el genetikailag módosított élelmiszerek miatt – a világ legszegényebb részein éppenséggel az ellenőrizetlen „biogazdálkodás” következtében ütik fel a fejüket betegségek, járványok.

Az ipari termelés lokálissá tétele – *mutatis mutandis* – a mezőgazdaság lokalizálásánál is komolyabb károsodással fenyeget (kivéve, ha lemondunk mobiltelefonjainkról, laptopjainkról, autónkról, tévénkről és visszatérünk az idilli XVIII. század világába). Ugyanebből az okból tartja a szerző egyenesen örütségnek az üzemanyag-termelés átállítását az úgynevezett megújuló erőforrásokra. Az olajat tartalmazó növények termesztése iszonyatosan sok területet igényel, melyet természetesen az esőerdőktől vesznek el és a folyamat másodlagos hatása az, hogy az élelmiszerárakat is növeli, hiszen az üzemanyagot termelő növények helyén nem tudnak élelmiszert termelni az emberek (274-278.).

A megújuló energiaforrások hívei elsősorban a globális klímaváltozással mint aduval érvelnek, melyet egyértelműen összefüggésbe hoznak a fosszilis tüzelőanyagok felhasználásával. A szerző a klasszikus „klímaszkeptikus” álláspontot foglalja el. Abból indul ki, hogy a Föld éghajlata egy dinamikus rendszer része, amelyben nincsen egy optimális „egyensúlyi állapot”, a világunk állandóan változik, ez így volt akkor is, amikor az ember még nem fejtett ki semmilyen hatást a környezetre (286-287.). Ezért ma sem tudhatjuk azt, hogy a jelenlegi változások nem valamiféle természeti ciklus részei-e, hiszen korábban is, például a középkorban voltak a Földön a mainál melegebb évtizedek is.

Más evidenciaszerű állítások nem a környezetvédelemre vonatkoznak, hanem a technikai fejlődés árnyoldalait hangsúlyozzák. A bevezetőben utaltam a II. világháború borzalmaira, amelyet első ránézésre nehezen lehet beilleszteni a fejlődés lépcsőfokai közé. A háborús pusztítás és a halálos áldozatok abszolút száma valóban rendkívül magas, azonban ha ezt a számot összevetjük a Föld népességének alakulásával, akkor azt látjuk, hogy a XVIII. századot megelőző, gyakorlatilag permanens háborúskodás révén arányaiban sokkal több ember szenvedett és halt meg, mint a XX. század kataklizmáiban. A természeti népek tanulmányozása révén bizonyos kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy ha az emberek a XX. században olyan lendülettel és gyakorisággal irtották volna egymást, mint ahogy azt a ma élő civilizáción kívüli törzsek teszik, akkor a XX. század háborúi áldozatainak száma nem 100 millió, hanem körülbelül 2 milliárd lett volna (59.).

Végül pedig nem árt egy kis figyelmet fordítanunk a multinacionális vállalatok ellen harcolók lelkes táborára. A világgazdaság motorjaként működő globális vállalati és üzleti hálózatokkal szemben egyre többen és egyre keményebben követelik az állami beavatkozást, és e vállalkozások szigorú megregulázását. A tiltakozásban rejlő paradoxon az, hogy a nagy monopóliumok elleni harcot a legtöbben egy még nagyobb bürokratikus monopóliumra, az államra bízják. Az államtól várják azt, hogy megfelelő szabályozással előnyben részesítse a hazai kisvállalkozásokat a globális tőkét képviselő multinacionális vállalatokkal szemben. Így tehát a kényszerítő államra bízják a gazdasági jólétünket, és minden eddigi negatív történelmi tapasztalattal szemben a központosított megoldásban bízunk (210.). Ha már a nagyvállalatok iszonyatos erejénél tartunk, akkor az is elgondolkodtató, hogy az Egyesült Államokban 1980-ban még a legnagyobbak közé számító cégek jelentős része tönkrement, a mai legnagyobbak fele pedig még nem is létezett 1980-ban (132-136.).

⁴ Nagyon régen elmúlt(nak hitt) idők szellemét idézi az a magabiztosság, amellyel az alaptörvény XX. cikkének (2) bekezdése állást foglal ebben a tudományos kérdésben: „[A testi és lelki egészséghez való] jog érvényesülését Magyarország genetikailag módosított élőlényektől [sic!] mentes mezőgazdasággal [...] segíti elő.”

AKKOR MINDEN RENDBEN?

A kritikák egy része, ahogy várható, nem a könyvben közölt a tényekkel és a következtetésekkel vitatkozik, hanem azt állítja, hogy a kifejtettek a kapitalizmus apologetikáját képviselik: a rendszer nyerteseinek („az etoni és oxfordi fiúknak”) természetesen ez a berendezkedés képviseli a „létező világok legjobbját”. Ennek a csoportnak az érdeke, hogy a globális kapitalizmus előnyeit hangoztassa és elfelejtkezzen annak árnyoldalairól. Erre volt hangolva a *Guardian* egyik kritikája is, amelyik „nyomokban tartalmazott” ugyan néhány ténybeli ellenvetést, de a fő csapásirány a felső tízezer szociális érzéketlenségére irányult (Jones 2010).⁵ A szerző indíttatása és esetleges érdekei azonban közömbösek érveinek erejét illetően, és az anyagi jólét növekedését, illetve az egyéni szabadság fokozatos kiterjedését bizonyító tényekkel nehéz vitatkozni.

Ugyancsak fel lehet hozni a szerzővel szemben, hogy olyan kérdéseket, mint például a globális klímaváltozás, nem lehet elintézni annyival, hogy ha melegebb lesz, akkor legalább több lesz a csapadék (377.). Számon kérhető tehát az is, hogy miért nem kiegyensúlyozottabb, részletesebb a munka. A könyvnek azonban inkább figyelemfelhívó funkciója van, sokkal inkább egy új szemlélet melletti „kiáltványnak” tekinthető, mint száraz tudományos publikációnak – és egy kiáltványnak nem is kell kiegyensúlyozottnak lenni.

Egy komolyabb kritika alapja inkább az lehet, hogy a szerző éppen az evolúciós biológia és pszichológia eredményeit nem illeszti be az elemzésébe, holott éppen ez a „tanult szakmája”. A piacgazdaság ugyanis józan belátásra képes embert feltételez, akinek egyik tulajdonsága, hogy képes hosszú távú érdekeinek alárendelni a rövid távú nyereségét. Azt, hogy az ember „alapbeállításban” mennyire kevésbé képes ilyen belátásra, azt jól bizonyítja a populista politika világszerte való elterjedése. Ennek egyik magyarázata az, hogy az ősi (ahogy a „vulgár-evolúciós” elméletek emlegetik: a bennünk élő „hüllőagyból” származó) késztetések nagyon erősek. Ráadásul jelenleg teljesebb tudásunk és kiterjedtebb apparátusunk van a minket körülvevő világ lerombolásra (fegyverek), a gazdasági-pénzügyi rendszerrel való visszaélésre (pénzügyi-gazdasági világválság), illetve az emberek manipulálására (kifinomult pszichológiai technikák), mint eddig bármikor a történelem során.

Talán e problémákra tekintettel sem kellene a szerzőnek sommásan elítélni a reális veszélyekre irányuló figyelmeztetéseket. Abban igaza van, hogy gyerekkorunk óta szinte nap mint nap szembesülhettünk a figyelmeztető jelekkel a helyzet reménytelenségére (túlnépesedés, éhínség, savas eső, az fosszilis energiahordozók kimerülése, észak-dél ellentét, ózonlyuk, AIDS, globális felmelegedés stb.), miközben a baj mégsem következett be. Azonban komoly a valószínűsége annak is, hogy éppen a túlélés evolúciós késztetése miatt vagyunk ennyire fogékonyak azokra a jelekre, amelyek a közelgő katasztrófa előhírnökei lehetnek. Az is könnyen belátható, hogy a fenyegető problémák alapos megismerése, ha nem párosul a bénultságot okozó félelemmel, jelentős motivációt és hajtóerőt biztosít a megfelelő védekezéshez. Ilyen módon a minket körülvevő természeti és társadalmi folyamatok alapos feltárása, korrekt leírása csak hasznunkra válhat még akkor is, ha borúsabban festi le az eljövendőt, és a veszélyeket, kockázatokat hangsúlyozza a pozitív tendenciákkal szemben.

A megalapozott emberkép hiányában az is homályban marad, hogy az ember cserére, kereskedelemre, ezáltal racionális problémamegoldására való hajlandósága törvényszerűen vezet a fejlődéshez, vagy csupán a kapacitásunk van meg ehhez, és

⁵ Az egyik ilyen ténybeli kifogás az volt, hogy Oroszországban évekkel csökkent a férfiak várható élettartama a Szovjetunió összeomlása után. A kapitalizmus tehát nem jár törvényszerűen a jólét növekedésével – vonja le a következtetést a bíráló. Azonban a várható élettartam csökkenése inkább az átmenet megrázkódtatásának a következménye, amire utal az, hogy pár évvel később ismét jelentősen nőtt a várható élettartam. Arról a kérdésről ne is beszéljünk, hogy mennyire tekinthető a jelenlegi orosz társadalmi-gazdasági berendezkedés kapitalizmus legjobb példájának.

több tényező szerencsés együttállása eredményezte az elmúlt kétszáz év lenyűgöző prosperitását. A szerző néhol azt sugallja, hogy a tudás felhalmozódása, és az egyes tudáselemek folytonos rekombinációja következtében mindez egy feltartóztathatatlan folyamat (60-61.), máshol pedig azt írja, hogy szerencsések vagyunk, mert a szénbányászat elterjedésének, és Anglia gyarmatainak köszönhetően a XIX. század eleji gazdasági fellendülés nem tört meg a korábbi mintáknak megfelelően, és elég lendület maradt benne az innováció megőrzéséhez, illetve elterjesztéséhez (231-233.).

Ez a tisztázatlanság azonban kevésbé róható fel egy olyan vállalkozásnak, amelyik nem egy koherens társadalomelmélet kifejtésére vállalkozik, hanem deklarált célja, hogy felhívja figyelmünket „természetes” pesszimizmusunk és a tények közti számos ellentmondásra, ezáltal reflektálatlan hiedelmeink átgondolására ösztönözzön. Magyarországon különösen érzékeny olvasóközönségre találhat a könyv egy olyan időszakban, amikor éppen csúcsra járatják a centralizációt, és a szabad piac működésébe is erőteljesen beavatkozik az állam. Ez különösen érdekes egy olyan társadalmi közegben, amelyik történelmi léptékkal éppen csak tegnap került ki egy tervutasításos, centralizált, a szabad versenyt deklaráltan elutasító, és ezért lassan összeomló rendszer romjai alól.⁶

HIVATKOZÁSOK

Hayek, F. A. (1978) *The Constitution of Liberty*. Chicago: The University of Chicago Press.

Jones, S. (2010) *The Rational Optimist: How Prosperity Evolves by Matt Ridley*. Hozzáférhető:

<http://www.guardian.co.uk/books/2010/jun/19/rational-optimist-prosperity-evolves-ridley> Letöltve: 2013-04-02.

Krémer B. (2012) *Unortodoxnak lenni muszáj...* Hozzáférhető: <http://www.szuveren.hu/tarsadalom/unortodoxnak-lenni-muszaj> Letöltve: 2013-04-02.

Nemes G. interjúja Erhard Epplerrel (2013) A piacnak kell alkalmazkodnia a demokráciához. *Élet és Irodalom*, LVII (2) 7.

⁶ Nagy Mónika Zsuzsanna fordítása jól adja vissza az angol eredeti provokatív, néhol indultatos stílusát, és a szójátékok fordítása sem tűnik erőltetettnek. Valószínűleg csak elnézésből ered a millió és a milliárd összekeverése a 375. oldalon, azonban a „triviális” szót magyarul – a fordítóval szemben – ritkán használjuk a „jelentéktelen, elhanyagolható” értelemben (175. old.), mint ahogyan – a kontextusra tekintettel – az „outlying view” fordítását sem a „szélsőséges nézet”-tel adnám vissza, hanem inkább a „fősodorról szembeni nézet” kifejezéssel (456. old.). Ugyancsak furcsán hangzik a „coercion is the opposite of freedom” alcímben a „coercion” „erőszak”-nak fordítása „kényszer” helyett (125. old.), amint a(z angol) hold (acre) területmértékként való szerepeltetése is (pl. 168. old.). Könnyű lett volna annak is utánanézni, hogy a „me too drug” a generikus gyógyszerek populáris elnevezése, és nem kellett volna „én is gyógyszer”-nek fordítani (304. old.).

Plokhy, S. M. (2011) *Yalta. The Price of Peace*. London: Penguin Books.

„Amikor először látogattam Lengyelországba, minduntalan egy furcsa szó ütötte meg a fülemet. „»Jóta!« – sóhajtották újdonsült ismerőseim: »jóta!« – és a társalgást nemsokára búskomor csend váltotta fel. Vajon mit jelenthet ez a »jóta«? – tűnődtem. A »sors« vagy »ilyen az élet«?»

Ezzel kezdte a Szolidaritás lengyel forradalmáról szóló könyvét 1983-ban Timothy Garton Ash: *„Yalta a mai Lengyelországban első számú élettény”* (sorait idézi az itt tárgyalt kötet is). Ott szolgáltatták ki a nyugati szövetségesek „Józi bácsinak” országukat; mint akkor hihették, „örökre”.

Jalta valóban jelentős részben Lengyelországról szólt – ha nem is pontosan úgy, ahogy azt a lengyelek hajlamosak gondolni. A „három nagy” 1945 februárjában megrendezett krími csúcskonferenciájához annyi balítélet, mítosz és féligazság tapadt, mint talán egyetlen más hasonló eseményhez sem. Az ukrán történelem harvardi professzorának monográfiája nem egyszerűen „leszámol” ezekkel, hanem elegáns, világos, érhető formában, az egészre és a részletekre egyformán figyelve mondja el fél esztendő hatalmi küzdelmeinek történetét „Jaltától Potsdamig”. Egészen biztos, hogy könyve évtizedeken át a téma megkerülhetetlen alapműve lesz.

A kezdet 1945. január 20-a, Franklin D. Rooseveltnél elnök negyedik beiktatási ceremóniája; az elnök „pokolian rosszul” néz ki, s a lehető legrövidebb beszédet mondja el. Egészségi állapotát figyelembe véve – három hónapja sem volt már hátra – valóban nagy személyes áldozatot hozott azért, hogy a hosszú, kimerítő utazást vállalva ott legyen a konferencián (amelyet Churchill szerint a világ erre legalkalmatlanabb helyén tartották). Nem állítható, hogy végül Jalta „ölte meg”, mégis „kevesen tagadnák, hogy hozzájárult állapotának a romlásához”. Az elnök, Churchillhez hasonlóan, felismerte, hogy a Sztálinnal való személyes találkozó nélkül „kelet-európai befolyásuk a nullával lehet egyenlő”. Churchill valójában már 1944 októberében ezért sietett Moszkvába, ezért kötötte meg az ismert százalékos alkut Sztálinnal, azt remélve, hogy legalább Lengyelország és Csehszlovákia kérdésében még nem lefutott a mérkőzés.

A nyugatiak alkupozíciója azonban gyenge volt: hadseregeik éppen csak lábadoztak az ardenneki német offenzíva után, miközben a Vörös Hadsereg az Oderánál állt, mintegy hetven kilométerre Berlintonól. Ráadásul, ahogy Eden külügyminiszter felismerte: *„nem sokat tudunk ajánlani nekik [...], de elég sokat követeltünk tőlük”* – mármint az oroszoktól. Ehhez képest – állítja és bizonyítja Plokhy – viszonylag sokat értek el. Rooseveltnél megkapta Sztálin ígéretét a Japán elleni háborúhoz és az új világszervezethez való szovjet csatlakozásról (ahová Ukrajnát és Belorussziát is beléptették, hogy a szovjetek két újabb szavazatot nyerjenek, de a többi „tagköztársaságot” nem). Churchillnek, aki elég rossz előérzetekkel ment Jaltába és jött el

¹Fazekas Mihály Budapesti Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium

onnan, szintén lehetett oka az elégedettségre: el tudta ismertetni a hálátlan De Gaulle Franciaországát negyedik nagyhatalomként, és el tudta halasztatni a számára legnehezebb döntéseket a német jóvátételről és Lengyelország határaitól.

Sztálin is megkapta, amit akart. Ígéretet Rooseveltttől, hogy övé lesz a német jóvátétel zöme, hogy visszakapja Japántól az 1905-ben elvesztett területeket, és hogy senki sem kérdőjelezi meg dominanciáját az elfoglalt kelet-európai területeken. Kivéve Lengyelországot: végig ez jelentette a legnehezebb kérdést. Lengyelországot egyik fél sem akarta adni, de persze a szovjetek voltak „birtokon belül”. *„Nem veszíthetjük el Lengyelországot. Ha ezt a vonalat átlépi, bennünket is nyakoncsípnek”* – közölte Molotov Sztálinnal. A kemény tárgyalások végén a szövetségesek csupán annyit értek el, hogy ígéretet kaptak a lublini bábkormány „átszervezésére” (*reorganization*), de maguk is érezték, hogy ez a formula legfeljebb a lényeg eltakarására alkalmas.

Plohy könyvének egyik nagy erénye, hogy a lehető legközelebb hozza az olvasóhoz a főszereplőket, sőt a mellékszereplők egy részét is – például a három gráciát: Roosevel, Churchill és Harriman nagykövet jelen lévő lányait –, valamint a nehéz politikai döntések közegét, amelyet a tárgyaló felek emberi habitusa is erőteljesen formált. Sztálin jellemzése nem okoz meglepetést: kemény, jól informált, kiváló taktikai érzékű és remekül kihasználja riválisai gyengéit – főleg azt, hogy kétféleképpen beszélnek, nem egységesek, alig egyeztetnek. A jól informáltsághoz alaposan hozzájárult a hírhedt *„cambridge-i ötök”* sikeres kémtevékenysége; az utolsóként leleplezett Anthony Blunt művészettörténész-professzor végig a legbizalmasabb dokumentumok sokaságát szállította Sztálinnak. (Ráadásul az amerikai delegációnak is tagja volt egy szovjet kém: Alger Hiss.) Roosevel folytatta teheráni taktikáját: hízelgett Sztálinnak, olykor lekezelően bánt Churchill-lel – akinek ezzel is törlesztett azért, amiért a britek különalkut kötöttek a szovjetekkel; most az amerikai elnök egyezkedett velük Ázsiáról, illetve nem támogatta száz százaléig Churchillt Lengyelország vagy a jóvátételek kérdésében.

A lényeges döntéseket persze nem lehet rokon- és ellenszenvekkel magyarázni. Roosevel – aki minden plenáris ülésen elnökölt – a becsületes alkusz szerepét akarta betölteni két kollégája között. Az elnököt Európa kevésbé érdekelte, mint a világpolitikai perspektívák: Ázsia, a Csendes-óceán térsége, az ENSZ felállítása, valamint az arra való törekvés, hogy Amerika a brit birodalom helyébe lépjen. Számomra a könyv egyik feltűnő vonása az volt, hogy mintha mindvégig Churchill szemléletével rokonszenvezne – akár Rooseveltével szemben is –, de a konklúzióban azért az elnök javára is bőven talált jó pontokat. Churchill nagyon ambivalens módon viszonyult a helyzethez. Egyfelől azon nyugati vezetők közé tartozott, akik hamar felismerték a szovjetek demagóg demokrácia-szólamai mögötti diktatórikus valóságot – ez számára nem volt nehéz. Ugyanakkor ő is hinni akart a Sztálinnal való tartós együttműködés lehetséges voltában, és kétségei ellenére ezt jelenítette meg a kormányban és a parlamentben. *„Szegény Neville Chamberlain azt hitte, megbízhat Hitlerben”* – mondta egy héttel Jalta után. *„Tévedett. De én nem hiszem, hogy tévedek Sztálinnal kapcsolatban.”* Mindez azért részben önszuggeszció volt – egész márciusban üzenetekkel bombázta a még habozó Rooseveltet, hogy tegyenek már valamit közösen Kelet-Európa ügyében. Közben (áprilisban) megírta Sztálinnak: *„Nem sok vigasztaló van egy olyan jövőben, ahol a világ egyik felében az Ön uralma alatt álló országok plusz a kommunista pártjaik dominálnak, a másik oldalon az angolul beszélő országok, szövetségeseikkel és domíniumaikkal”*. Ami ugye már magának a hidegháborúnak az előrevetítése – miközben sok kérdésben még maga a generalisszimusz sem döntötte el, merre tovább. Milyen bizarr, hogy ezt a róka fogta csuka helyzetet kevesen látták át pontosabban, mint az ostromlott Berlinben naplóját író Joseph Goebbels, akinek elmés megfigyeléseit többször idézi a szerző.

Roosevelt halálával és Truman első – még bizonytalan – lépéseivel megint megváltoztak a szövetségesek közötti viszonyok, s Potsdam már nyilván ezt is tükrözte. Ploky szerint Truman másként – jóval egyszerűbben – fogta fel Amerika (és a saját) szerepét, mint Rooseveltt: nem a háromszög egyik csúcsaként, hanem a kétpólusúvá váló világrend egyik pólusának vezetőjeként – amire a britek gyengélkedése miatt alighanem rá is kényszerült. Mindenesetre a kibontakozó hidegháború egyik kulcsfigurája, George Kennan már Jalta idején bizalmasan felvette, hogy: *„Tisztában vagyok ennek a háborúnak a realitásaival, s azzal, hogy nem voltunk elég erősek ahhoz, hogy egymagunk megnyerjük. És elismerem Oroszország hatalmas és hatékony erőfeszítéseit, amelyekért – egy bizonyos mértékig – kétségtelenül kárpótlást kell kapnia, mégpedig Közép- és Kelet-Európa többi népeinek rovására. De mindezzel együtt sem tudom belátni, miért is kell azonosulnunk ezzel a politikai programmal, amely ellentétes az Atlanti Közösség egészének érdekeivel, és veszélyezteti mindazokat az értékeket, amelyeket meg kellene őrizni Európában. Miért nem köthetünk egy finom, de határozott kompromisszumot velük, amely Európát nyíltan két befolyási övezetre osztja – mi távol tartjuk magunkat az orosz övezettől, de távol tartjuk az oroszokat a magunkétól?”* Amire barátja és főnöke, Charles (Chip) Bohlen annyit jegyzett meg, hogy *„nem lehetséges ilyen típusú külpolitikát folytatni egy demokráciában... [mivel] csak totális államok tervezhetnek és hajthatnak végre ilyenfajta politikát”*. Ha jól értem, azt akarta jelezni, hogy bár tartalmilag egyetért, de egyelőre kivitelezhetetlennek tart egy ennyire éles irányváltást.

Csaknem 25 évvel a hidegháború vége után Jalta lezárt múlt, noha Ploky utal az amerikai politika „héjájának” és „galambjainak” napjainkig tartó történelmi vitáira. Nálunk mintha nem így állnának a dolgok. Magyarországon van olyan komolynak tartott, vezető történész, aki 2011-ben is *„Kelet-Európa elárulásáról”* értekezik, aki szerint a hipokrita *„Churchill volt az, aki cserbenhagyta Kelet-Európát [...], kiszolgáltatta Európa keleti felét a szovjeteknek”* stb. – sőt elkövette azt az ősbűnt, hogy *„elfogadta Sztálint tárgyalópartnerének, megalkudott vele, amikor úgy érezte, előnye származik belőle”*. (Mintha a politika arról szólna, hogy akkor alkudjunk meg, amikor az eredmény számunkra hátrányos.) És közben saját maga teszi hozzá, rögtön a következő mondatában, hogy pedig még *„Nyugat-Európát sem tudta megvédeni”* a szovjettől! (Schmidt 2011: 787.) Ilyenkor lehetne azt a tippet adni, hogy a kolléga nézzen a térképre, tanulmányozza a frontok helyzetét 1945-ben, majd vonja le a megfelelő következtetéseket.

Persze megrögzött előítéletek ellen talán még reménytelenebb harcolni, mint a Wehrmacht vagy a Vörös Hadsereg hadosztályai ellen. Ploky elég jó történész ahhoz, hogy az efféle felvetéseket se hagyja válasz nélkül. Mintha éppen ezekre felelnének a magas rangú brit diplomata, Sir Frank Roberts egykorú eligazító erejű sorai: *„Mondhattunk volna nemet, mondhattuk volna, hogy nekünk ehhez semmi közünk. [...] Elismerhettük volna továbbra is az emigráns lengyel kormányt, azzal, hogy odaát minden rossz. De nem látom be, hogy ezzel javult volna a helyzet. Mi persze, ha úgy tetszik, sokkal jobban éreztük volna ettől magunkat, hogy nem engedtünk a szörnyeteg Sztálinnak. De a gyakorlatban meg nem látom, hogy ettől kinek lett volna sokkal jobb.”*

HIVATKOZÁS:

Schmidt M. (2011) Két pogány közt. Münchentől Jaltáig. In: Gecsényi L. és Izsák L. (szerk.) *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest: Eötvös – MTA. 777-788.

Kovách Imre, Dupcsik Csaba, P. Tóth Tamás és Takács Judit (szerk.) (2012):

Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok.

Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum.

2012-ben újra egy fontos kötetet jelentettek meg az MTA szociológusai, amely az előzménynek tekinthető *Társadalmi metszetek* (Kovách 2006a) című kötetben felvetett kérdésre is keresi a választ a szociológia lehetséges új megközelítési, értelmezési kereteként, de talán egy új paradigmájaként is. A kötet Bevezetőjében a szerkesztők e lehetséges új fogalmi keret, fogalmi rendszer központi elemeként értelmezik a társadalmi integrációt, feltételezve, hogy ezen fogalom képes egy új szintézist hordozni a társadalmi egyenlőtlenségek, az új redisztribúció, az új piaci rend, a fogyasztói társadalom és a kapcsolati társadalom vonatkozásában. A kötet egésze ezt illetően meggyőző válaszokat ad a felvetett teoretikus kérdésekre.

Visszalépve a szerkesztők kérdésfelvetésére: maguk a szerkesztők is úgy látták, hogy az általuk hivatkozott (és részben általuk írt) *Társadalmi metszetek* elsősorban a paradigmaváltás kérdését vetette fel, melynek szükségessége nemcsak a magyar struktúrakutatások esetében kerül előtérbe, hanem általában a szociológia tudományában, a szociológia elméletében vagy elméleteiben. Az új paradigma iránti igényt a *Társadalmi metszetek* szerkesztője a szociológia, a magyar szociológia, azon belül a struktúrakutatások nagy kihívásaként kezelte, utalva arra is, hogy az a kötet *még nem* állított fel új struktúramodellt és új kutatási paradigmát. A társadalom szerkezetét ezen korábbi kötet szerkesztője nem tartotta egyetlen modellel leírhatónak, a kötet tanulmányai azt az egyes strukturális folyamatok és társadalmi csoportok elemzéseinek a nézőpontjai szerint mutatták be (Kovách 2006b: 13). Ugyanakkor Kovách szerint egyértelmű és lehetséges a struktúra- és egyenlőtlenségkutatások paradigmaváltása, hisz a foglalkozási besoroláson alapuló, hierarchikus rétegződés elemzése önmagában nem elég a magyar társadalom strukturális viszonyainak, osztály-, réteg- és csoportképződésének a megértéséhez (Kovách 2006b: 18).

A *Társadalmi integráció* ehhez képest már vállaltan felvillantja a lehetséges paradigma körvonalait. A szociológián belüli paradigmaváltás a nyolcvanas, kilencvenes évektől foglalkoztatja a szociológusokat (Némedi 2008). Némedi Dénes a *Modern szociológiai paradigmák* Bevezetőjében két dologra is utal: az egyik annak a kérdése, hogy mennyiben egységes a szociológia, ennek kapcsán arra, hogy hány szociológiai modell alakult ki és érvényesült, illetve arra, hogy a szociológia sokszínűsége, az elméletek és az empirikus kutatások viszonya, a „közélméleti” jelleg miatt a szociológia elmúlt két évtizede valóban a paradigmakeresés kora. A Némedi-féle kötet a szociológia történetét épp bizonyos megközelítésmódok, tematikák, problémák köré csoportosítva tárgyalja. Némedi utal arra, hogy a mai szociológiáról nem mondható el, hogy multiparadigmatikus tudomány lenne, hisz ebben az esetben egymás mellett léteznének olyan modellek, melyek egyaránt tartalmaznak elméleti állításokat, egy hozzájuk tartozó kutatási gyakorlatot és megfelelő apparátust (Némedi 2008: 35). Ezzel szemben Némedi szerint a helyzet

¹Czibere Ibolya: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Politikatudományi és Szociológiai Intézet,

Fónai Mihály: Debreceni Egyetem Állam-és Jogtudományi Kar, tanszékvezető, Közpolitikai és Alkalmazott Szociológiai Tanszék

paradigma nélküli, melyben egymással összeegyeztethetetlen, változó mértékben befolyásos elméleti modellek küzdenek a viszonylagos népszerűségért (Némedi 2008: 35).

A fenti megközelítésmód segít a *Társadalmi integráció* által felvetett kérdések megválaszolásában is. A szociológia „paradigma nélküli” állapotában érhető a kötet szerkesztőinek és szerzőinek a törekvése arra, hogy hozzájáruljanak ahhoz, hogy a strukturális megközelítést felváltó (teoretikus és empirikus) társadalomelemzések egy új paradigma körvonalait vázolják fel, a „társadalmi integráció” fogalmának segítségével. Ugyanakkor maguk a szerkesztők utalnak arra, hogy a kötet tanulmányai az integráció fogalmát nem teoretikusan értelmezik, hanem egyes, általuk vizsgált jelenségek magyarázó kereteként fogadják el, ami magában foglalja az integrációval foglalkozó különböző elméleti értelmezéseket; úgy tűnik, a kötet középszintű elméleti megközelítést alkalmazva az olvasóra bízta, hogy a társadalmi integrációról összefüggő, átfogó képet alkosson.

Ez nem zárja ki azt, hogy a Bevezetőben, vagy több tanulmányban is, így például a Befogadás és kizárás fejezet tanulmányaiban, a szerzők ne foglalkoznának az integráció kérdésének elméleti vonatkozásaival. A Bevezető kérdé felvetései a társadalmi integráció lehetséges magyarázatait illetően kellően indokolják ezt a megközelítésmódot, így például meggyőzőek azok az elméleti keretek, amelyeket a szerkesztők figyelembe vesznek, így Habermas rendszer- és cselekvés integráció megkülönböztetése, Bourdieu mezőelmélete, vagy Castells elmélete globalitás, lokalitás és identitás viszonyáról, melyek az integrációs és dezintegrációs mechanizmusok vizsgálatára és magyarázatára is alkalmasak. Maguk a szerkesztők is utalnak arra, hogy a kötet tanulmányai az integráció kérdéseit illetően kiegészítik egymást: közvetlenül egyik sem szociológiaelméleti megközelítést alkalmaz az integráció értelmezéséhez, *együtt* mégis az „össztársadalmi integrációt” vizsgálják, s azt, hogy hogyan működik a jelenkori magyar társadalom integrációja. A Bevezető a bizalmat, annak hiányát, a törésvonalakká szélesedő társadalmi különbségeket és az egyenlőtlenségeket emeli ki vezérmotívumokként – ezek a szempontok ugyancsak érvényesülnek a kötetben, az egyes fejezetek, tanulmányok témájától függően eltérő mértékben és módon. Talán a funkcionalista értelmezési keret kisebb hangsúlya tűnhet fel az olvasónak, hisz az integráció a parsonsi társadalomelméletben a kultúra alrendszeréhez kapcsolódóan jelenik meg, és igen fontos szerepet kap a társadalom működésében és fenntartásában.

A szerkesztők paradigmaváltásra irányuló szándéka felveti azt a kérdést is, hogy a tudomány normál állapotáról, vagy tudományos forradalomról beszélhetünk-e, másként fogalmazva, csak felvetődik egy erős igény a társadalmi jelenségek új magyarázatára, de az intézményes keretek és elfogadott magyarázatok még nem reflektálnak erre az új helyzetre, vagy a tudományos paradigmaváltás igénye mellett, mögött már intézményi változások is tapasztalhatók (Kuhn 2002)? Válaszunk bizonytalan, hezitálunk azt illetően, hogy a nemzetközi és benne a magyar szociológia már és még a normál állapotban, vagy a tudományos forradalom állapotában van-e, kevésbé a modelleket és az elméleteket tekintve, mint valamivel inkább az intézményes keretek vonatkozásában.

Kiknek ajánljuk a könyvet? Mindazoknak, akik érdeklődnek a szociológia elméleti kérdéseiről, és azoknak, akik érdeklődnek a központba állított lehetséges megközelítésmódról, azaz a társadalmi integrációról. Mivel a kötet számos empirikus kutatást is elemez, azok is haszonnal forgathatók, akik inkább ezekről érdeklődnek. A továbbiakban részletesen bemutatjuk az egyes fejezeteket és írásokat.

ÉRTÉKEK ÉS BIZALOM

Hajdu Gábor bizalomról és normakövetésről írt tanulmányában a magyar társadalom integrációja szempontjából releváns értékszerkezetet mutatja be. Az olvasó tájékozódhat, hogy „mi tartja össze a társadalmat”, majd megismerkedhet a szerző integráció-felfogásával, mely szerint akkor integrált egy társadalom, ha tagjai hajlandóak az együttműködésre, és ha jelen van a tagok közötti szolidaritás; ezzel szemben, akkor dezintegrált, ha a bizalomhiány, a szolidaritáshiány, a normasértések gyakorisága, és az alacsony együttműködési szint jellemzi. Rendkívül fontos megállapításai közül csak egyet emelnénk ki: mint írja, a társadalmi bizalom kétféleképpen mérhető, egyrészt az emberek egymás közötti bizalmával (általánosított bizalom), másrészt az intézmények (kormány, parlament, rendőrség, stb.) iránti bizalommal. A szerző úgy értékeli, hogy mindkettő esetében jelentősen csökkent a bizalmi szint Magyarországon a rendszerváltást követően. Ezt például az olyan vélekedésekben érhető tetten, melyek szerint az emberek, kissé álságosan, de azt gondolják saját – normaszegő magatartásukkal összefüggésben értelmezett – korrupciós cselekedeteikről, hogy azok nem korrumpáltak (illetve, hogy egyáltalán nem is tesznek ilyet), de feltételezik, hogy környezetükben mások nagyszámban cselekszenek ehhez a kategóriához sorolható módon. Ami e téma kapcsán különösen figyelemreméltó, az az a messzire mutató jelenség, amely szerint az emberek sem egymásban, sem a meglévő intézményekben nem bíznak már annyira, mint a rendszerváltás előtt. Ez egyfajta kiábrándultságot is jelent a politikából, melynek hatására a a politika iránti érdeklődés és a részvételi hajlandóság napjainkra soha nem látott mértékűre süllyedt. Ennek egyik kézzel fogható jele, hogy a magyarországi civil szervezeti aktivitás az európai országok rangsorában csupán az utolsó előtti helyre elegendő. Mindez valóban következmény-e, ahogyan a szerző gondolja, valóban egy szétesőben lévő társadalom képével szembesülhetünk, vagy inkább az emberek ésszerű válaszaival bizonyos társadalmi jelenségekre?

Az egyik ilyen jelenséget mindjárt tetten is érzük *Kovács Imre és Kristóf Luca* tanulmányában, amelyben az elitek társadalmi integrációt befolyásoló szerepéről írnak. A tanulmány rendkívül tanulságos üzenete szerint az elitben is erősen jelen van az egymással szembeni gyanakvás, amely e körök egyre nagyobb részét készítet(het)i normaszegésre, és amely – főleg a demokrácia-színlelő magatartásuk miatt – komoly veszélyeket jelent, hiszen az ilyen irányítás alatt működő társadalomban nehéz stabilizálni a demokratikus berendezkedést. Nem is kérdés, hogy egy bizalomhiányos társadalomban, ahol sem egymásban, sem a hatalmat intézményesen képviselő rendszerekben nem bíznak az emberek, könnyű a politikai demagógia és az ígéretések technikáin keresztül szembeállítani egymással a különböző társadalmi csoportokat. A társadalmi integrációra ezen összefüggésben az gyakorol leginkább hatást, és egyben az egyének leginkább azt érzékelik maguk körül, hogy kialakul az ún. tábormentalitás, amely meggyengíti a nyilvánosság tereinek hatékonyságát. Ezeken a táborokon belül elterjed a kettős mérce a saját tagság és a kívülállók értékelése kapcsán. Mindez az emberek és csoportjaik körében jelentős kapcsolati távolságot is eredményez, vagyis egyre kevésbé barátkoznak, ismerkednek más politikai táborhoz tartozókkal. Természetesen ezek a jelenségek nem értelmezhetők önmagukban, éppen ezért nem elhanyagolható a szerzők további felvetése arról, vajon mindezt hogyan erősíti vagy gyengíti a gazdasági és a kulturális elit szerepvállalása, ők mennyiben integrátorai a társadalomnak, betöltik-e azt a szerepet, amely státuszukból fakadóan elvárható?

Mindezekből következően is olvastuk rendkívül nagy érdeklődéssel *Ságvári Bence* fiatalokról, a „digitális benszülöttekről” szóló tanulmányát. Az információs technológiák terjedése leginkább ennek a korosztálynak alakította át az életét, a kommunikációval, szórakozással, munkával és tanulással kapcsolatos szokásait. Egy rendkívül jelentős integrációs térrel

találkozunk, amelynek vizsgálata azért lényeges kérdés, mert – ahogyan a szerző fogalmaz – napjainkra egy tizenéves vagy huszonéves magyar fiatal is a legfejlettebb országokban élő társaihoz hasonló digitális ökoszisztémában él(het)i mindennapjait. Igaz, a digitális bennszülöttek sem alkotnak homogén csoportot, sőt, amennyire az információs technológia felépít egy új típusú integrációt, annyiban ki is alakítja a saját belső egyenlőtlenségi rendszerét, és saját marginalizált rétegeit.

Miért fontos a fiatalokra figyelni? Az egyik leglényegesebb válasz erre az, hogy az általuk követett normák, értékek és attitűdök együttese lesz az, amely hosszabb távon meghatározhatja a magyar társadalom, gazdaság és politika fejlődési irányait. A fiatal korban megtapasztalt és megszilárdult társadalomkép két-három évtizedes távlatban jellegadóvá válhat a társadalomban.

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor kultúráról és értékekről szóló írása, vagy *Tibori Tímea* művészeti identitáskereséssel kapcsolatos, rendkívül érdekes tanulmánya az integrációt a kultúra irányából közelíti. Olvasatukban a tágabban értelmezett kultúra az, amely a társadalom egész koherenciáját biztosítja, rendszerbe szervezi, és annak tartalmát ad. Felfogásukban a társadalmi integráció mindig a kultúra integráltságán múlik, vagyis minél integráltabb egy kultúra, annál integrálóképesebb is. A tanulmányokban az iskola, a média, az egyes társadalmi csoportok átfogó kulturális mintaadó jellegéről, ezek integráló és az integrációt gyengítő hatásairól olvashatunk. Kiemelnénk, és ajánlanánk is olvasásra pl. a paraszti kultúra integratív erejéről szóló írásrészeket, de rendkívül érdekes az értelmiségi minta integrációban betöltött közvetett és közvetlen szerepének bemutatása is. Ugyancsak említésre és kiemelésre érdemesnek tartjuk e téma kapcsán az egyéni ambíciók, vagy a tárgyi környezet, mint olyan, integráló szerepének elemzését is.

TELEPÜLÉSEK ÉS RÉGIÓK

Ebben a fejezetben négy tanulmányt olvashatunk. A fejezet felépítése az általános településszociológiai kérdésselvetésektől halad a konkrétabb esettanulmányokig. Három tanulmány szorosabban kapcsolódik egymáshoz és a településszociológia, a regionalitás kérdéséhez, a negyedik pedig olyan jelenségeket vizsgál, melyek a helyi társadalom, a helyi gazdaság működéséhez, a hálózatosodáshoz kapcsolódnak.

Szirmai Viktória és Váradi Zsuzsanna a térbeli–társadalmi elkülönülés és integráció kérdését elemzi. Felfogásuk szerint a két folyamat csak együtt értelmezhető, pl. a térbeli szegregáció a társadalmi felbomlás jelenségeként is. A társadalmi szegregációt alapvetően negatív folyamatként értelmezik, az elkülönülés mögött a hasonló helyzetűek hasonló térbeli cselekvési lehetőségei jelennek meg. A magyar nagyvárosok esetében is elemzik e folyamatokat, különösen a centrum–periféria modell átalakulását, mely több évtizedes jelenség, és a kétezres évekre egy kettős struktúrájú centrum–periféria modellt eredményezett, ahol mindkettő lehet magas illetve alacsony státuszú. Konklúziójuk szerint a városi tér- és társadalmi folyamatokat inkább a szegregáció jellemzi – az integrációra a város egyéb funkciói, a munkavégzés, a vásárlás, az egészségügyi szolgáltatások és a szórakozás adnak inkább lehetőséget.

Csizmady Adrienn a várostervezési eszközök hatását vizsgálja, elsősorban a leszakadó rétegek integrációjának a szempontjából. Abból indul ki, hogy a különböző társadalmi rétegek térbeli elkülönülése mögött részben az eltérő életmódokból és igényekből fakadó különbségek húzódnak meg, bár azokat a piaci folyamatok is alakítják. Ugyanakkor fontosnak látja a várostervezés beavatkozását a térszerkezetbe, mely képes alakítani a szegregációs folyamatokat. Az integrációt a „lakossági

részvétel”, a participáció erősíténé, mely számos szereplő bevonását feltételezi. A tényleges folyamatok azonban mást mutatnak, amit Budapesten még a kerületek helyi érdekei is befolyásolnak. Két várostervezési, város-rehabilitációs stratégia létezik, amely – a politikai és építészeti indoklások ellenére is – növeli a szegregációt: a buldózeres városrekonstrukció és a dzsentrifikáció; ezek valójában úgy „oldják meg” az alacsony státuszúak problémáit, hogy megszabadulnak a „problémás” csoportoktól. A szociális városrehabilitáció, a heterogén városnegyedek kialakítása viszont épp azt célozza meg, hogy ne alakuljanak ki szegregált területek.

A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiáit vizsgálja *Csizmady Adrienn és Csurgó Bernadett*. A különböző korszakokban, részben eltérő tényezők által alakított szuburbanizációs folyamatok keretében kiköltözők körében eltérő vidékkép és eltérő elvárások érvényesülnek, melyek a vidékhez, a helyi társadalomhoz és a természethez való viszonyt alakítják. Az eltérő elvárások egymástól lényegesen eltérő integrációs modelleket eredményeznek, melyek alakítják az „őslakosok” és a betelepülők társadalmi viszonyát is. A legfőbb mozgatórugó a kiköltöző középosztály esetében a „vidék, mint kertváros” keresése – ebben az esetben nincs igazán törekvés a helyi társadalomba való beilleszkedésre, a vidék alvóvárossá válik, a helyiekkel konfliktusok alakulnak ki. A vidék romantikája, a retradicionális más vidékképet jelent, amiben erős az autenticitás iránti igény, a helyi hagyományok megőrzése, sőt, a helyi közélet szervezése – csak hogy a tradíciók iránti igény nem fér meg a disznótartással... A kimenetel tehát ismét konfliktusos. A harmadik típus a vidéki családi idill, ahol a mindennapok a városhoz kötnek, de fontosak a szomszédsági elemek is.

A külső integrációs tényezőket és a hálózatosodást vizsgálja *Kovács Imre és Megyesi Boldizsár*. A külső integrációs folyamatokhoz sorolják az EU integrációs, fejlesztési politikáját és a globalizációt. A külső tényezők arra készítik a vidék gazdaságát, hogy hálózatokba szerveződjön, területi integrációval reagáljon a külső folyamatokra, melyeket esettanulmányokon keresztül mutatnak be. A külső és a belső viszonyában utalnak arra, hogy csak a helyi erőforrásokra épülő fejlesztések lehetnek sikeresek, másként nem csökkentik a területi egyenlőtlenségeket. A belső integrációs folyamatok esetében a gazdasági és a kulturális együttműködések emelik ki. Nagyon tanulságos a helyi hatalom és politikai döntéshozás elemzése, a három hajdú-bihari város, Hajdúnánás, Hajdúdorog és Hajdúszörmény lényegesen eltérő helyi döntéshozatali mechanizmusa, a centralizált döntésektől a formális demokratikus döntéseken át az oligarchikus hálózatokig – azaz, a hálózatosodás nem feltétlenül a helyi társadalmak egészét átfogó folyamatokra épül.

GAZDASÁG ÉS MUNKA

E témakörön belül „kettős világ” tárul fel az olvasók előtt: a szervezetekhez tartozók, azaz a „belül lévők” és az azokon kívülre szorultak, vagyis a „kívül lévők” világa. A szervezetek működését befolyásoló tényezőkkel foglalkozva *Farkas Éva, Makó Csaba, Illéssy Miklós és Csizmadia Péter* a szegmentált kapitalizmus elméletére építve értelmezi a kapitalizmus sokféleségéből fakadó lehetséges szervezeti következményeket. Ennek kapcsán vizsgálják a hazai vállalati szféra szegmenseit, és az azokban zajló folyamatokat a munkahelyi foglalkoztatási viszonyokra vonatkozóan, elsősorban a képzési gyakorlatokra fókuszálva. Érdekes és figyelemre méltó különbségeket tártak fel a vállalatok rugalmas tudásfelhasználása kapcsán. Ugyancsak figyelemreméltó eredmény az integráció újfajta értelmezése annak összefüggésében, ahogyan a Magyarországon egymás mellett jelenlévő, de eltérő kapitalizmusmodelleket képviselő vállalati szegmenseket elemzik. Egyetlen dolgot emelnénk ki eredményeik közül: tendenciaként értelmezhető a munkavállalók képzettségének általánosan emelkedő színvonala, amely a

munkáltatók körében rendkívül változatos tudásfelhasználási és a munkafolyamatok ellenőrzésére irányuló gyakorlatot eredményez. Ez egyrészt cáfolja a neomarxista dequalifikációs hatásokra vonatkozó általános érvényű kijelentéseket, másrészt igazolja, hogy a munkaerő folyamatosan emelkedő képzettségi szintje nem eredményezi automatikusan a munkavállalók felett gyakorolt kontroll erősödését.

Tardos Katalin egy másik nézőpontból vizsgálja a szervezetek világát: a befogadó és a kirekesztő magatartásokat keresi működésükben. A munkahelyi integrációt értelmezve jeleníti meg azokat az érintett csoportokat, amelyek valamilyen szempontból kiszorulhatnak a szervezetekből. Őket találóan rizikós munkavállalóknak nevezi. Olyan munkavállalói csoportokról van szó, amelyeknek tagjaival szemben a munkáltató választásai során óvatos lesz, és akik kapcsán mindig nehezebb a bizalmi viszonyt kialakítani a munkára jelentkező és a munkáltató között. *Tardos Katalin* a munkahelyi esélyegyenlőségi politikák elemzésén keresztül jut arra a következtetésre, hogy a munkáltatók leginkább a nem, életkor, családi háttér szerinti munkavállalói integrációt igyekeznek megvalósítani – vagyis ezek a programok és a döntési preferenciák csupán a demográfiai sokszínűséget valósítják meg.

A kirekesztő mechanizmusoknak és más tényezőknek is köszönhetően nem kerülhető meg a munkanélküliség kérdése sem, amelyet *Messing Vera* elemzésén keresztül értelmezhetünk. A kettévágott munkapiac kapcsán tanulmányában elsősorban a közfoglalkoztatási programokra fókuszál, és azok integrációs hatásait, mechanizmusait keresi. Itt kerül előtérbe hangsúlyosan a kényszerintegráció fogalma is, mivel a tartós munkanélküliek magas és növekvő arányára válaszul Magyarországon a foglalkoztatáspolitikát egyetlen eszközhöz nyúlt: sehol nem tapasztalt módon bővítette a közfoglalkoztatást. Megállapítja, hogy ilyen vagy ehhez hasonló programok ugyan léteznek más országokban is, de azok a programok a népesség speciális csoportjainak (drog- vagy alkoholfüggőségéből rehabilitáltaknak, börtönből szabadult embereknek) szólnak, vagy nagy volumenű infrastrukturális beruházások, ágazati fejlesztések (autópálya-építkezések, vízügyi beruházások) esetén fordul elő nagy tömegek közfoglalkoztatása. Olyan külföldi gyakorlatot viszont nem ismerünk, amely a tartós munkanélküliséget ezzel az eszközzel, szinte önmagában, egyéb (képzési, munkakeresési) szolgáltatások biztosítása nélkül kívánta volna kezelni. A nemzetközi tapasztalatokra vonatkozó elemzések azt bizonyítják, hogy az ilyen közfoglalkoztatási programok általában nem hatásosak a programban résztvevők későbbi foglalkoztatási esélyeit tekintve, sőt, olykor egyenesen hátráltatják a munkanélküliek nyílt munkapiacra történő elhelyezkedését.

Messing Vera elemzi a magyarországi *Út a munkához* program hatásait is. Nem meglepő módon az erre irányuló kutatási eredmények is azt bizonyítják, hogy a közfoglalkoztatásban részt vevők munkapiaci esélyei nem növekedtek, ellenkezőleg, azok a munkanélküliek, akik nem végeztek közmunkát, 2,5-szer nagyobb arányban jutottak újra munkához. Vagyis az eredményei szerint a közfoglalkoztatásban való részvétel rontja a munkaerőpiacra való visszakerülés esélyeit. Ez is alátámasztja, hogy a kényszerintegráció nem jelenthet pozitív, szerves integrációt, ugyanis könnyen válhat diktátummá, mely teljes alkalmazkodást követel a rászorulóktól, ennek hiányában pedig a mindenből való kiszorulást eredményezheti.

BEFOGADÁS ÉS KIZÁRÁS

A befogadás és kizárás kérdéseit taglaló fejezet szerzői elsősorban a romák esetében érvényesülő szegregációs, diszkriminációs és integrációs folyamatokat vizsgálják – három tanulmány inkább elméleti, kettő inkább empirikus vonatkozásokban. Igen fontos, hogy az integráció kapcsán az iskolarendszer működését érintik leginkább a szerzők.

Dupcsik Csaba az integráció fogalmát elemzi a társadalomtudományos és a laikus társadalomképekben az oktatási integráció példáján keresztül. Szerinte az integráció a szociológia által az egyik leggyakrabban használt kifejezés, a „*hogyan működik a társadalom*” és a „*hogyan illeszkednek be a ...-k a társadalomba*” kérdések vetődnek fel vele kapcsolatban. Dupcsik az érvrendszerek bemutatására törekszik, ezeket az integráció–szegregáció viszonyában vázolja, mint antiszegregációs és antiintegrációs érvrendszereket. A hazai integrációs diskurzus kapcsán kiemeli, hogy a közelmúltig az antiszegregációs elvek érvényesültek, ma viszont inkább antiintegrációs törekvések tanúi lehetünk. Az oktatási integráció kulcsszereplői, a tanárok több ok miatt érdektelenek, szkeptikusak, de nem okvetlenül előítéletesek – gyakran csak a több munkát látják az integrált oktatásban. A laikus közvélemény, bár a szegregációs folyamatok egyik szereplője, nem tartja legitimnek kinyilvánítani a romák elutasítását: érveik lényege, hogy csak az „iskolai teljesítmény számít”. Dupcsik hangsúlyozza, hogy az integrációval kapcsolatos feszültségeket nem elsősorban az előítéletek okozzák; maga az integráció címke, mely a kritikák és támadások célpontja, miközben a többség tudja, hogy a szegregált oktatás csökkenti a továbbtanulás esélyeit – ám magát az integrált oktatást „erőltetettnek” látják.

Ugyancsak az iskolával, az iskolai (de)integrációs paradoxonokkal foglalkozik *Erőss Gábor*. Az iskolai szegregáció kérdését a hazai oktatásszociológiai szakirodalom meghatározó témájának tartja, egy erős kritikai hagyománnyal. Az elköteleződés az integrációs diskurzusokban is tapasztalható, ami magyarázza a kudarcélményeket a szegregációs jelenségek kapcsán. Az egyébként is mozaikszerű magyar iskolarendszer iskolai szegregációja a dezintegrációs folyamatokat erősítette. Fontosnak tartom kiemelni Erőss Gábor tanulmányából a hazai integrációs diskurzus axiómáit, melyek az iskolák szegregációjára, a romák szegregációjának strukturális meghatározottságára, a konkrét iskolai szegregációs gyakorlatokra (előítéletes utcaszintű aktorok együttműködésére), a színvak eljárásra, valamint a felzárkóztató pedagógiai és a szociális beavatkozások elválasztásának a szükségességére vonatkoznak. És még egy fontos dolog: az oktatási expanzió, a strukturális mobilitás egyfajta alternatív integrációként is működhet.

A roma, cigány gyerekek iskolai (le)értékelését mutatja be *Szalai Júlia*. Az iskolai osztályozás ismert mechanizmusait és meghatározó folyamatait, okszerű összefüggéseit ismerteti. Elemzése azt mutatja, hogy az iskolai osztályozás és az azzal összefüggő továbbtanulási esély kapcsolatot mutat az etnikai hovatartozással, a családok otthoni kulturális tőkájével és az osztályok kompozíciójával is. A szegregált roma osztályok tanulóinak a jegyei rosszabbak, a továbbtanulási esélyei korlátozottabbak – az esély akkor nagyobb, ha egy osztályban meghatározó a többségiek aránya.

A roma civil szervezetek társadalmi integrációs szerepét vizsgálja *Kóczé Angéla*. A liberális tradíció szerint a civil szervezetek léte a szabadság és a méltányosság előfeltétele, a baloldali tradíció a közmegegyezést helyezi a civil szervezetek, a civil társadalom feladatai között az elsők közé. Érthető, hogy a kilencvenes években, a rendszerváltás után nagy elvárások fogalmazódtak meg általában a civilekkel kapcsolatban, de a roma civil szervezetekkel kapcsolatban is. Kóczé azt a folyamatot

vázolja, amelyben az erős középosztály hiánya, a társadalmi tőke hiánya miatt a roma civil szervezetek nem tudtak tartós társadalmi mozgalmakat létrehozni, és erősen összefonódtak a politikai társadalommal.

Más megközelítésben, a „megnevezés dilemmái” kapcsán foglalkozik az integráció kérdésével *Neményi Mária*. Egyik fő állítása az, hogy a többség–kisebbség viszonyából származik a hátrányos helyzet és a társadalom peremére szorulás, mely mögött nemcsak előítéletek, személyközi viszonyok, de intézményes diszkrimináció is áll. Épp emiatt nem lehet a közbeszédet „romátlanítani” és a „pártatlanságot” hangsúlyozni. A „pártatlanság” ugyanis kulturális imperializmushoz vezet, azaz a domináns csoport tapasztalatainak a kiterjesztésére az egész társadalomra azáltal, hogy normáit és értékeit, céljait univerzálisnak tünteti fel – ebben segítik a társadalmi intézmények, a média, az iskola és a tudomány is. A „kulturálisan elnyomottak”, akiket kívülről definiálnak, interiorizálják, belsővé teszik e normákat, kettős tudatúvá válnak, két kultúrában élnek (a dominánsban és az elnyomottban).

Egyenlő bánásmód: vajon elég-e e helyzet kezelésére? *Neményi* szerint nem, hisz maguk az érintettek is újra akarják önmagukat definiálni, a többség által leértékelt csoportok a különbözőség pozitív vonásait emelik ki. Ha ez nem valósul meg, az érintettek elfogadják önmaguk alacsonyabb rendűségét, identitásuk negatív lesz, kialakul az önfeladás. Épp emiatt a politikának egyszerre kell színvagnak és színtudatosnak lennie, hisz önmagában a pozitív diszkrimináció (*affirmative action*) csak az „igazság” elosztására, kvóták érvényesítésére lesz alkalmas.

EGYÉNEK, CSOPORTOK ÉS KÖZÖSSÉGEK

A kötet utolsó fejezetében nyolc tanulmányt olvashatunk, ezek közül három inkább elméleti kérdésekkel foglalkozik, míg öt empirikus jellegű, a társadalmi integráció érvényesülését vizsgálja valamilyen speciális közegben, illetve élethelyzetben.

Gerő Márton a civil társadalom trendjeit elemzi tanulmányában. Abból indul ki, hogy a civil társadalom fogalma a társadalmi integrációról szóló diskurzus középpontjába helyezhető. A civil társadalom közösségképző erő, a társadalmi csoportok közötti kapcsolatokat is érinti, továbbá a normatív integrációhoz is hozzájárul. A civil társadalom különböző értelmezései is kapcsolódnak az integráció kérdéséhez, így például a minimalista elméletek szerint a civil társadalom alapvető funkciója az állam, a politika és a gazdaság kontrolja, a pluralitás védelme, míg a generalista elméletek a plurális állam kialakulásának az előfeltételeként tárgyalják a civil társadalmat. Mindezek mellett az erős civil társadalom erősebb társadalmi tőkét és magasabb – általános és intézményi – bizalmat jelent, erős informális hálózatokat, mindezek pedig hozzájárulnak a demokráciához és a társadalmi intézmények működéséhez. A szerző három dimenzióban vizsgálta a hazai civil szervezetek működését: a szervezeti részvételben, az akciószerű részvételben, és az adományozásban. Empirikus vizsgálata eredményeképp megfogalmazza, hogy a civil szervezetek társadalmi integrációs szerepe – a részvétel csökkenése miatt – nem biztató.

A társadalmi integráció egy másik lehetséges elemét vizsgálja *Albert Fruzsina és Dávid Beáta*. Azt elemzik, hogy hogyan alakult át az interperszonális kapcsolathálózati struktúra Magyarországon. A társadalmi integráció fogalmának fontos elemeként taglalják a társadalom stabilitását, egységét, a biztonságot, melyeket a kapcsolatok, az interakciók alakítanak, hisz az interperszonális viszonyok minősége és szerkezete hat a társadalom működésére is, és fordítva. A szerzők a tanulmányban a bizalmas kapcsolatok alakulását, a beszélgetési hálózatokat és a barátságok alakulását elemzik. Azt találták, hogy a kétezres évek

elejére az új rendszerhez leginkább azok tudtak alkalmazkodni, akiknek erős, dominánsan családi kapcsolatai voltak, melyek hozzájárultak a „mikroszintű integrációhoz”, a bizonytalanság és a bizalmatlanság körülményei között.

Az integrációt a közösségképek és az inklúzió oldaláról közelíti *Légmán Anna*. A közösségfogalom és a közösségek típusainak a változásait a Tönnies-féle modellbe illeszti. A tradicionális közösségek alapja a család, az élet menetét a természet alakítja, a mindenki által osztott világképbe az egyén beleszületik. A modern közösségek individuálisak, folytonosan változnak, a szabályaik is, az új értékek keresése jellemzi, a társadalom piaci alapon működik, és hiányzik belőle a biztonság. A tradicionális közösségek integrációjának Durkheim szerint a kollektív tudat az alapja, míg a modern társadalmak integrációja a munkamegosztásból ered. A szerző az adott, a választott és az inkluzív közösségek és közösségképek társadalomtudományi diskurzusbeli elemzésére is vállalkozik, összeveti a közösségi formák és reprezentációk társadalomtudományi ideáltípusait, és összefoglalja azok főbb sajátosságait, hozzájárulva ezzel magához a diskurzushoz is.

Tóth Olga a társadalmi integráció és a család kapcsolatát vizsgálja. Írásában az „integrált” és „dezintegrált” családok eltéréseinek és jellemző vonásainak a közbeszédben és gyakran a tudományos elemzésekben elterjedt toposzait bírálja. Utal magának a családnak a definiálási nehézségeire, arra, hogy nem lehet egységes családfogalomról beszélni. Ehhez járul a hagyományos házasság egyeduralmának a háttérbe szorulása, ami a kedvezőtlen demográfiai trendekkel együtt társadalmi válságjelenséggént értelmeződik. Ez is hozzájárulhat a „normatív családeértelmezéshez”, amely ideális családnak a nukleáris családot tekinti, egyedül ezt tartja integrált családnak, és minden más családformát dezintegráltnak tekint; sőt, ez a felfogás a dezintegrált családokkal magyarázza a társadalmi devianciákat is, abból kiindulva, hogy a család védőfaktorként működik. A szerző az ebből a családképből fakadó értelmezési keretet és annak a családképre gyakorolt hatását bírálja tanulmányában.

A fejezet következő négy tanulmánya sajátos helyzetű csoportok esetében tekinti át a társadalmi integráció lehetséges vonatkozásait. *Takács Judit és Dombos Tamás* az LMBT (leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű) emberek társadalmi integrációját segítő tényezőket veszi górcső alá. Saját szervezeteiktől többek között azt várják, hogy segítsék az önelfogadást, növeljék az általános társadalmi elfogadottságot, lépjenek fel az erőszakos támadások ellen, járuljanak hozzá az iskolai és munkahelyi diszkrimináció felszámolásához.

P. Tóth Tamás a HIV-pozitívák társadalmi integrációs esélyeit vizsgálja. Magát az integrációt a társadalmi befogadást elősegítő inkluzív célként értelmezi, de utal arra, hogy az negatív jelentésű is lehet, mint asszimiláció, nem kívánt egységesülés, a harmadik jelentésében pedig mint módszer alkalmas az emberi kapcsolatok mintázatainak a leírására. Mivel a HIV-pozitívakra az elhallgatás, a kirekesztettség és az ezekkel összefonódó láthatatlanság, a diszkriminációtól való félelem jellemző, az integrációjukat a láthatóságuk növelése támogatná.

Egy praktikus és újszerű kezdeményezést mutat be írásában *Széman Zsuzsa*. Azt vizsgálja, milyen módjai vannak az IKT (infokommunikációs) eszközök alkalmazásának a tartós gondozást igénylő idős emberek esetében, melyek hozzájárulhatnak a társadalmi integrációjukhoz. Szól a vészjelzőrendszerről, a webkameráról, a skype-ról és a gondozók képzéséről – mindezek olyan új lehetőségek, melyek eddig jórészt hiányoztak a hazai idősgondozásból.

Más megközelítésben vizsgálja az idős emberek integrációját *Kucsera Csaba*, aki az idős emberek társas és társadalmi részvételét, az azt segítő és gátló tényezőket, a közösséghez tartozás érzésének a fontosságát és mindezekkel összefüggésben a szubjektív

életminőség alakulását taglalja. A társas és közösségi részvétel akadályai „belülről” az egészségi állapot lehet, ami csökkenti az idős emberek önállóságát és hozzájárul a társas környezet beszűküléséhez is.

HIVATKOZÁSOK

- Kovách Imre (2006a) (szerk.) Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Budapest: Napvilág– MTA Politikatudományi Intézet.
- Kovách Imre (2006b) Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In: Kovách 2006a: 11-18.
- Kuhn, Thomas S. (2002) A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest: Osiris.
- Némedi Dénes (szerk.) (2008) Modern szociológiai paradigmák. Budapest: Napvilág.

DITZENDY ORSOLYA¹

TANKÖNYV A VIDÉKRŐL

Kovách Imre (2012) A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum.

BEVEZETÉS

Kovách Imre akadémiai nagydoktori disszertációjában összefoglalja a magyar vidék szerkezeti, és ezzel összefüggésben hatalmi változásait az elmúlt közel száz évben, az ezredforduló problémáira és sajátosságaira koncentrálva, a különböző társadalmi jelenségek történetiségében interpretálva azokat. A könyv hét, a vidékkel kapcsolatos kutatások jó részét lefedő fejezetre tagolódik, viszont – mint erre maga a szerző hívta fel a figyelmet – két fontos témával nem foglalkozik: a vidéki közösségekkel és környezettel (mivel e területek még további kutatásokra várnak, nemzetközi és hazai szinten is).

A szerző műve elején hangsúlyozza, hogy a szociológiában és a vidéktudományokban egyfajta paradigmaváltás látszik bekövetkezni, hogy *„jelentősebb szemléletváltás szükséges a vidékkutatásokban az éppen lezáruló, folytatódó vagy kezdődő történések megértéséhez”* (9). A szemléletváltást meglátása szerint a vidékvizsgálatokban megjelenő hálózat kutatás, a vidék reprezentációjának kutatása, valamint a hatalmi kérdések – elitkutatások jelzik, melyek színesítik, elmélyítik a hagyományos makroelemzéseket. Fontos megállapítása, hogy mára a vidékkel foglalkozni multidiszciplináris feladattá vált.

A munka alapvető bázisát, forrásait a nemzetközi és hazai szakirodalom alapos feldolgozása, a gazdákkal készített, illetve szakértői interjúk a mezőgazdasági érdekképviseletek vezetőivel, korábbi esettanulmányok összegzése, kerekasztal és fókuszcsoportos beszélgetések szakemberekkel, statisztikai adatok, végül a hazai és nemzetközi dokumentumok elemzése jelentették. A könyv tehát önálló analitikus és összegző munka, mely a nemzetközi és hazai szakirodalom eredményeit is beépítette. Egyetlen, áttekinthetőségi probléma merült fel az olvasás során: a könyv írója gyakran elárasztja az olvasót számadatokkal, melyeket nem mindig rendez táblázatba, így azokat nehezebb olvasni, értelmezni. További negatívum, hogy a közölt táblázatokhoz nincs minden esetben részletes elemzés, mindössze elnagyolt utalásokkal találhatunk velük kapcsolatban.

¹ Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Doktori Program, 1. évf., az ELTE Eötvös József Collegium Társadalomtudományi Műhely vezető tanára

1. A VIDÉKFOGALOM MEGHATÁROZÁSA A NEMZETKÖZI ÉS A HAZAI SZAKIRODALOMBAN

Az első fejezetben a szerző sorra veszi a vidék definíciójáról folytatott magyar és nemzetközi vitákat, hogy megállapítsa: a kérdésben nem alakult ki konszenzus. Egy saját vidék-konceptió felállítására azonban, feltételezhetően a mű inkább összegző, tankönyv-jelleggel megírt célja miatt, Kovách Imre nem vállalkozott. Ehelyett a különböző megközelítéseket bemutatja, többféleképpen interpretálja, valamint – a szakirodalomban egyedülálló módon – felvonultatja a különböző vidékkonceptiókkal szemben felmerült kritikákat, problémákat is.

A vidékkonceptiók alakulását az 1970-es, '80-as évek fordulójától vizsgálja, ami – bár könyvében nem indokolja – azért tűnik jó választásnak, mert így nem szükséges kitérni az ideológiai és emocionális felhangokkal tarkított népi mozgalmak vidékinterpretációira, hanem kifejezetten a vidék tudományos megközelítéseit veheti számba. Mindemellett rövid kitekintést ad a *vidékimázsok* történelmi távlatairól is (32–36.). Újszerű és fontos szempont, hogy a szerző a lobb- és hatalmi érdekeknek a vidékkonceptió alakulására gyakorolt hatását is vizsgálta, mivel – mint írja –, a (főleg uniós) pályázati rendszerek a vidékfejlesztésért folytatott harcban nemcsak a vidékfelfogásra gyakorolt nyomást, hanem a hatalmi és társadalomszerkezeti viszonyokat is jócskán befolyásolják (így kerül bevezetésre a projektosztály fogalma is). A vidék számára fontos túlélési stratégiává vált ugyanis a pályázás, valamint a turizmus; a vidék így „fogyasztói termékévé vált”, s a városiak igényei nagyban alakítják a helyi viszonyokat, egy-egy település fejlődési irányát. „*A vidékviták, a vidékimázsok és a mögöttes hatalmi hálózatok elemzése nélkülözhetetlenül szükséges része a vidék meghatározás megértésének*” (25.).

A szerző frappáns és enyhén ironikus megállapítása, hogy „*A vidék az, amit a vidéktudományok kutatnak*” (21.); a vidék fogalma olyan társadalmi konstrukció, mely „*a diszkurzusok jelentéskészletét, objektív tartalmakat és a fogalom legitimációs elemeit is hordozza*” (22.). A diszkurzív verseny így döntő jelentőségűvé válik: a fejlesztési pénzekért, a turistákért folytatott harc markáns eleme, mely a vidéken élők életlehetőségeit határozza meg. Ide tartozik a szerző által „*transznacionális és globális vidékidillnek*” címkézett egyik vidékkép is, mely a bio- és az organikus termeléssel áll szoros összefüggésben, ami a városi középosztály számára kultivált „*természet közelség idilljét teremt meg*” (29.).

2. VÁROS ÉS FALU

A fogalmi keretek tisztázása és a felmerülő szakmai viták összegzése után a szerző az 1989-es rendszerváltás utáni magyarországi településstruktúra változásait, a „*településrendszer és a társadalomszerkezet összetett metamorfózisát*” (47.) tárgyalja. Ennek egyik fő jellegzetessége az *aszinkronitás*, amit az átalakulás ütemére vonatkoztat: a társadalom változásai gyorsabban végbemenő folyamatok, melyet a településszerkezet mintázata csak lassan követ. Kovách hosszabban ír a „*posztosztalista demográfiai fordulatról*”, mely egy lassú népességnövekedést jelentett, a tömeges munkahelyvesztésekről, ami egy komoly, a falvakba irányuló belső migrációs hullámot indított be. Mindez erőteljesen differenciálta a falvakat; néhányuk kifejezetten prosperálóvá, míg mások a falusi mélyszegénység gettóivá váltak. A migráció fő iránya a rendszerváltást követően a Közép- és Nyugat-Dunántúl, valamint a Dél-Alföld volt, így összességében a településeken belüli és közötti szegregáció is felerősödött. A '80-as évek végétől felerősödött a szuburbanizációs folyamat, melynek eredményeként a „*falvak új osztályosodása*” jött létre. Ez a szakirodalomban a „*vidéki tér városiak által történő kolonizációjaként*” identifikált jelenség az összeurópai tendenciához is nagyjából illeszkedik. Ezek a folyamatok jelentős értékrendcseréket, új kulturális identitásokat

alakítottak ki a vidéki népesség körében, ugyanis a szuburbanizáció, urbanizáció és ruralizáció egyszerre jelent meg a térségben a rendszerváltozást követően, s a falusi-városi értékrendek, magatartásminták és a különböző életvezetési stratégiák egymással keveredtek, s egyfajta kulturális egyveleget kezdtek alkotni.

További probléma, hogy a privatizáció következtében a mezőgazdasági termelésen alapuló régiók tartós hanyatlásnak indultak: „*az agrártérségek a válságrégiók speciális altípusát alkotják, ezek teszik ki az úgynevezett **belső periferiák** nagy részét*” (50.). Nagy általánosságban megállapítható, hogy a városiak jövedelmi viszonyai kilencszer jobbak, mint a falvakban élőké. A külföldi tőkét sem vonzzák a vidéki többségű régiók, ami további komoly hátrányt jelent a vidék számára.

Kovács Imre öt fő falutípust különböztet meg az ezredfordulón: 1.) polgárosodó falvak, ahol a helyi társadalom megtalálta a maga útjait a fejlődésre; 2.) üdülőfalvak, melyek a turizmusnak köszönhetik fellendülésüket; 3.) stagnáló falvak, ahol beindult egy lassú elöregedési folyamat, s ahol állandóak a munkaerőpiaci problémák; 4.) a süllyedő falvak (gyakorlatilag szegénységi gettók); végül 5.) a „másság” falvai, ahol valamilyen meghatározott norma szerint szervezték újra a falut (pl. Krisna-völgy vagy Gyűrűfű). A kötet más szerzők falutípusait is ismerteti, így a Beluszky –Síkós szerzőpáros, vagy Kovács Katalin faluosztályozási rendszereit, melyeket nem egymást kizáró, hanem kiegészítő tipizációkként interpretál, mivel mindegyik a társadalom más-más metszete mentén végzi az osztályozást. Annak ellenére, hogy Beluszkyék fókuszát az agglomerációs mintázatok, Kovács Katalinét pedig a térszerkezeti sajátosságok adták, konklúzióik nem térnek el nagyban egymástól: mind a négy szerző a nagyarányú országos, települések közötti szegregációt látja az egyik legfőbb problémának. Kovács Imre szerint talán a modernizáció egyik legproblematisabb eleme, hogy a társadalmat megfosztotta a paraszti tudásuktól, így annak nagy hányada veszítette el adaptív képességét is.

3. MEZŐGAZDASÁG, PRIVATIZÁCIÓ, KONCENTRÁCIÓ, A RENDIES KERETEK VÉGE

A fejezet a szakirodalom által talán egyik legjobban tematizált vidékkel kapcsolatos témakört, az 1989-es rendszerváltást követő privatizáció és egyéb, földdel, mezőgazdasággal kapcsolatos intézkedések hosszú távú társadalmi és gazdasági hatásait tekinti át. A folyamat eredményeit statisztikai adatokkal támasztja alá, melyeket többnyire 1990-től 2000-ig vesz számba, úgymint *a mezőgazdaság és élelmiszeripar részesedése a GDP-ből és a nemzetgazdasági beruházásokból, vagy a magyar mezőgazdasági termelés alakulása 1960-tól 1998-ig*, de fontos táblázatokat közöl a földtulajdonosok és a mezőgazdaságban, élelmiszeriparban foglalkoztatottak számának alakulásáról is. Újszerű a mezőgazdasági szereplők megváltozásának nyomon követése is, a 88. oldalon található, kétségkívül nagyon eredeti, bár a témában kevésbé jártas olvasó számára nem teljesen egyértelműen értelmezhető ábra tükrözi a 2005-ös állapotokat.

A fejezet külön értéke, hogy leírja a szocializmusból való átmenetet is, s mélyrehatóan, ugyanakkor átfogó jelleggel értelmezi a változások mozgatórugóit és következményeit. A szerző fő konklúziói közé tartozik ezzel kapcsolatban, hogy a „*a kisüzemi termelés nagyüzemi termelésbe integrált rendszere hozzájárult mind a paraszti értékek és intézmények erodálásához, mind a vidéki népesség társadalmi mobilitásához, mind a paraszti gazdálkodási készségek részleges továbbéléséhez és a vidéki társadalom egyes rendies vonásainak fennmaradásához*” (66.). Az agrártermelés teljes szerkezetváltozáson ment keresztül: új tulajdon- és birtokviszonyrendszer jött létre a '90-es években. A probléma gyökere tehát a szerző indirekt bizonyítása szerint az, hogy a vidéken való túlélési stratégiák hagyományos módjai mára nem működnek, ugyanakkor a vidéki népesség elvesztette

adaptív képességét, így az újonnan kialakult gazdasági-társadalmi-politikai viszonyokba már nem volt képes integrálódni, így az ország leginkább depresszív területei a lettek a vidéki régiók.

A privatizáció kivitelezésének leírása felidézheti az olvasóban a földosztás történelmi példáit. Ezek tükrében a magyar politika mintha 1990 után is folytatta volna sajátos hagyományát: az egyre növekvő, gazdasági eredetű társadalmi feszültségekre a döntéshozók részéről gyors tűzoltás volt a válasz, az intézkedések hosszú távú hatásainak figyelmen kívül hagyásával. Mindezek alapján Kovách arra a következtetésre jut, hogy a szocialista mezőgazdasági struktúrák villámgyors felszámolása jórészt hatalmi okokra vezethető vissza. A fejezet végén a szerző pontokba szedi a mai mezőgazdasági társulási, termelési formákat, melyeket a piaci és politikai érdekérvényesítő erejük szerint értelmez, végül egy nemzetközi kutatás eredményeire hivatkozva (Tisenkopf et al 2009) megállapítja, hogy „*az Unió új tagállamaiban növekszik a gazdasági kooperáció a mezőgazdasági szereplők között*” (91.). Ez kimondatlanul is arra enged következtetni, hogy a poszt-szocialista országokban enyhült az erőszakos kollektivizálás keserű emléke, s a különböző piaci szereplők hajlandók egymás felé újra nyitni.

4. VIDÉKI TÁRSADALOM. VÁLTOZÁS ÉS ÁLLANDÓSÁG

A magyar vidéki társadalom jellegzetességeit a szerző a téma minden aspektusából tárgyalja – így a foglalkozási szerkezetből indul ki, ehhez szorosan kapcsolja a vidéki szegénység különböző arculatait, mint etnikai- vagy gender vonatkozásait. Ezek után röviden áttekinti a mezőgazdasági szerkezetváltozás társadalmi hatásait, a magyar jóléti rendszer strukturális hiányosságait, az iskolarendszer problémáiból fakadó lemaradásokat, valamint a szegénységre adott egyik választ, a szociális földprogramok és szövetkezetek működését és jövőjét. Foglalkozik továbbá a vidéki elitek sajátosságaival, a középrétegek és a vállalkozók problémáival, a kötet egyik legizgalmasabb alfejezetében pedig a globalizáció hatásait ismerteti, de ugyanitt mutatja be a hálózatosodás modelljét is.

A foglalkozásszerkezet kulcsszavai a magas inaktivitási arány, a terciér szektor elsősége, az ingázók magas aránya a városi lakókhoz képest, s a kistelepülések kiugróan magas munkanélküliségi rátája. „*A mélyszegénység, az underclass nagysága, a vidéki romák társadalmon kívülre rekedtsége, a roma és nem roma nincstelenség és alávetettség jelenségei, a gyermekszegénység, a nyomor új formái és mindezek tragikus következményei, a kiszolgáltatottságot kihasználó bűnözés, a reménytelenség, a véres konfliktusokhoz és gyilkosságokhoz vezető etnikai konfliktusok, a felelőtlen politikai beavatkozás és az erőszak miatt a vidéki szegénység a magyar társadalom legdrámaibb problémájává vált*” (97. – kiemelés tőlem, D. O.). A probléma azonban nem „pusztán” országos, hanem globális, bár Kovách – a nemzetközi szakirodalomra hivatkozva – mégis a poszt-szocialista országok általános válságjelenségeként értelmezi.

A könyv további érdeme, hogy nem csak azonosítja és leírja a szegénység problémáját, hanem a mezőgazdasági szerkezetváltozás elemeire visszavezetett folyamatként elemzi is. A struktúraváltás ugyanis hirtelen történt, komoly társadalmi traumát okozva, mivel a „*transzformációs válság*”, valamint a „*lokális redisztribúció átalakítása egyszerre történt meg*” (100.). A fejezet egyik frappáns alcíme a „*Jólét nélküli jóléti rendszer a lokális redisztribúció helyén*” (102-105.), melyben a szociális ellátórendszer hiányosságaira, az új gazdasági-politikai viszonyokhoz való adaptálásának hiányára mutat rá a szerző. Állítása szerint megfelelő fedezet nélküli jóléti rendszert hoztak létre az 1990-es években, amikor az önkormányzatokhoz irányították a segélyezés felelősségét, ugyanakkor a redisztribúciós forrásokat (így a mezőgazdasági alapanyag-termelést) kivonták a

gazdaságból (102.). Kovách összefoglalása szerint az ún. *vállalkozói önkormányzatok* intézménye is rengeteget rontott a vidéki kistelepülések helyzetén. A szegénység nemek szerinti tárgyalásánál – bár nem hivatkozta – Kopp Mária kutatásaival teljesen egybehangzó mondat tűnhet fel az olvasónak, mely szerint a szegénység kezelésének feladata egyértelműen a nőkre hárul, ugyanis a férfiak nem tudják megfelelően feldolgozni a munkanélküliséget, s ehhez kapcsolódóan a haszontalanság érzésének állapotát.

Mit jelent az elit a vidék esetében? Ahogy azt a kötetből megtudhatjuk, magas életszínvonalat semmiképp, de még a középrétegeknél magasabb státuszt sem jelent. A vidéki elit mindig szoros kapcsolatban áll a helyi önkormányzatokkal, ugyanis a szerző által *„önkormányzati elitnek”* nevezett réteg rendelkezik a redistribúciós és területfejlesztési források fölött. Az elit jelenti azt a politikai hálót is, amelyben konfliktusossá válnak a viszonyok, mert a területfejlesztési forrásokért folytatott versenyben sajnálatos módon a lobbiképesség válik döntővé a szakmai szempontok helyett. Fontos és újszerű az európai országokkal való összehasonlító rész is a fejezetben, ennek értelmében ugyanis a magyar hálózat fő sarokpontjai – szemben az európaival – a *„domináns kötési pontokkal”* terheltek, ami *„a partnerségi kontroll hiányából”* fakad. Alapvető problémaként jelöli meg Kovách Imre a vidékfejlesztési célok, és így a stratégia meghatározatlanságát, valamint a fejlesztési szektor aktorainak hierarchikus hálózatát. A tudományos munka egyik legfőbb feladatákként jelöli meg ennek a hálózatnak az elemzését, mivel ez képes magyarázni a gazdasági elit tőkéjének politikai hatalommá való konvertálásának igényét.

A vidéki középrétegekről, vállalkozókról keveset tudunk – írja a szerző. Annyi bizonyos, hogy a vidéki elit elvándorolt a jobb életlehetőségekkel kecsegtető városokba, ami a tudástőke nagymértékű hiányát eredményezi a vidék számára. Kovách Romány Pál (2002) fogalmát idézve *új agrártársadalomról* beszél, sőt az általa leírt tendenciákat folyamatosan erősödőnek látja.

Érdekes kitérő szól a – nemcsak etnikai, hanem pl. vallási, világnézeti– kisebbségek által létrehozott újfajta falvakról, mint a Krisna-völgyről vagy a környezettudatosságra építő Galgahévízről, mert azt a folyamatot írják le, hogy lehet egy akár korábban halódó vagy süllyedő falut pusztán normatív alapon újjászervezni. Ezzel szemben a vidéki családmódelleket tárgyaló rövid összefoglaló – a szakirodalmi alapok ellenére sem tűnik kellőképpen megalapozottnak. Nem világos ugyanis, miért ilyen szempontok alapján osztályozta a szerző a családtípusokat (konfliktusos, konformista, neokonzervatív együttélési típusok) és ezek miért csak a vidékre jellemzőek. Az olvasóban ez a csoportosítás azt a benyomást kelti, hogy valószínűleg a városokban is fel lehet állítani hasonló családtípusokat.

A leginkább heurisztikus eredményekkel kecsegtető alfejezet egyértelműen a globalizációval és a hálózatosodással foglalkozó szakasz. Kovách nemzetközileg elismert szerzőkre hivatkozva azt állítja, hogy a globalizáció folyamata és a hálózatosodás egy és ugyanaz: a társadalmi struktúrák különböző funkcióinak új szerveződése azt a folyamatot is jelenti, melyben a mindennapi életgyakorlatok elveszítik tradicionális gyökereiket. A hálózatok homogenitását lassan felváltják az egyre heterogénebb aktorok összeköttetései, ami a vidéki struktúrák egyfajta hibriditását is eredményezik. Összességében a vidék globalizációja figyelhető meg – világviszonylatban is.

Kovách bizonyos szintű hálózatosodásról ír hazánk esetében, melynek technikai feltételei csak 2006 után kezdtek javulni számottevő mértékben. Így bár a hálózatosodási versenyben lemaradtak miatt komoly területi különbségek keletkeztek, ezek a hátrányok nem ledolgozhatatlanok, sőt megkezdődött lassú mérséklődésük. Nálunk a hálózatosodás elsődleges mozgatói az (uniós) pályázati rendszerek, melyek kitermelik magukból az ún. *„projektszályt”*, amiről a szerző bővebben csak a következő

fejezetben szól. A magyar agrárium szereplői szerinte uniós viszonylatban is hatékonyan együttműködő lobbicsoportokat hoztak létre az ezredforduló környékén; s míg „*a helyi network-ök kialakítása hatékonyan segíti a tudástranszfert, az innovációt és a tanulás folyamatát*” (133.), addig a globális hálózat a multinacionális cégeknek biztosít piaci helyzetelőnyt, kiszorítva ezzel a helyi értékesítési érdekeket.

Az értékrendben is jelentős változás figyelhető meg, amit a szerző az alábbi okokra vezet vissza: a médiumok intenzív térnyerése, a folyamatos urbanizáció, mely hálózatosodáshoz vezet, végül a vidékre költöző középosztály megváltozott, idealizált vidékképe. Nem teljesen világos az, hogy a középosztály fogalmát első ízben miért itt használja a szerző, eddig középrétegekről beszélt – talán a vagyoni és munkaerő-piaci helyzethez köthető középosztályra gondolhat. A fejezet végén arra a megállapításra jut, hogy a magyar vidéki társadalom hálózatosodása „*jelentős mértékű*”. Ez szintén értelmezési problémákat vet fel: a fejezet elején ugyanis még „*bizonyos mértékű*” hálózatosodásról beszélt, ami nem jelenti azt, hogy a kettő nem lehet egyszerre igaz, de a tisztázatlan viszonyítási alap hiányában ez a megállapítás nehezen értelmezhető.

5. HATALOM SZERKEZETE. SZEREPLŐK ÉS ÉRDEKEK

Kovács Imre négy pillérben azonosítja a téma sarokpontjait: az állami vagy kormányzati szintben, a vidéki önkormányzatok hatalmi viszonyaiban, az ezekhez kapcsolódó egyéb hatalmi hálózatok, valamint a helyi vagy magasabb szintű érdekérvényesítésben, lobbicsoportokban. Úgy véli, hogy nemzetközi szinten a szubszidiaritás elve a gyakorlatban nem érvényesül, hanem „*a valódi hatalom mindinkább külsővé válik*” (135.). A szerző felveti a kérdést, hogy vajon lehetséges-e a szubszidiaritás elvének megfelelő rendszert bevezetni. Ennek megállapításához elsőként tisztázza a posztmodern hatalom természetét. Meglátása szerint „*a hatalomnak több, egymással nem feltétlenül szorosan összefüggő rétege lehet, és a jelenkori hatalmi hálózatok között nem biztos, hogy világosan körvonalazott hierarchia létezik*” (135.). Elemzése során az Alan Greer (2005) által felállított politika-hálózati megközelítést alkalmazza értelmezési keretként, ugyanis leginkább a hatalmi kapcsolatrendszerek csatornáira, azok működésére kíváncsi.

Viszonylag kevés a kormányzati szinttel foglalkozó elemzés a magyar szakirodalomban, s ezt a hiástust kívánja betölteni a szerző, amikor a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium intézményi működését elemzi. Az 1990–1995 közötti első periódusban alkották meg az önkormányzati rendszert, és ekkor zajlott le a mezőgazdasági struktúraváltás is. A második az 1995 nyarától 1997 második feléig tartó időszak, melynek során a privatizáció miatt bekövetkezett tulajdoni viszonyok újrarendeződtek, s „*a kevésbé aktív gazdasági szereplők politikai hatalomra váltják a gazdasági tőkéjüket*” (136.). A harmadik periódus (1997–2004) a vidéki érdekképviseletek számára az uniós csatlakozásra való felkészülés jegyében telt. Az utolsó előtti korszak a 2010-es esztendőig tart, amikor a „*minisztérium (és a kormányzat) egyrészt jelentős területek fölött veszíti el befolyását, másrészt az uniós rendszerek működtetésén keresztül a legnagyobb érdekcsoportokkal egyfajta korporatív hatalomgyakorlást folytat*” (137.).

Végül 2010-től új koalíció jut döntési pozícióba a minisztériumban. A szerző összességében arra a megállapításra jut, hogy a Minisztérium „*jelentős hatalmi mezőkből szorult ki vagy vonult vissza*” (137.). Vidéki önkormányzati szinten komoly demokrácia-deficit alakult ki, ugyanis az átlagpolgár és hatalmi szint között kismértékű a tényleges átjárhatóság, s nem jelenik meg a „*citoyen*” közösségi kontrollja sem. Kovács két fő okot jelöl meg a jelenség magyarázatakor. Az egyik „*a politikai hatalom*

agresszivitása a civil társadalommal szemben, mely végigvonult a 20. századon” (141.), a másik pedig az olyan önkormányzatiság létrehozása, amelyben csak a helyi elitek rendelkeznek érdekérvényesítő képességgel, mivel a vidéki lakosság többsége nem rendelkezik gazdasági autonómiával. További súlyosbító körülményként merül fel az is, hogy a politika egyre erőteljesebben kívánja a civil szférát kisajátítani magának. A 144. oldalon közölt ábra nagyon szemléletesen mutatja be egy falu hatalmi hálózati viszonyait – a mintázat az ország jórészére, de több régiójára minden bizonnyal igaz.

Kovách szerint uniós csatlakozásunk után „a fejlesztéspolitika projektésítése, az ezzel járó hatalommegosztás és részleges decentralizáció egyik következménye, hogy új szereplők jelentek meg a fejlesztési rendszerekben, és a források megszerzésének új feltételei vannak.” (145.). Ez a rendszer termeli ki magából a fentiekben már említett ún. projektosztályt, mely tudástőkét egyszerre képes politikai és gazdasági tőkévé konvertálni a pályázati rendszereken keresztül a fejlesztési pénzekért folytatott versenyben. A projektosztály legfőbb tőkéje sajátos, elsősorban menedzseri jellegű tudása, viszont a helyi tudás – többnyire – hiányzik belőle, ami felemás helyzetet eredményez. A projektosztály tagjait azok jelentik, akik „a fenntartható fejlődés forrásai fölötti kontrollt lehetővé tevő összes tudásfajta és társadalmi tőke birtokosai időről időre” (147.), ami azt is jelenti, hogy a civil szféra kontroll-feladatát is átveszi a projektosztály. Nemzetközi szinten is elismert, hogy az ún. közvetítő csoportok (melyek nem teljesen azonosak a projektosztály szereplőivel, de az átfedés jelentős) „menedzseri pozíciója a vidéki társulásokban és együttműködési hálózatokban a politikai tőke forrása” (149. – kiemelés tőlem, D.O.). A projektek a vidék számára egyfajta politikai fórumot jelentenek: „stratégiai sajátossága a szimbolikus politizálás, a konfliktusok kezelése, az innováció, a kaotikus és összetett helyzetek megoldása” (150.). A projektésítés azonban országos vagy akár világszinten is fontos szereppel, az állam legitimálásával újraformáló erővel bír. A projekt összességében „az a keret, amely a szereplőket a tudásfelhasználáson keresztül hatalmi kapcsolatokba zárja” (152.).

Fontos adalék, hogy a vidékfejlesztés és a mezőgazdasági fejlesztés fogalmai nem fedik pontosan egymást, s a gyakorlatban egymásnak feszülő érdekközösségeket jelentenek. Sőt, az agrárpolitika-hálózat is megosztott, a családi gazdaság méretű üzemek és a nagyüzemek között komoly érdekkellentétek húzódnak, ami duális jellegű szerkezetet hoz létre. Ezzel szemben a vidékfejlesztésben hívő csoportok igen heterogén összetételűek: értelmiségi csoportokból, mint népművelők, tanárok, igazgatási dolgozók, valamint alapítványokból és fiatal diplomásokból állnak. Kovách Imre szerint összességében elmondható, hogy általában az agrárérdekek tudnak érvényesülni, mivel azt a politikai elitek egy kalap alá veszik a komplex vidékfejlesztési célokkal, s míg „az agrárlobbisták bent ülnek a parlamentben és a politikai pártokban, addig a komplex vidékfejlesztésben érdekeltek vagy a zöldek nem tudnak igazán erős érdekcsoportokat szervezni” (161.). A lobbizás ugyanis országos és európai uniós szinten is személyes kapcsolatok függvénye. Az Európai Unióban az agrárérdekért történő lobbizás „a minisztériumi szakapparátusra, a magyar diplomáciára, és esetenként az európai parlamenti képviselőkre marad. Mindez azt jelenti, hogy erőteljesen hierarchikus érdek-megjelenítést tesz csak lehetővé, ami a hatékony lobbizáshoz szükséges (magyar) partnerek hiányában törekennyé teheti a magyar mezőgazdasági és vidékfejlesztési érdekképviseletet” (173.).

6. A MAGYAR TÁRSADALOM PARASZTTALANÍTÁSA

A könyv egyik legdrámaibb megállapítása, hogy a történelmi értelemben vett parasztság mára eltűnt, a paraszttalanítás fogalma pedig arra utal, hogy külső kényszer, politikai agresszió hatására tűnt el, nem pedig egy természetes társadalmi folyamat eredményeként. Ugyanakkor a szerző azt is jelzi, hogy a jelenség összeurópai folyamat, a 20. század végére szinte már nincs is olyan ország, ahol a klasszikus parasztság létezne. Meghatározása szerint: „*A legtágabb értelemben a »paraszttalanítás« az agrártermelők, farmerek és más élelmiszertermelők hanyatló gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai jelentőségére vonatkozik*” (177.). Bár a megfogalmazás érthető, és bizonyos szempontból megalapozottnak tűnik, mégsem a legmegfelelőbb, mivel egy eltűnt korszakot mai fogalmakkal igyekszik körbeírni, s úgy hiszem, itt pontosabb lenne – mint ahogy azt a fejezet további részeiben ki is fejti Kovách – a weberi hivatásrend fogalmával operálni. A fejezet rövid kitekintést tesz a legújabb nemzetközi elméletekre (Ploeg 2008), amelyek a globalizáció és az agrárszereplők kollektív fellépései vagy mozgalmi miatt az agrártermelők „vissza-parasztosodását” látják.

A szerző a paraszttalanítás három szintjét különbözteti meg: a társadalmi, mely a gazdálkodás társadalmi funkciójának megváltozására utal, a strukturális, ami a parasztság mint homogén osztály eltűnésére utal, végül a kulturális paraszttalanítás, ami ennek a folyamatnak a teljes társadalomra gyakorolt hatásaira, mint az identitásépítés vagy a közösségiség megváltozása utal. Felteszi a kérdést, hogy „*lehet-e a paraszttalanítás kulturális és társadalmi horderejét a tradícióvesztés fogalmával a kései modernitáshoz társítani*” (192.). A témához kapcsolódó szakmai viták áttekintése után végül óvatos konklúzióként azt vonja le, hogy „*a kulturális paraszttalanítás a paraszti gazdaság modernizációja és farmerizációja következményeként is érthető*” (194. – kiemelés tőlem, D.O.).

További kérdés marad viszont, hogy vajon az új helyzet képes lesz-e új kulturális válaszokat, konstrukciókat adni a vidéknek, s a paraszti ellenállás képes lesz-e ezeket túlélni. A szerző úgy látja, hogy a paraszt már nem létező osztály, ugyanis a gazdák sem tekintik magukat annak, még ha paraszti gyökerekkel rendelkezőknek is vallják magukat. További fontos megállapítása, hogy a paraszttalanítás „*nem pozitív előjelű folyamat, inkább kiegyensúlyozatlan, átmeneti időszakot jelöl és nem tévesztendő össze a polgárosodás Szelényi-féle tételével*” (196.). S bár a '90-es évektől a falvak lakossága növekedésnek indul, „*ez nem sikertörténet: a vidékiek tömegei veszítették el végleg felhalmozott (kevéske) anyagi, tudás- és kapcsolati tőkéiket és azt a képességüket, hogy valamilyen módon ellenálljanak a gazdasági, politikai vagy társadalmi nyomásnak és kényszereknek*” (197. – kiemelés tőlem, D.O.). Hozzáteszi, hogy a vissza-parasztosodás folyamata Magyarországon a rossz emlékek, szegényparaszti mentalitás- és életmódminták újraéledését jelenti.

7. RUSTICA NOVA

A szerző röviden, ismétlésekbe nem bocsátkozva és a fő megállapításait – akár csak egy jó krimiben – a mű végére tartogatva szedi össze mindazt a tudományos ismeretet, mely a vidéktudományok és a szociológia vidékkel foglalkozó szegmensében összegyűlt. Röviden, pontosan definiálja, mit ért az „Új Vidék” alatt: „*a vidéki struktúrák minden lényeges dimenziójában jelentősek a változások. Az újratermelési, gazdasági és hatalmi rendszerek sokfélesége, a szereplők és érdekeik, hálózataik különbözősége, értékeik és cselekvéseik irányai széttörözött társadalmi szerkezetet hoztak létre.*” (203.). A gazdaság

és társadalom hibriditásáról beszél, ami működési akadályokkal terhes, meddő rendszert eredményez, ugyanis „a vidék egyre inkább a fogyasztás, mintsem a termelés helye” – ami városi igényeket jelent falusi környezetben (204.).

Kovách a vidéki társadalmak két típusát különbözteti meg: vannak a leszakadó régiók, ahol magas a munkanélküliség aránya, valamint vannak a városokkal szimbiózisban lévő falvak, melyek minden szinten távolabb állnak a leszakadó társaitól, mint a városoktól. Jelentős változás a vidék „kulturális fordulata” is – a vidék megítélése a médiának köszönhetően inkább negatív, mint idilli, ugyanakkor a városiak szemében a vidékre költözés presztízsemelkedést jelent, s újraformálják a falvak diszkurzív arculatát. Végül a szerző azzal búcsúzik az olvasótól, hogy megjelöli a vidéki társadalom legnagyobb kihívását, „az új kormányzás elveinek elfogadását” és a „kormányzási technikák alkalmazását”, adaptálását (205.).

ZÁRSÓ

Kovách Imre munkája – a szó legnemesebb értelmében – *egyetemi tankönyv* benyomását kelti, amely az általa feldolgozott témakörben méltán válhat alapművé, mivel Magyarországon ez az egyetlen olyan kötet, mely a vidéket érintő összes szférát átfogó jelleggel tárgyalja, igényesen összefoglalva a velük kapcsolatos tudnivalókat (külön kiemelendő a 38 oldal terjedelmű hivatkozásjegyzék). Nyugodt szívvel mondhatom el, hogy bármely fejezete további kutatásokat, doktori disszertációkat inspirálhat, s bátran ajánlom mint első és bevezető olvasmányt mindenkinek, aki a vidék problémáival kíván foglalkozni. A könyv ugyanis nemcsak térkép, iránytű is, tömören megfogalmazott, de precíz gondolatfűzései segítenek abban, hogy egyetlen, összefüggő rendszerben lássuk mindazt, amit eddig a szakirodalom csak fragmentáltan tárgyalt.

Mindezek tükrében a könyvet csak dicsérni tudom: nem pusztán az átfogó jelleg miatt, hanem mert olyan 'AHA'-élményeket, gondolati ösztönzőket kaphatunk a figyelmes olvasás során, melyek nélkülözhetetlenek a további analitikus vagy deskriptív célú munkák megírásakor. A mű így méltán megérdemli azt a helyet a polcunkon, ahonnan először emeljük le, ha a vidék szinte bármely problémáját – tudományos igénytel – értelmezni kívánjuk.

HIVATKOZÁSOK

Greer, A. (2005) *Agricultural Policy in Europe*. Manchester: Manchester University Press.

Ploeg, J. D. van der (2008) *The New Peasantries: Struggles For Autonomy And Sustainability In: An Era of Empire And Globalization*. London: Earthscan.

Romány P. (2002) *Kortársunk az agrárpolitika: agrárpolitikai, agrárszociológiai tanulmányok az ezredforduló idejéből*. Budapest: Szaktudás.

Tisenkopfs, T. – Kovách, I. – Lostak, M. – Sumane, S. (2009) Rebuilding Collectivity: Specific Challenges for Farmers Marketing Initiatives in Post-Socialist Countries. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 2011 pp. 70–88.

„...HATALMÁBA KERÍTETT A FIGYELÉS, AZ ÍTÉLÉS ÉS ELÍTÉLÉS...”

Huszár Tibor (2012) Erdei Ferenc (1910–1971). Politikai életrajz. Budapest: Corvina

„Professzor úr könyvének legelső sorai: Minden komoly tud. munkának, különösen pedig a szellemtudományi vizsgálódásnak első feltétele, hogy célját ne egetverő újításokban, hanem a tudomány már elért eredményeinek továbbépítésében lássa. Ez a komoly intelem tilalomfaként áll előttem, és nyugodt lelkiismerettel nem mehetek tovább, míg el nem távolítom az útból. (...) ...minden új, ha ismeret, akkor tudomány és nyereség; ha [viszont] nem ismeret, akkor pedig akár régi, akár új – haszontalan, mert nem tudomány.²

*További korlátot állít fel Professzor úr: »a közgazdaságtan hagyományait tisztelni kell.«
Hagyományt nem tisztetek. Ha ismeretnek látom, elfogadom, ha nem, elvetem. Ismeretről van szó,
nem hagyományról. (...) Minden elméleti lépés újítás.”*

Erdei Ferenc (1930 k.)³

Az olvasók egy része nyilván egyet tud érteni a mottó soraival, mind tartalmilag, mind annak stílusával – különösen, ha megtudja, hogy azokat egy 19-20 éves fiatalember írta. Ebben a korban „kell a lázadás”. Ironikus töltést kölcsönöz azonban az idézetnek, ha megtudjuk: az a fiatal Erdei Ferenc fogalmazta, aki nyolcvanegynéhány évvel később – akárhogy is értékeljük ezt a tényt – már *maga a hagyomány* a magyar szociológia számára.

Az olvasók másik része nyilván ellenérzéssel viszonyul a fenti kijelentésekhez, mind tartalmát, mind annak stílusát illetően – különösen, ha megtudja, hogy a fiatal Erdei Ferenc írta azokat. Az ilyen lázongó attitűdök a 20. században ritkán sültek el jól. Jelen esetben például hagyományellenes indulata Erdeit nem csak a Horthy-rendszer ellenékebe vezette el – azzal még nem okvetlenül lenne probléma –, hanem a marxizmusig, sőt, a kommunista kormányzattal való aktív együttműködésig is.

Éppen az *Életrajz* megjelenése körüli időszakban látott napvilágot az MTA történéseiből álló bizottság állásfoglalása, amelyben Erdeit is azok listájára helyezték, akikről „nem ajánlott” közterületet elnevezni – miközben a szociológusok elitjének jelentős része, az MTA-n belül is, a Magyar Szociológiai Társaság *Erdei Ferenc-díj*ának büszke tulajdonosa. Az egybeesés a véletlen műve, a vita kiújulása azonban programozva volt: a rendszerváltás óta számos 20. századi magyar értelmiségi-politikus (újra)értékelése körül lobbantak fel hasonló indulatok. Valamennyien szakmailag jelentős alakok voltak, akiknek a politikai tettei

¹ MTA TK Szociológiai Intézet

² Ezt a mondatot kissé átközpontoztam. DCs

³ Idézi a recenzált mű (a továbbiakban: *Életrajz*) 31-32. o. A jelöletlen hivatkozások a továbbiakban erre a könyvre vonatkoznak. A recenzio képei – az utolsó előtti kivételével – a recenzált kötetből származnak.

vagy megnyilvánulásai elfogadhatatlanok egyik vagy másik (vagy több) politikai-világnézeti tábor képviselői számára. S mivel humán tudományokban működő személyekről van szó, esetükben nagyon gyakran nem olyan könnyű szétválasztani a tudományos és a politikai megnyilvánulásokat sem, az „írói munkásság” különböző megnyilvánulásait, mint mondjuk egy fizikus vagy patológus esetében.

Erdei esetében két szempont tovább élezi a fent említett morális dilemmát. Egyrészt, bár pl. Hóman Bálint vagy Teleki Pál is jelentős tudósnak számít, talán nem játszottak annyira *centrális* szerepet a maguk tudományágában, mint Erdei, aki a magyarországi protoszociológia⁴ kétségkívül legfontosabb alakja. Másrészt, politikailag Erdei pályája több szakaszra osztható, s morális kifogásokkal elsősorban az 1945 és 1956 közötti korszakot illetik – azt viszont minden oldalról. A kép árnyalását javasló hangok, mint majd látni fogjuk, Erdei 1956 utáni tevékenységére hivatkoznak, s ennek szemszögéből próbálják értelmezni és értékelni például a „*miért volt Erdei Rákosi minisztere?*” kérdést is.

A mottó mondataival nagyjából egy időben született Huszár Tibor minden bizonnyal az egyik legalkalmasabb személy arra, hogy életrajzot írjon az általa évtizedeken át kutatott és személyesen is ismert Erdeiről. Sajátos pozíciója ugyanakkor bizonyos hátrányokat is jelent (bár messze nem az előnyök mértékében), mivel Huszár nem csak hogy „túl közel” áll témájához, hanem időnként részévé válik a képnek is; méghozzá, mint majd látni fogjuk, lényeges pontokon. Mivel területi okokból nem tudjuk sorra venni az *Életrajz* 501 számozott oldalának, illetve Erdei életének minden fontosabb mozzanatát, a következőkben csak a könyv néhány csomópontját próbáljuk felidézni; fordulópontokat, amikor az *Életrajz* főhősének radikálisan megváltozott a világhoz való viszonya.

Előbb azonban érdemes egy kitérőt tenni Erdei indulásáról, családi hátteréről.

Erdei Ferenc és öccse, Sándor, édesanyjukkal.

Erdei nem „műparaszt” volt (lásd a következő képet), ezért is tanulságos ezt az 1910-es években készült képet nézni. E fotó érzékletessé teheti, hogy amikor Erdei parasztpolgárosodásról írt, akkor e kifejezés jelentésével teljesen tisztában is lehetett.

„Apám mint agrárproletariátusból néhány hold földet szerzett makói városi lakos szülők gyermeke, egy régi kisbirtokos tanyán gazdálkodó család lányát vette feleségül, s ekképpen anyám »tanyai lány«-ból lett egy városban lakó hagymakertész kisárutermelő család tagja...

Szüleink ugyanolyan hagymatermelő gazdálkodást folytattak, mint más pár ezer család Makón (egy-két holdnyi földön megtermeltük a szükséges búzát, kukoricát és egy tehén takarmányát, egy-másfél holdnyi hagyma volt a fő árutermelésünk). A gazdálkodás rendje pedig az volt, hogy a határban szétszórta fekvő földekre naponta jártunk ki hol szántani-vetni, hagymát művelni, s a termést is a városi házba hordtuk haza, egyszóval »falurendszer« szerint gazdálkodtunk. Igen, de mégis városban éltünk, s együnk ágában sem volt magunkat falusinak tartani. A falu az Apátfalva, Királyhegyes, Kövegy voltak, s úgy is beszéltünk az odaválásiakról, mint falusiakról. A tanyákat pedig úgy vettük, hogy azok is a városhoz tartoznak, csak ott éppen másképp gazdálkodnak, mint a hagymások.(...)

⁴ A recenzius – itt részletesen nem indokolható módon – az 1960-70-es évekig terjedő korszakot tekinti a magyar társadalomtudományos gondolkodás protoszociológiai korszakának.

Később [1927-ben]... anyai nagyszüleim megöregedvén, városi házukba költöztek »haza«, s a megürült tanyai gazdaságba szüleim költöztek ki velünk együtt. Az ilyen »változás« teljesen megszokott, hagyományos rend volt Makón is, alföldszerte másutt is. (...)

...bár tanyaiak lettünk, semmivel sem éreztük magunkat kevésbé városiaknak, mint azelőtt... életünk minden lényeges eseménye [továbbra is] a városban zajlott. Öcsém a nagyszülőktől járt gimnáziumba, minden vasárnap hazajártunk a városi házba, apám a városi politikai szervezkedésben tevékenykedett, s én is a városi ifjúsági mozgalomban ügyködtem.” Erdei Ferenc: Egy különös falukutatás története (1963) (61-62.)

A fenti idézet elsősorban a város és tanyái sajátos szimbiózisáról szól, de társadalomtörténeti szempontból a hangsúly nélkül odavetett „egy-másfél holdnyi hagyma” is nagyon érdekes. Ebben a korban, amikor általában a 15-20 holdas birtokról tartották úgy, hogy képes eltartani egy átlagos parasztcsaládot, s amikor a parasztság – tehát a népesség több mint fele – elsöprő többségének ennél kisebb, vagy éppen semekkora birtoka sem volt, tehát ebben a korban egy makói hagymás egy-másfél holdon gazdálkodva viszonylag jól meg tudott élni. E háttér egyszerre magyarázza azt is, miért volt kezdetben Erdei – a népi írók között egyedülálló módon – optimista a parasztpolgárosodás esélyeit illetően, s magyarázza azt is, miért vált idővel oly szkeptikussá e fejlődés esélyeit illetően (hisz’ csak néhány Makóhoz hasonló kivételes település volt az országban).

1939-ben Erdei – akkor már elismert szociográfusként – apjával és öccsével tanyát vásárolt Szigetszentmiklóson. Egészen 1944-ig az itt termelt jövedelmükből élt,⁵ ezt biztosította számára azt az anyagi függetlenséget, amely révén folytathatta a kutatásait.

Erdei 1929-ben Erdei joghallgató lett a szegedi – Kolozsvárról nem sokkal korábban átköltözött – Ferenc József Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. Itt érdemes újra felidézni a mottó sorait: ennek előzménye, hogy egyik tanára, Surányi-Unger Tivadar véleményezésre odaadta neki az új könyvét; az országos hírvű professzornak nyilván távolabbi tervei is lehettek tehetséges diákjával, de az idézet alapján is nyilvánvaló lehet, hogy Erdei elutasította a közeledést.

A történet nagyon jellegzetes, ugyanis van valami zavarba ejtő Erdei szegedi éveinek légkörében. Kéziratok feljegyzései, korabeli levelei alapján sokszor úgy tűnik, hogy Erdei félszeg és dacos kívülálló volt az egyetemi közegben. Érdemes hosszabban felidézni egy kéziratban fennmaradt feljegyzését, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma egyik előadásáról:

„Műv. koll. előadása. Radnóti Miki beszélt a modern líráról. Kellett nekem a művészeti társaság, ellenállhatatlan erő hajtott. Mind ott voltak, akiket odavártam. Sőt. Rengeteg zsidó, ifjú és hajadon.6 Amit Radnóti mondott, nem is volt fontos, ahogy beszélt, és ahogy hallgatták, az ejtett meg. A társulásuk, és hogy nekem mi közöm hozzájuk.

⁵ A kötetben olyan fotó is van, amelyen Erdei szánt. A szántás azonban szinte már „elcsépelet” szimbólum, a magyar történelemből elég a II. Józsefet szántás közben ábrázoló PR-metszetekre hivatkozni. Az itt látható sallangmentes kép azonban a recenzens számára sokkal hitelesebben sugallja, hogy olyan emberről van szó, aki testközelből ismerte a mindennapi fizikai munkát, s ezért nem próbálta glorifikálni magát.

⁶ Huszár szerint „a közönség jobbára egyetemi hallgatókból és rokonszenvező munkásokból verbuválódott...” (48.)

Álltam zsebre tett kézzel, és néztem őket. Teljesen hatalmába kerített a figyelés, az ítézés és elítélés. Az a társaság volt pedig, amely egyedül elviselhető számomra az általam ismert világban, mégis de messze vagyok tőlük, és ők tőlem... Gyarlók, kicsinyesek, hiúk és elbizakodottak, sok kicsi ügyeiket kavargatják buzgón, és azt hiszik, a göncöl szekerét tartják. Mondják is, és el akarják hitetni mással is...

Pedig ők a szegedi fiatalok avantgardja. Ha valamikor bizonyosan láttam, hogy nem tudok középük elegyedni, még bizonyosabban látom most. Az én a komoly ügyeimhez és erőmhöz képest az ő ügyeik és erejük játék és hozzávaló kitermelt mesterfogások.” (49.)

A Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma igazi elit kör volt, amelyet 15 alapító tag indított útjára, s az évek során egyetlen új tagot sem vettek fel. Egy sor, később ismert és jelentős értelmiségivé váló tagja volt, mint például Baróti Dezső, Buday György, Ortutay Gyula, Gáspár Zoltán, Hont Ferenc, Tomori Viola, s a később legismertebbé váló Radnóti Miklós. Valamint Erdei, akit – akárcsak a többi tagot – titkos szavazással választottak meg a Kollégium egyik előzményének tekinthető agrársettlemet mozgalom résztvevőit.

„...Egészen elpolitikusodik a gondolkodásom és... a B. Pistával való barátság csak fűtötte ezt a kedvet” – írja Erdei öccsének, a vele mindig is szoros kapcsolatban álló Erdei Sándornak 1935-ben, Münchenből. Adalék a Kádár-kori rétegzett nyilvánossághoz: 1980-ban az Akadémiai Kiadó Erdei válogatott műveinek sorozatában, a Szárszói beszéddel és a Kettős társadalom-tanulmánnyal (lásd később) egy kötetben kiadja ezt a levelet is. A szerkesztőbizottságban Köpeczi Béla kultúrpolitikus éppúgy benne volt, mint az 1956-os szerepe miatt sokáig margóra

szorított Erdei Sándor. Kiadták, de a szerkesztők még egy lábjegyzetben sem próbálták elmagyarázni, ki lehet az a B. István (Erdei 1980: 71).

A Kollégium tagja volt még Reitzer Béla, aki több értelmiségi pályán is ígéretes karriert futhatott volna be (többek között akár szociológusként is), ha nem törik ketté ezt a pályát a zsidótörvények, majd – 31 éves korában, munkaszolgálatosként, a Don-kanyar közelében – a halál. Reitzerrel és egy másik szegedi egyetemistával, Bibó Istvánnal Erdei még évekkal az egyetem után is szoros kapcsolatot, barátságot tartott. Erdeinek nagyon korán megjelentek első publikációi,⁷ több értelmiségi kör felfigyelt rá, jelezték, hogy szívesen befogadná; s inkább választás, mint kényszer volt, hogy végül a népi írók között kötött ki. Kevesebb mint egy évtizeddel azután, hogy elkezdte az egyetemet, már országosan ismert és elismert értelmiséginek számított. Az életrajzi adatok szintjén ez egy sikeres integrációs történet – s csak a fennmaradt magániratokból derül ki, hogy mi izzott Erdei lelke mélyén.

⁷ „E tanulmány írója kezdő; gondolkodásának társadalomtudományi alapjai, szociográfiai tapasztalatai többirányú kiegészítésre és elmélyítésre várnak. Mégis szívesen közöljük feljegyzéseit, mert egészséges ítélőképességre vallanak, és így is sok vonatkozásban jól jellemzik állapotunkat.” (19.) Vámbéry Rusztem lapja, a Századunk e sorok kíséretében közölte a 21 éves, másodéves egyetemi hallgató első publikációját (Királyhegyes művelődési, gazdasági és társadalmi rajza).

Erdei harmincas években kibontakozó fordulatának másik katalizátora a (Nyugat-)Európával való találkozás élménye. 1935-36-ban Erdei – a makói hagymás szövetkezet megbízásából – nyugati és északi tanulmányútra indult. Megtérésszerű élményéről több levélben is beszámolt, például abban, amelyet 1935. január 10-én Montreux-ből írt öccsének:

„...Genfben jártam, délelőtt üdültem Rousseau-nak és Calvinnak... szellemével... S délutánra, mint pusztára beköszöntő vihar szakadt rám Genf utcáin egy eddig sosem érzett megrázkódtatás. Nem is tudom, mi volt a konkrét tény – tán egy szép autó, tán Rousseau vagy egy művé finomult nő, teljesen mindegy –, de úgy éreztem, hogy egy rettenetes kéz lerántott egy leplet, ami eddig jótékonyan takarta az igazságot. Paraszt vagy! égette a dobhártyára a szót valami kegyetlen istenség, s ez most nem biztonságérzés és legyökeresedés volt: kegyetlen ítélet és elítélés, bélyeg: paraszt vagy, s amit szabadságnak és szárnyalásnak hívnak, az tiltva előtted. Minden: a hegyek szépsége, a mindent ismerés mámore, a kibodorított haj rejtélye, az illatos olajjal gördített érintkezés, a mezők és az ég szabad szemlélete, egyszóval minden, amit úgy hívnak, hogy szabadság, nem a tied. Paraszt vagy, lenyűgözött és kipányvázott.

Ordítani szerettem volna és ihletett szókkal fordulni a parasztokhoz és nem parasztokhoz, hogy lássatok és lázadjatok. (...)” (Erdei 1980: 73.)

Huszár egy másik levelet is idéz, amelyet Erdei négy nappal később (1936. január 14.) írt, az édesapjának. A „megtérés” leírása itt is eksztatikus, de a tanulságok levonásakor már némileg összeszedettebb:

„Az én kinyilatkoztató élményem abból folyt, hogy én minden egyéni felszabadultságom ellenére is paraszt vagyok. (...) Egyszóval én minden felszabadulásom ellenére kötve vagyok... Én azt hittem eddig, hogy én birtoklom az élet teljességét, s emberi szuverenitásomtól függ, hogy mit és hogyan csinálok. S itt kellett megtudnom, hogy számomra a világ ragyogóbb fele örökre el van tiltva, mert én véremben vagyok megkötve s örök szolgálatra rendelve. Paraszt vagyok! (...) Paraszt vagyok, s ezért tilalom védi előlem a fõlszabadult s önmagáért tündöklõ életet. (...) Ez a parasztsors. Ezért értem most már a lázadást, és ezért fogom fel teljes mélységében édesapám lázadását...” (122-123.)

Erdei Münchenben, 1935.

A náci Németország nem volt Erdeire hatással, lázadó indulatait nem a szélsőjobb nyelvén fogalmazta meg, mint számos kortársa. *„S last but not least Lenin. Amióta olvasom, más értelme lesz előttem a szocializmusnak, parasztnak, harcnak, stb. ...ő valaki, akitől tanul az ember”* – írja öccsének Berlinből 1936. február 9-én (Erdei 1980: 79.) Tegyük hozzá, hogy ez egy sajátosan átértelmezett, nemzeti forradalmárnak, parasztvezérnek tekintett Lenin volt, akit kifejezetten szembeállított a hasonlóképp – csak éppen negatív előjellel – félreértelmezett Marxszal (131.)

E sorok szerzőjét, meglehet, azért is nyugtázza le Erdei „megtérése”, mert egy örökösen visszatérő magyar történet egy epizódját látja benne: *hogyan fordítják tehetséges, zömmel vidéki, első generációs értelmiségiek a maguk társas esetlenségét, a középosztályba születettekkel szembeni feszélyezettségüket, vélt vagy valós kirekesztettség-érzésüket radikális politizálásba.* Sőt, nem csak magyar, hanem általánosabb európai történetről van szó: mint Koestler írja emlékirataiban, a két világháború között alig volt olyan, a világeért valamit tenni akaró fiatal, aki ne sodródott volna bele valamelyik politikai szélsőség magával ragadó, erős áramlatába (Koestler 1998: 272.).

A világnézeti fordulat azonban rejtve maradt; mint már idézett 1963-as visszatekintésében Erdei is – egyértelműen az említett külföldi út élményéhez kapcsolva – megfogalmazza: „...még lángolóbb lettem. Befelé. Hazajövén, Makó társadalmát írtam meg lefojtott lázadással, és a hagymás ügyekben forgolódtam báránybőrben. Pályám most is csak egy volt: a politikai, amely azonban formát nem talált még” (id. 136.). A „formát” végül 1944-45-ban kapta meg, amikor összeomlott a magyarországi „Régi Rend”, illetve megjelent a kommunista alternatíva, immár az egyetlen radikális politizálási lehetőségként, háta mögött a rendkívüli meggyőző erővel rendelkező Vörös Hadsereggel.⁸

Erdei második fordulata – vagy inkább egyetlen fordulata konzekvenciáinak évekkel későbbi levonása? – ismét megjeleníthető egyetlen paradigmikus jelenetben, amelynek leírására Huszár is nagy gondot fordít, könyvében kétszer is foglalkozik vele (14. és 296.). 1944 végén Erdei átszökött a fronton, s Szegeden találkozott Révai Józseffel. Az emigráns kommunista vezetők közül Révai tért haza elsőként, s e körből ő ismerte a legjobban a népi irányzatot is, amelyről korábban könyvet is írt.⁹ Erdei odaadta neki *A magyar társadalom* c. készülő könyve vázlatát; Révai, miután megígérte, hogy el fogja olvasni (s mint kiderült, ezt valóban azonnal meg is tette), megkérte Erdeit, hogy vigye körbe a Szeged környéki falvakban, mezővárosokban.

Visszatérve útkról, Révai ezt mondta Erdeinek: „...szeretnek, sajátjuknak tekintenek téged e vidéken, Ferenc. E kapcsolat népfrempolitikánk szempontjából gyümölcsöző lesz, de ezek a »polgárparasztok« a későbbiekben kuláknak fognak minősülni, s akkor neked választanod kell: »velünk, vagy ellenünk«. S ha velünk tartasz – amit őszintén remélek –, a kéziratod érvrendszerét el kell felejtened” (14.).

A történetet Erdei Ferenc személyesen mesélte el 1970-ben a várnai szociológiai világkongresszusra tartva, a vonaton, a vele utazó kollégáknak, köztük az *Életrajz* később szerzőjének. Mintegy 300 oldallal később Huszár tartalmilag ugyanúgy, de némileg más hangsúlyokkal adja elő ismét a jelenetet. Ebben Erdei „tulajdonképpen egy kérdésemre válaszolt”, ugyanis Huszár megkérdezte tőle, hogy mi lett a *Magyar társadalom* sorsa, miért nem jelent meg.

„Csak a könyv tézisei – részletes vázlata – készült el, azt Szegeden odaadtam Révainak olvasásra. Másnap társalgás közben mondta: nagyon érdekes, de ez egy »másik társadalom« vázlata, mint amit mi megvalósítani készülünk. Egyelőre felejtse el” – javasolta Révai (296.). S Erdei ezt is tette: elfelejtette, nem megsemmisítette, eltette a kéziratot a levelei közé, ahol aztán Huszárék a hagyaték feldolgozásakor megtalálták, s 1976-ban megjelentették a *Valóságban*. Ez az a tanulmány, amelyből a híres kettőstársadalom-tézis kivirágzott és kifejtette hatását.

Huszár Tibor nem „pusztán” azáltal vált a „történet részévé”, hogy a várnai vonatúton Erdeit faggatta, hanem attól is, hogy ő az 1970-es évektől kibontakozó Erdei-recepció egyik fontos aktora. Ezen értelmezés legfontosabb jellemzője a *folyamatosság feltételezése Erdei nézeteiben*, a kontinuitás 1.) az 1930-as évek polgárosodás-felfogása, 2.) az 1943-44-es kettős

⁸ Az utolsó mondatrész nem olyan cinikus, mint amennyire első pillantásra tűnhet. „Minden megszilárdult és állandósult, nemcsak hatalmpolitikában, hanem társadalmi és gazdasági téren is. ...a Duna völgye és a benne fekvő államok a Szovjetunió szomszédaivá váltak... és ennél fogva az ő politikai, gazdasági és társadalmi befolyása alá kerültünk” – sokak, s nem csak baloldaliak belátását fogalmazta meg Szekfű Gyula 1947-ben (Szekfű 1947: 120-121.). S fontos hangsúlyozni: mindezt nem egy illegális röpiratban, hanem egy hivatalosan is megjelent könyvben jelentette meg Magyarország akkori moszkvai nagykövete.

⁹ Marxizmus, népiesség címmel; a könyvet Erdei is ismerte, bár egészen addig nem tudta, ki rejtőzik a szerzői álnév (Vörös Sándor) mögött (14. és 295-296.).

társadalom elmélete, illetve 3.) az Erdei által 1956-tól haláláig képviselt agrárpolitikai elvek, elképzelések, törekvések között. Tanulságos, hogy amikor Huszár az első alkalommal – a kötet bevezetésének 4. oldalán – felidézi a Révai-jelenetet (14. és 296.), rögtön hozzá is teszi a saját értékelését: „Rövid távon eleget tett Erdei az elvárásnak, de egész pályája végül nem azt tanúsítja-e, hogy a parasztság emancipációja maradt élete végéig a tevékenységét motiváló, meghatározó »belső« parancs?” (14.)

A paraszti tömeg életének megkönnyítésére való törekvés attitűdje, mint „belső parancs”, kétségtelen jelen lehetett Erdei mentalitásában – ugyanakkor, a recenzius meggyőződése szerint ez a törekvés nem járt kéz a kézben sem Erdei társadalomképének, sem politikai meggyőződésének változásával. Bár jelen keretek között ez az állítás nem bizonyítható, mégis megjegyzésre érdemes: Erdei az 1930-as évek második felétől 1943-ig – paradox módon párhuzamosan azzal, hogy legjelentősebb szociográfiáit írta – egyre szkeptikusabb lett a korai szakaszában saját maga által bevezetett polgárosodás-fogalommal szemben. A kettős társadalomról szóló, már említett vázlatában pedig már csak elvi lehetőségként kezeli, s kifejezetten elveti annak lehetőségét, hogy a paraszti tömegek polgárosodása járható út lett volna a korabeli Magyarországon. E változás azonban éppúgy bújtatott maradt, mint Erdei már említett rejtett politikai radikalizálódása. „Ekkor aligha volt olyan ember a közéletben – írja például Papp István Kovács Imre szociográfiája, a *Néma forradalom* kapcsán – aki elhitte volna, hogy néhány esztendővel később nem Kovács Imre lesz a kommunisták egyik támogatója, hanem a hozzá képest jóval visszafogottabbnak, tudósi fegyverzettel felvértezettebbnek tűnő Erdei Ferenc” (Papp 2012: 113-114.)

Erdei jelentős részben változatlanul maradt szókinccse elfedte, hogy a kettős társadalom vázlata *nem* Erdei 1943-ig formálódó nézeteinek szintézise és magasabb szintű általánosítása, hanem a korábbi nézetekkel való szakítás kezdete. A vázlat rendkívüli posztumusz hatása, a kettős struktúra látszólag oly „tetszetős” volta pedig elfedte, hogy ez egy inkonzisztens, ellentmondásokkal terhelt, s éppen a kulcsfontosságú pontokon végiggondolatlan koncepció. Még az is elképzelhető: Erdei maga is érezte, hogy zsákutcába jutott, s némi megkönnyebbüléssel fogadta, amikor Révai utasítására hivatkozva külsővé tehetette az intellektuális megtorpanása miatti felelősséget.

Az utolsó három bekezdés gondolatmenetét egyrészt, ismételjük, jelen keretek között nem tudjuk érvekkel is alátámasztani; másrészt, hangsúlyozzuk, nem az *Életrajz* kritikájának szánjuk. Ugyanis, bár a hetvenes években kibontakozó Erdei-kép jelentős részben félreértésen alapul, ez – Szűcs Jenő kifejezését kölcsönvéve – egy roppant *termékeny fikciónak* bizonyult, amely nagyon inspiráló hatást gyakorolt egy nemzedék, méghozzá éppen az első professzionális szociológusokból álló nemzedék felfogására. Ez az Erdei-kép, meglehet, *szociológiai elméleti szempontból problematikus, szociológiatörténeti jelentősége ugyanakkor vitathatatlan.*

Erdeit – beleértve mind az életművét, mind a posztumusz konstruált Erdei-képet – minden bizonnyal a következő szociológusgenerációknak is érdemes lesz tanulmányozniuk. Huszár Tibor *Életrajza* pedig az ilyen tanulmányok nélkülözhetetlen kiindulópontja lesz.

HIVATKOZÁSOK:

Erdei Ferenc (1980) A magyar társadalomról. Budapest: Akadémiai.

Erdei Ferenc: Egy különös falukutatás története (1963)

Koestler, Arthur (1998) *Nyílvessző a végtelenbe*. Budapest: Osiris.

Papp István (2012) *A magyar népi mozgalom története, 1920-1990*. Budapest: Jaffa.

Szekfű Gyula (1947) *Forradalom után*. Budapest: Cserépfalvi.

NÉMETH KRISZTINA¹

WATCH-MEN

Bacsák Dániel, Hajdu Gábor, Gerő Márton, Szabó Fanni, Vigvári András (szerk.) (2012) *Kötetlen*.

Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete.

Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium.

Az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégiumának, amely 2012 óta Angelusz Róbert nevét viseli, 2008 óta jelennek meg *Kötetlen* címmel évkönyvei. Egyre kimunkáltabb, átgondoltabb munkákról van szó, miközben a sokféleség és a nyitottság továbbra is megmaradt. A szakmai színvonalra törekvést jelzi az is, hogy a mostani kötet tanulmányait nemcsak az aktív és senior szakkollégistákból álló szerkesztőség gondozta és válogatta, hanem felkért külső lektorok is véleményezték.

A *kötetlenség* megmutatkozik a témaválasztásban, a friss megközelítési módokban, de mindenekelőtt a kíváncsiságban és a tudományos munka önmagáért való művelésében. A világra nyitottság, az érdeklődés és az élvezettel művelt közös gondolkodás azonban nemcsak érdekes témafelvetésekhez vezet, egy-egy kiérlelt kutatói munka nemcsak díjnyertes OTDK-dolgozat formáját öltheti, hanem formálódó kutatói látásmódokat, habitusokat is körvonalaz. Ha egy kicsit visszapillantunk az időben, akkor jól mutatja mindezt az is, hogy az immár tíz éves szakkollégium alapítóinak jó része ma valamelyik társadalomtudományi doktori képzés hallgatója és/vagy továbbra is aktív szerepet játszik a szakkollégium életében; míg a fiatalabbak, így a jelen kötetben szereplő tanulmányok szerzői közül többen részt vettek az idei vagy a két évvel ezelőtti OTDK-konferenciákon, és a kötet két első díjas pályamunkát is tartalmaz.

A problémaérzékenység és az újszerű látásmód több kötetben szereplő írás sajátja. Schuller Csaba tanulmánya érdekes párhuzamokat láttat egy képregény szuperhősei és a szociális munkások különböző típusai között. Az összehasonlításban talán az a legdöbbenetőbb, hogy miközben a *Watchmen* figurái esetenként norma nélküli, de mindenképp patológus antihősök, egy-egy a szociális munkások körében ismert beállítódás vagy dilemma megtestesítője is. A gondolatmenet legérdekesebb, de sajnos kevésbé kidolgozott része az, amikor a szerző a szociális munkások rejtett pályaválasztási motivációit vizsgáló kutatásokra hivatkozva elemzi a látszólag önzetlen segítségnyújtás mozgatórugóit, paradoxonjait, így a rejtett agressziót, a professzionális attitűdöt és az érzelmek megélésének háraitását, túlkontrollálását a magánéletben, az életgyávaságot stb. Schuller nem állítja ugyan, hogy a szakmai elköteleződéshez feltétlenül egyéni sorsfordulókon, személyes élményeken át vezet az út, azonban elgondolkodtató adat, hogy a szociális segítő szakmában dolgozók 56%-a be tud számolni valamilyen devianciáról a családjában vagy valamilyen családi indíttatásról, problémáról, amelyre a választott pálya egyfajta kreatív feldolgozási módot is kínálhat. (Érdekes lenne tudni, hogyan alakul ez az arány a többi, tág értelemben vett „segítő szakma” művelőinek körében.)

¹ ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola

Újabb közös pont a képregénybeli szuper/antihősök és a szociális szakemberek között az önreflexió, azaz a saját személyiségükről való tudásuk, készségzintúvé tett és egyre növekvő önismeretük, amely (szerencsés esetben) erőforrásként használható egy-egy dilemma feloldásában és krízishelyzetben. A hatalmat kiszolgáló, megalkuvó vagy éppen lázadó hősöket és a szociális munkásokat nemcsak a beavatkozás dilemmája köti össze a szerző szerint, hanem az is, hogy mind a pusztításhoz, mind az építéshez hatalmuk van: értékeik, közvetítő szerepük egyszerre teszi őket lojálissá a szociálpolitikát finanszírozó államhoz, miközben bürokratikus segítségnyújtóként tagadhatatlan fegyelmező, szabályozó funkciójuk is van.

Egészen másfajta, a megértés és a beavatkozás igényétől áthatott, inkább a szakpolitikák térfelére sorolható témát választott Tóth Zsófia (*Nemek közötti egyenlőség és oktatáspolitikai. Magyarországi helyzetértékelés és megoldási lehetőségek*, 59-75.): a nemek közötti egyenlőség oktatási vetületét az Európai Unió irányelvek és a hazai esélyegyenlőségi stratégiák tükrében. Jóllehet a nemek közötti esélyegyenlőség szempontjából nem az oktatási rendszer a legproblematikusabb terület, a szerző helyesen mutat rá arra, hogy a gazdasági és a politikai részvételben, döntéshozatalban a nők lépéshátránya alapvetően már az iskolarendszer közvetítésével létrejön. A pedagógustársadalom csökkenő presztízszű és csekély érdekérvényesítő képességgel rendelkezik, „elnőiesedik” az alsó és középfokú oktatásban, míg a felsőoktatást és az oktatásirányítást továbbra is férfiak dominálják. Ennek fényében talán nem meglepő, mégis elgondolkodtató tény, hogy az iskolai előrehaladást és a pályaválasztást is erősen meghatározó, a szülői mintákból táplálkozó gender-attitűdön és az ebből fakadó hátrányokon, a „féloldalas” kompetenciákon az iskolai nevelés vajmi keveset változtat. A nemi sztereotípiákat megerősítő hagyományos nemiszerep-felfogás esetében is ugyanaz történik az oktatási rendszerben, mint általában a kulturális egyenlőtlenségek terén. Az iskolai nevelés a hátrányos helyzetet konzerválja, a hátrányok ledolgozásához nem nyújt igazán hatékony segítséget, miközben az előnyösebb helyzetűek – akik egyébként is több erőforrást, kompetenciát és rugalmasabb nemiszerep-mintákat hoznak magukkal az otthoni környezetből – szemléletén, képességein az iskola már lényegében nem változtat, és erre a sikeres iskolai szerepléshez, előmenetelhez már nincs is szükség.

Az újszerű megközelítésmód és a módszertani gondosság kettőse jellemzi Horzsa Gergely és Nyíró Zsanna készen kapott (azaz kutatói beavatkozás nélkül létrejött, „természetes”) kísérletekről szóló tanulmányát is. A nem tervezett kísérleti helyzeteket általában valamilyen drasztikus külső hatás vagy természeti katasztrófa hozza létre, így számos kutatói, etikai dilemma megkerülhető. Ám egy kész helyzet még nem biztosítja a megfelelő kísérleti elrendezést, így ez a kutatói kreativitás és problémamegoldó készség hatáskörébe kerül. Következésképpen a készen kapott helyzet önmagában még nem készen kapott kísérlet, ahogy önmagában a kísérleti elrendezés sem garantálja a kapott adatok belső és külső érvényességét, miközben a megismételhetetlenség eleve részben kontrollálhatatlan helyzetet teremt. Ugyanakkor a készen kapott kísérletek egyik pozitívuma a nagyfokú külső (ökológiai és populációs) érvényesség: általánosíthatók és modellálják, közelítik a „természetes” viselkedést. A belső érvényesség kérdésében, azaz a valódi oksági kapcsolat feltárásakor azonban a kutatók sokféle problémába ütközhetnek. Bár a szerzők erre is több megoldási alternatívával szolgálnak, talán érdemes lett volna részletesebben kitérni az okság szerepére a társadalomtudományos magyarázatban (ami ugyanakkor messzire mutat és társadalomfilozófiai kérdésekre torkollik). A jól felépített gondolatmenet végére már csak egy, a szerzők által felvetett kérdésre nincs válasz, jelesül: miért nem a szociológusok járnak élen a készen kapott kísérletek módszertanának kidolgozásában, holott segítségükkel értelmezhetővé válnak a felmérésekkel azonosított együttjárások?

Gondos, koncepciózus adatgyűjtéssel és kidolgozott módszerekkel épít fel különböző szociometriai adatfelvételekből Terplán Győző egy adatbázist, amelyben azt vizsgálja, az attraktivitás milyen egyéb tulajdonságokkal jár együtt a 10–19 évesek osztályközösségeiben (*Vonzónak lenni... Az attraktivitás és más tulajdonságok együtt-járásának vizsgálata szociometriai módszerek segítségével*, 29-57.). A vonzó külső a szociálpszichológiai szakirodalom szerint számos előnnyel járhat, így például kedvezőbb megítélést, nagyobb bizalmat ébreszthet. Terplán Győző ezeket az együttjárásokat tesztelte, és a kimutatott korrelációk mögötti okokat is megpróbálta felderíteni. Eredményei alapján a szakirodalomban feltételezett összefüggések ugyan kimutathatók, de a vártnál gyengébbek. Továbbá megállapítja, hogy a Mérei Ferenc által kidolgozott incidenciá mutatók az újabb társadalmi változások fényében (miliók pluralitása, a választás szabadsága, a kapcsolatok online-offline mivolta stb.) újraértelmezhetők és értelmezendők. S azt sem szabad elfelejteni, hogy ezen mutatók mindenképp érzékenyek a csoportméretre, ami befolyásolja az eredményeket. Érdekes (és a kamaszkori tapasztalatokra igencsak rímelő) eredmény, hogy a lányok szemében a „legjobb fiúkat” a normaszegés, a kiemelkedő sportteljesítmény és népszerűség jellemzi, míg a lányoknál kis csoportméret esetén a szervező funkció kapcsolódik a „legjobb lány” kifejezéshez, nagyobb csoportokban viszont a javakkal való ellátottság a „menő” (mintegy státuszképzőként és jelzőként), s ez jár együtt leginkább az attraktivitással. A vonzó külsőnek a bizalom megszerzésében leginkább akkor jut szerep, ha a csoport túl nagy ahhoz, hogy mindenki részletekbe menő, pontos képet alkothasson a másikról.

A további három tanulmány egy-egy jól körülhatárolt társadalmi egység vagy kontextus értelmező leírására törekszik, különös figyelmet szentelve az érvényesség és az általánosíthatóság kérdéseinek és lehetőségeinek. Míg Horzsa Gergely és Vigvári András tanulmánya kvalitatív irányultságú, interjúkon és megfigyeléseken alapuló közösségkutatásról számol be, addig Bezenyi Tamás egy egyedi történetből kiragadott eseménysor elemzésével és társadalmi kontextusának feltárásával kimondva-kimondatlanul a mikrotörténet felé közelít. A jól lehatárolt, világos, megragadható társadalmi egységek kvalitatív vizsgálata mögött azonban mindhárom tanulmányban az aprólékos adatgyűjtés és a módszertani megalapozottság biztosítja, hogy ne csak a lokális kontextusok alapos leírásához, hanem a tágabb társadalmi közegre is kiterjeszhető tudáshoz jussunk. Vigvári András tanulmánya (*Régi és új világok harca. Egy beregi utca közösség tanulmánya*, 77-103.) áll legközelebb a közösségkutatásnak az amerikai társadalomtudományos hagyományokhoz kapcsolódó módszeréhez. Vizsgálódásai általánosíthatóságát a reprezentatív szomszédság teóriájával támasztja alá. Horzsa Gergely az interjúkból nyert kvalitatív adatokat kvantifikálja és a vidék hálózatosodása, illetve a projektosztály fogalmának segítségével ágyazza tágabb társadalmi kontextusba eredményeit (*A szervezet falai. Egy vidéki vendéglátó-komplexum és községe kapcsolatrendszere*, 153-187.). Bezenyi Tamás vizsgálódásának fókuszában a hatalom és az egyén viszonya áll (*Egy Don Quijote élete a Rákosi-korszakban*, 105-137.). Ezzel az olasz *microstoria* klasszikus műveit, megközelítési módjait juttatja eszünkbe, amelyek mikroszinten dinamizálják a struktúra és az egyén közti viszonyt úgy, hogy az egyedi esetben mindig ott az „egész”, akár cseppben a tenger.

Horzsa Gergely *A szervezet falai* című tanulmányában egy vidéki vendéglátóipari komplexum (egy szálloda és a hozzá kapcsolódó szórakoztató park) és a falusi környezete közt kialakult viszonyrendszert mutatja be. Bár az elemzés első lépésében az interjúkból kiszűrhető adatok kvantifikálása, azaz a kapcsolathálózat feltárása történik, az adatfelvétel és az adatok (azaz a hálózatelemzéssel kirajzolódó, szociológiai értelemben csoportként felfogható halmazok) értelmező leírása inkább egy „puhább” interpretatív, kontextuális megközelítésen alapul. Így válnak megragadhatóvá olyan jelenségek, mint a falusi turizmusnak a megélt hagyományokat kreatívan romboló, szelektív hatása, a vendég és vendéglátó közti kulturális különbség vagy a vállalkozás

vezetőinek és a helybelieknek eltérő vidékreprezentációja miatt kialakuló konfliktusok. A vizsgálódás kis léptéke látni engedi, hogy bár a falu és a benne felépült szálló kölcsönösen egymásra van utalva (hiszen a vállalkozás a településnek egyrészt adóbevételt jelent, és munkalehetőséget kínál, másfelől a falusias környezet elválaszthatatlan része a vendéglátóhely „brandjének”), a két fél közötti kooperáció korántsem problémamentes, így a halmozottan hátrányos helyzetű kistérségben a vállalkozástól remélt multiplikátorhatás egyelőre még várat magára. A munkaadó és a munkavállalók közötti kulturális és mentalitásbeli különbségek adnak magyarázatot számos konfliktusra, továbbá a szállodai alkalmazottak fluktuációjára, a kistermelők és a helyi vendégházak neheztelésére a komplexummal szemben, és megvilágítják a kölcsönösen érzékelt és az együttműködését megnehezítő „falakat”. Azonban a legnagyobb ellenérzés mégis abból fakad, hogy a kastélyszálló az egykori bárói rezidenciában telepedett meg, miközben a falusiak szemében ez az épületegyüttes a szocializmus idején az államosított közös vagyont jelenti, amely a mindenkinek mérsékelt jómódot és munkalehetőséget biztosító állami gazdaság központja volt. Az irigységet így leginkább az táplálja, hogy az egykori közös jólétet jelentő és ezért nosztalgikus visszaemlékezések tárgyát képező kastély mára magántulajdon, magánhaszon forrása, a luxuskörülményeket nyújtó falai pedig mindinkább átjárhatatlanok a helyiek számára.

Vigvári András *Régi és új világok harca – egy beregi utca közösségtanulmánya* című dolgozatában a vizsgált utcát mint szimbolikus küzdőteret értelmezi, ahol a tősgyökeres, a kisparaszti múlthoz kötődő helyiek és az újonnan betelepülők heterogén halmaza között a társadalmi, kulturális és életmódbeli különbségeket jellegzetes határmegvonó mechanizmusok újra meg újra megerősítik és jelentéssel telítik, és lehorgonyozzák a társadalmi térben.

Figyelemre méltó, miként lesz a kulturálisan, társadalmilag, etnikailag rendkívül vegyes csoportból a tősgyökeres utóparasztok szemében homogén „cigány” csoport („*Cigányból nem lesz magyar, de magyarból lehet cigány*” – 88.). A megkülönböztetés igazi kulcsa nem feltétlenül (és kizárólag) az etnikai hovatartozás, hanem a paraszti életmód, a maga felhalmozó (illetve a státust reprezentáló fogyasztói) magatartásával, a tétlenség morális elítélésével, a föld paragon hagyásának tilalmával olyan érték-szabályokat ír elő, amelyeket a betelepülők különféle okokból nem tudnak vagy nem akarnak folytatni. A folyamatos határmegvonás az élet minden területén érezhető, így például a disznóölés rítusában és az arra meghívottak körében vagy az egymás közti cserében, a gazdaságilag irracionális, így inkább csak szimbolikus tőkeként értelmezhető háztájizásban, a kisállattartásban csakúgy, mint a helybeliek református hite és az általuk szektásoknak mondott, utcabeli romák pünkösdista vallásgyakorlata közti ellentétben. A határmegvonás mindig a kétséges, kétértelmű esetekben a legélesebb, így különösen érdekesek annak a félig roma származású („szőke cigány”) családnak az asszimilációs törekvései, amely bár elfogadja (elfogadná) a helybeliek paraszti ethoszát, mégsem kerülhetnek be a paraszti közösségbe, csak a perifériáján, egyfajta kliensként foglalhatnak helyet. Kérdés, mi lesz a világok harcának kimenetele az utcában. Az utóparaszti életforma saját magát számolta fel azzal az önkizsákmányoló életmóddal, amellyel a második generáció megteremtette a térbeli, társadalmi mobilitásához szükséges feltételeket, és az utódokat kivétel nélkül elvándorlásra bízta. Így makacs ellenállása, zártsága egyáltalán nem önmagáért való, leginkább a fenyegetett pozíciójával magyarázható. A „mindenki más” (romák, egyedülálló, deviánsok, pünkösdisták, betelepült városi munkások, „a falu bolondja”) csoportja sem igazi közösség, hiszen nincsen túl sok közös attribútumuk, hacsak az nem, hogy nem vállalják fel a régi világ diktálta értékeit. Azonban a roma pünkösdisták kis csoportját komplex viszonyok, kölcsönösség és lassanként megteremtett és átértett közösségtudat, identitás jellemzi – talán ők teremtenek majd ebben a beregi utcában új világot.

Bezsényi Tamás egy Rákosi-korszakbeli „Don Quijote” letartóztatásának és bebörtönzésének történetét elemzi a totális hatalom és az egyéni mozgástér, illetve a bolsevizmus mint erőszakos civilizatorikus ideológia és az egyéni habitus összeütközése szempontjából. Papp Simon, a nagyhírű olajmérnök koncepció perének elemzésében elsősorban a mikrohatalom működési mechanizmusai válnak láthatóvá, azok a folyamatok, amelyek a makroszintű hatalmi törekvések sajátos átértelmezéséhez, kicsorbulásához vezetnek vagy amelyek a legkisebb egyéni mozgásteret is erőforrássá alakítják (a taktika Michel de Certeau által bevezetett értelmében). E fogalom használata az eset értelmezésében egyrészt találó, mivel jól megvilágítja a totális hatalom és az egyén kapcsolatának egy-egy aspektusát, másrészt az adott esetben mégis problematikus. Míg a sikeres taktika mindig a környezet és a szabályok alapos ismeretéből fakad, erejét épp a merész húzások kiszámíthatatlansága és a szabályok kijátszása adja, addig Papp Simon nem igazán érti, mi történik körülötte, saját bevallása szerint sincs érzéke a politikához így nem is jut a taktikához elengedhetetlen gondolati lépéselőnyhöz.

Az elemzés konklúziója az, hogy Papp Simon neveltetése, sajátos úriember-önképe és nyugatias felsőbbrendűség-tudata (amit a dolgozat nem egészen tisztázott módon állít párhuzamba a saidi értelemben vett orientalizmussal) miatt nem tudott „bolsevikul beszélni”, s ezért nem tudta a hatalom sem egyértelmű ellenségként elhelyezni őt a diskurzív térben. Jóllehet, érvel a szerző, a koncepció pereknek éppen az volt a célja, hogy a nyilvános beismerő vallomással a vádlott erősítse meg a hatalom által megkonstruált párhuzamos világot, annak létezését, erejét és igazságát. Míg a középkori, kora újkori nyilvános kivégzéseken a test megbüntetése, megcsonkítása volt a cél, a modern koncepció perek az emberi psziché megcsonkításával, a lehetetlen vádak nyilvános beismertetésével teremtették meg és igazolták vissza a korlátlan hatalom hétköznapi tapasztalatát. Éppen ezért mind a vádak, mind az eljárás teljesen érthetetlen és értelmezhetetlen maradt Papp Simon számára, aki visszaemlékezéseiben sem tudja igazán feldolgozni, rekonstruálni a folyamatot, így egy felettébb ellentmondásos diskurzív térben csapongva próbál a történeteknek jelentést tulajdonítani, egyrészt a „finom ember”, másrészt a szakember magatartásmintáiból kiindulva. S amikor ezeket a kritériumokat nem tudja a büntetésvégrehajtás embereire alkalmazni előbűjik belőle az orientalista felsőbbrendűsége, illetve antiszemitizmusa. Ily módon viselkedése, esetlen vallomásai, „értetlenkedése” nem is értelmezhető a hatalommal szembeni heroikus ellenállásként vagy nyílt politikai állásfoglalásként. Inkább egy olyan személyiséget körvonalaz, aki az úriemberhez méltó körülmények és látszatok fenntartása érdekében még általa tudottan is értelmetlen kompromisszumokra is hajlandó.

Az Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium 2012-es évkönyvét meg lehet ítélni tudományos mércével is, azonban a Szakkollégium akkori igazgatója, Bugarszki Zsolt gondolatát idézve *„érdemes annak tudatában olvasni a kiadvány tanulmányait, hogy azok egyetlen sorát sem a kényszer, az iskolás megfelelés, netán a piaci szorítás szülte. Itt nem 'hallgatók' írnak, amit én a legszerencsétlenebb kifejezésnek tartok a magyar nyelvben, hanem gondolkodó fiatal emberek”* (Ambrus et al 2011: 7.).

HIVATKOZÁS:

Ambrus M., Bacskák D., Demeter E., Hajdu G., Gerő M., Király E., Krámer L., Meixner B., Nagy J. P., Sárkány A., Szabó F. és Szabó Zs. (szerk.) (2011) *Kötetlen. Az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete*. Budapest: ELTE

Társadalomtudományi Szakkollégium. Hozzáférhető: http://tarstudkoli.tatk.elte.hu/system/files/Kotetlen_2011.pdf
[letöltve: 2013-05-31]

MIÉRT ÉRI MEG BÍZNI EGYMÁSBAN?

Muraközy László (szerk.) (2012) *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg*. Budapest: Corvina.

Társadalomtudományi témájú könyvet sokfélét olvashat napjainkban bárki. Olvashat sok évtizeddel korábbi társadalmi állapotokra reflektáló műveket éppúgy, mint olyanokat, amelyek más társadalmak, közösségek életéről szólnak. A Muraközy László által szerkesztett *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg* című kötet azonban semmiképpen sem tartozik az előző két csoportba; ez ízig-vérig rólunk szól: a magyar társadalomról. E közösség tagjaként, a könyv végigolvasása után az olvasó nagy valószínűséggel válhat szomorúvá és elkeseredetté. Aki tehát vidám és könnyed olvasmányra vágyik a magyar társadalom, továbbá tágabban értelmezve a jogrendszer és a gazdaság jelenkori állapotáról, annak semmiképpen sem ajánlom a könyvet. Azoknak viszont feltétlenül, akik szeretnék többféle nézőpontból is megismerni egy társadalomtudományos alapfogalom, a *bizalom* jelentőségét és ennek hazai állapotrajzát, illetve a gazdasági fejlődéshez, egy jól működő társadalom kialakulásához kapcsolódó ok-okozati összefüggéseit.

A kötet hat tanulmányának alapjául a TÁRKI által 2009-ben civil támogatással (hangsúlyozzuk: *nem* valamilyen állami pályázati forrásból) elvégzett *A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei* címet viselő, a magyar lakosságot kérdőíves módszerrel vizsgáló kutatás szolgált. Kevés olyan szociológiai vizsgálat készült Magyarországon az elmúlt években, amely ekkora ismertségre tett volna szert szűkebb tudományterületén és a tágabban értelmezett közbeszédben egyaránt. S ez egyáltalán nem véletlen: a gazdasági fejlődés (vagy éppen stagnálás, ne adj' isten visszaesés) háttérében meghúzódó „szoft”, társadalmi tényezők vizsgálata és az ezekkel kapcsolatos viták az elmúlt évek, évtizedek egyik meghatározó kutatási témájává váltak a különböző társadalomtudományos diszciplínák határterületein. Ebben az elméleti keretben a gazdaság teljesítményének változása olyan következmény, amelyet a jog és az intézményrendszer formális struktúrái, illetve a mindezek valódi működését meghatározó, kialakult és elfogadott társadalmi normák, értékek és attitűdök mind-mind befolyásolnak. A már említett kutatást, illetve a könyv megszületését is elsősorban az a felismerés vezette, hogy a fejlődéshez szükséges puha társadalmi tényezők tekintetében Magyarország gyengén teljesít.

A könyv bevezető fejezetének első mondata ehhez rögtön meg is adja az alaphangot: „*Az elmúlt években, sőt, lassan több mint egy évtizede, egyre erősebb és egyre kiterjedtebb az az érzésünk, hogy nem jó irányba mennek a dolgok Magyarországon*” (7.). A TÁRKI kutatása nemzetközi összehasonlításban mutatott rá a magyar társadalom gyengeségeire: érték- és normazavar, bizalmatlanság, államfüggőség, ambivalens viszonyulás a piacgazdaság alapszabályaihoz (TÁRKI 2009). A kutatás eredményei és következtetései – e sorok írójának véleménye szerint a hasonló vizsgálatok számára egyértelműen zsinórmértékként – jóval nagyobb nyilvánosságot kaptak, mint amire egy alapvetően szociológiai kutatás az elmúlt években Magyarországon számíthatott. Az eredmények továbbgondolására hivatott Értéktér projekt (www.ertekter.hu), az ennek keretében felhalmozódó

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

írásos anyagok (pl. az ilyen kutatásokhoz talán első ízben készült infografika) hosszú évekre a magyar társadalom értékrendjével kapcsolatos gondolatok és viták referenciapontjává tették ezt a kutatást.

A *Bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg* című könyv létrejöttéhez e közös gondolkodás keretében egy – a Debreceni Egyetemen 2011 novemberében megtartott – konferencia szolgált alapul. Ennek során jogászok és közgazdászok saját szűkebb szakterületük jelenségeiből kiindulva vizsgálták a magyarországi helyzet kialakulásának okait, összefüggéseit. A kötetben szereplő hat tanulmányt, bár nagyon eltérő jelenségeket vizsgálnak, mégis összeköti egy olyan fogalom, amelynek mértéke az emberek együttélésének minőségét, az intézmények működésének hatékonyságát alapvetően befolyásolja. Ez pedig természetesen nem más, mint a tágran értelmezett bizalom kérdése.

A tanulmánykötet bevezető írásában („*A bizalmatlanságok rendszere. »Fortélyos félelem igazgat minket s nem csalóka remény«*”) Muraközy László szerző-szerkesztő szól a könyv létrejöttének körülményeiről, és meglehetősen részletességgel összefoglalja a könyvben szereplő tanulmányokat, illetve a jelzett konferencia keretében – a szerzők részvételével – megtartott kerekasztal-beszélgetés tanulságait. Aki tehát a könyv legfontosabb megállapításaira, üzeneteire kíváncsi, annak felvezetésül bátran ajánlható a bevezető tanulmány elolvasása.

Cserne Péter jogász-közgazdász „*Társadalmi normák, jog, közpolitika*” című tanulmánya arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon a címben szereplő három fogalom milyen kapcsolatba hozható a gazdasági felemelkedés lehetőségével. A tanulmány egyik fontos megállapítása – ami a magyarországi viszonyokra különösen jól alkalmazhatónak tűnik –, hogy nem önmagukban az egyes jogszabályok, és még csak nem is az ezek által létrejött komplex jogrendszer a döntő. Az ugyanis, hogy egy közjogi rendszer milyen módon határozza meg egy társadalom és gazdaság működését, elsősorban attól függ, hogy a formális jogi keretek milyen társadalmi normák által jellemezhető környezetbe kerülnek. Ebben az értelemben az egyes intézményeknek a „való életben” betöltött funkciója lesz a döntő, nem pedig az, ahogyan azt létrehozói a formális jog és logika alapján elképzelték. A jogi és a társadalmi normák között pedig összetett kölcsönhatások érvényesülnek. A közpolitika által alakított jog természetesen nem szakadhat el teljes mértékben a társadalmi normáktól (hiszen a társadalmi normák a jog megalkotóira is hatnak), ugyanakkor a kialakult társadalmi normákkal szembemenő, vagy azokat kisebb-nagyobb mértékben „korrigálni” hivatott jog, illetve közpolitika, ha nem is az egyik napról a másikra, de képes a társadalmi normákban is változásokat létrehozni.

Cserne tanulmányának elméleti gondolatmenetéhez sok szempontból kapcsolódik Györffy Dóra „*Bizalmatlanság és gazdaságpolitika. Hajlamok és ellenszerek*” című elemzése, amelyben Magyarország régiós lecsúszásának okait veszi számba a társadalmi bizalom és bizalmatlanság, illetve az ennek következményeként dominánssá váló hosszú-, illetve rövidtávú gondolkodás összefüggéseiben. Talán nem túlzás társadalomtudományos közhelyként tekinteni arra a gondolatra, hogy az általános bizalomnak – amely némileg leegyszerűsítve egy számunkra ismeretlen ember cselekvésének, magatartásának kiszámíthatóságába vetett hitként definiálható – különösen fontos szerepe van a hatékony piacgazdaság és az ehhez kapcsolódó jól működő intézményrendszer kialakulásában. Ahol ennek szintje magas, ott a társadalom egyik alapvető működési elve a méltányosság és a szolidaritás, az intézmények transzparens és kiszámítható módon működnek, a korrupció mértéke mind az állami, mind pedig az emberek mikroszintű kapcsolataiban alacsony. A követendő norma adott esetben az önérdek kárára is megvalósuló szabálykövetés. Ennek eredménye pedig többek között az a közvélekedés, amely a sikeresség háttérben

elsősorban a tudást és a szorgalmat feltételezi. Az pedig, hogy egy társadalomban ez, vagy éppen az ellenkezője válik a domináns vélekedéssé, alapvetően képes meghatározni a gazdaság működési logikáját.

A szerző másik fontos kiinduló állítása, hogy a lemaradásunk hátterében egyértelműen azonosítható az országot jellemző általános bizalmatlanság következtében kialakuló rövid távú gondolkodás, amely az elmúlt időszakban a magyar politika működését is alapjában meghatározta. A magyar helyzetet Szlovákia és Lengyelország példájával összehasonlítva különös megállapítások tehetők, ugyanis Európa „bizalom-térképére” kellőképpen madártávlatból tekintve a volt szocialista országok, egy-két kivételtől eltekintve, viszonylag homogén térséget alkotnak. A közös történelmi tapasztalatok, az elnyomó rendszerek működési logikájához igazodó egyéni túlélési stratégiák a bizalmatlanság többé-kevésbé azonos mintázatait hozták létre ezekben az országokban. Az elmúlt nagyjából egy évtized folyamán azonban az egyes országok fejlődési pályái elváltak egymástól. Míg Magyarországon a 2000-es évek közepétől amúgy is egyre lassuló gazdasági növekedés az évtized végén súlyos gazdasági visszaesésbe torkollott, addig Szlovákia, bár a túlfűtött gazdaság nagyarányú visszaeséssel reagált a válságra, mégis elég gyorsan újra növekedési pályára tudott állni. Lengyelország pedig – az Európai Unió egyetlen tagországaként –, a válság idején is elkerülte a recessziót. A hasonló bizalmi/bizalmatlansági mutatók ellenére tehát e két ország Magyarországnál jóval sikeresebb gazdaságpolitikát tudott folytatni, amelynek okait a szerző a szlovák és lengyel helyzet részletes elemzésén keresztül próbálja megválaszolni. Konklúziója szerint bizalmatlan környezetben a politikai elit felelőssége kiemelkedő jelentőségű. Magyarország a vizsgált időszakban lényegében folyamatosan a rövid távú politikai gondolkodás csapdájában, illetve a zéró összegű játszmák elvét követő belpolitikai konfliktusok világában élte mindennapjait. A másik két országban eltérő körülmények között, de sikerült a makrogazdasági pályát illetően olyan politikai kompromisszumokat megkötnie a szembenálló feleknek, amelyek lehetővé tették a hosszabb távú gondolkodást és az ebből fakadó intézkedések megtételét. Az ezek nyomán beinduló kedvező társadalmi folyamatok pedig képesek voltak az elégedettség és rajta keresztül a rendszerhez fűződő bizalom növelésére, és a szavazat-maximalizáló rövidtávú politizálással ellentétben, végső soron még tovább javították a távlatos gondolkodás esélyeit.

Tóth Gábor Attila *„Bizalom és bizalmatlanság egyensúlya az alkotmányos struktúrában”* című tanulmánya az alkotmányjog és a bizalom fogalmának kapcsolatát vizsgálja. Írásának első része egy rövid, de mégis nagy ívű áttekintés John Locke elméletéig visszanyúlva a teljes szabadság és a totális központi akarat által vezérelt, ideáltipikus társadalmi berendezkedések és a bizalom-bizalmatlanság kapcsolatáról. Ezt követi a bizalomra épülő angol parlamenti szuverenitás, illetve a bizalmatlanságra épülő amerikai *checks and balances* modell mint sikeres példák bemutatása.

Magyarországon a demokratikus jogi keretek kialakításának folyamatát 1989-90-ben „a felek közötti bizalmatlanság és jóhiszemű kooperáció” kettőssége jellemezte: *„...a rivális felek ugyanis nem tudhatták, hogy az első szabad választások után melyikük kerül kormányra és melyikük ellenzékbe, ezért olyan konstrukció kapott széles körű támogatást, amely egyfelől többségi elvű parlamentáris kormányzást, másfelől jelentős fékező, ellensúlyozó intézményeket hozott létre”* (95). Az így létrejött közjogi rendszerben a köztársasági elnök szerepe „papírforma” szerint mindvégig a többségi elven működő törvényhozással szemben egyfajta ellensúly biztosítása volt (lett volna). A tanulmány második részében a szerző az 1990 és 2011 között hivatalukat betöltő köztársasági elnökök politikai- és alkotmányossági vétóit vette számba. Ezek a vétók ugyanis – alkalmazkodva a könyv többi tanulmányának megközelítéséhez – a politikai bizalom és bizalmatlanság dimenziójában is értelmezhetők. A különböző vétók nagy száma a törvényhozó hatalommal szembeni bizalmatlanság, a kooperáció hiányának indikátora, miközben ezek elmaradása a „ló túlsó oldalára való átesést”, a kontroll teljes hiányát, vagy másképpen fogalmazva maximális

együttműködést feltételez. A vizsgált négy köztársasági elnök (Göncz Árpád, Mádl Ferenc, Sólyom László, Schmitt Pál) eltérő szerepfelfogása az általuk kezdeményezett politikai és alkotmányossági vétók számában és jellegében is megmutatkozott.

A tanulmány végső következtetése az, hogy az alkotmányos rendszerbe beépített fékek és ellensúlyok „a bizalmatlanságot megtestesítő, a zsarnoki hatalom elkerülésére szolgáló intézményi megoldások” (101). Az együttműködés és bizalom optimális mértékének megtalálása nélkül azonban a rendszer nem működőképes, hiszen ha csak a fékek léteznek, akkor az állam működésképtelenné válik, ha viszont a fékek kiiktatásra kerülnek (vagy csak nem használják őket) a rendszer az autoriter fejlődés irányába mozdul el.

Chikán Attila „*Bizalom és versenyképesség*” című tanulmánya e két fogalom kapcsolatát vizsgálja a gazdaság szereplőinek különböző relációiban. A gazdasági versenyképességgel foglalkozó irodalom egyik vissza-visszatérő referenciapontját jelentik Észak-Olaszország különböző iparági klaszterei, a korábban összefoglalóan „harmadik Olaszországnak” nevezett jelenség. Ezek olyan bizalom által átszőtt hálózatok, amelynek nem csak maguk a vállalkozások a részesei, hanem az őket kiszolgáló-támogató- (ellenőrző) szervezetek, a helyi egyetemek, önkormányzatok is. A szerző ezeket a klasztereket a „virágzó polgári társadalmak egy sajátos és sikeres” példájának tekinti. Problémák természetesen itt is akadnak, ám összességében ezek sikeressége különösen éles (és fájó) kontrasztban áll a Chikán Attila által elemzett magyar valósággal. A tanulmány külön elemzi a makroszférára jellemző bizalom-bizalmatlanság jellegzetességeit, azaz a kormányzati politika, az intézményi rendszer (jogrendszer, bankrendszer, nemzetközi nagyvállalatok és nemzetközi szervezetek) és a társadalmi normák rendszerét (pl. a kapitalizmus alapértékeit, így a tisztességes piaci magatartást vagy a vállalkozói kockázatvállalást). Vizsgálja továbbá a mikroszint bizalmi kapcsolatait a mikro-makro (azaz a gazdasági szereplők és a kormányzat) relációjában, az üzleti szféra szereplői között, illetve az egyének és a gazdaság kapcsolatrendszerében.

A szerző alapvető állítása, hogy a Magyarországon jelen lévő bizalomhiány súlyos versenyképességi hátrányokat hozott létre. Sőt, Chikán Attila ezt a jelenséget, illetve az ennek háttérében meghúzódó tényezőket tekinti a legfőbb oknak abban, hogy Magyarország nem tudta beváltani a rendszerváltáskor táplált reményeket. A jelenlegi helyzet megváltoztatása viszont csak egy lassú, kellőképpen végiggondolt és szisztematikusan megvalósított folyamat következményeként lenne lehetséges. Ehhez az összes érintett szereplő értekeiben és attitűdjeiben pozitív változásnak kellene bekövetkeznie, amely pozitív tapasztalatok és a kellő mértékű motiváció nélkül nem lehetséges. Az első és legfontosabb lépés az lenne, hogy a politikai rendszer működésében, a politikát alakítók attitűdjében következzen be változás. Ennek része többek között a hiteles, reálisan megvalósítható és hosszú távú célokban gondolkodó gazdaságpolitika. „*A bizalom helyreállítása sok türelmet és történelmileg is hosszú időt igényel. Belátható időn belül nem várható érdemi változás*” – írja tanulmánya végén (114) Chikán Attila. E sorok szerzője ehhez csak annyit tenne még hozzá, hogy a bizalomépítés bonyolult társadalmi hálózatában egy-egy negatív tapasztalat, amely a bizalmatlanság mint racionális cselekvési stratégia létjogosultságát erősíti, sok-sok ezzel ellentétes erő hatását képes kioltani egyik pillanatról a másikra. Ezért különösen nagy a felelőssége azoknak, akik alapvető mintákat szolgáltatnak a társadalom többsége számára.

Fleck Zoltán „*Bizalom és közintézmények*” című tanulmánya a bizalomvesztett állapotoknak a jogállami keretekben fellelhető okait és okozatait veszi szemügyre. A szerző szerint „*szoros összefüggés van az intézményeket terhelő bizalomhiány, a magyar társadalom innovációs hajlandóságának alacsony foka, a rendszerszerűen államilag újratermelt rendetlenség, a*

normakövetési zavarok magas aránya és a tanulási képtelenség között” (115). A kialakult bizalomhiány természetesen nem ok nélküli, és ez egy sajátos strukturális csapdát rejt magában. A „diszfunkcióval működő, a tisztességes eljárást nem tisztelő, elnyomó jellegű jogrendszer újratermeli a bizalmatlanságot, és ez tovább csökkenti a jog hatékonyságát, a normakövetési hajlandóságot” – írja Fleck Zoltán (116). Ebből az ördögi körből kilépni csak határozott intézményi változtatásokkal lehet. A szabályok legitimitását, a hosszú távon is érvényesülő hatékonyságot csak jól működő, demokratikus és jogállami intézmények képesek biztosítani. A szerző egyik legfontosabb állítása, hogy ha a jognak, illetve az általa létrehozott intézményeknek, és ezek működési szabályainak csupán a formális létezését vesszük alapul, akkor rossz következtetésekre juthatunk.

A szerző a jogállam szociológiai értelmezéséből indul ki, amely szerint a „*jogállam nem intézményrendszer, hanem kultúra*” (120). Az intézményrendszer valódi működése sohasem lehet független az adott társadalmi közeg kialakult rutinjaitól, értékeitől. De az is igaz, hogy adott esetben ez a hiányzó kulturális feltételek megteremtésében is szerepet játszhat. Mindez a gyakorlatban – és többek között Magyarországra vonatkoztatva – azt jelenti, hogy az alapvetően külföldi példák alapján létrehozott intézmények valódi működése is sok esetben más lett, mint ami az eredeti, mintaként szolgáló ország példájából következett volna.

A jogállam társadalmi támogatottsága a társadalmi jólét szintjével is összefügg. Ideális esetben a növekvő egyéni jólét alkalmas arra, hogy növelje a demokráciába vetett bizalmat – még akkor is, ha e két folyamat között korántsem állapítható meg egyértelmű ok-okozati és lineáris összefüggés. Az ellentétes irányú folyamatok hatása viszont talán még közvetlenebbül érvényesül. „*A szegénység természetes kísérőjelensége a demokratikus intézmények alacsony támogatottsága, a részvétel nem demokratikus formáinak preferálása, illetve a tekintélyelvű vagy szélsőséges politikai válaszok iránti fogékonyság*” (124). Mindez nem csak a családott, korábbi státuszukat elvesztő társadalmi csoportokra jellemző, hanem a tehetősekre és a biztos egzisztenciával rendelkezőkre is. Ők az elért társadalmi helyzetük védelmében fordulhatnak az autoriter és kirekesztő politikai ideológiák felé.

Láthatjuk tehát, hogy a közintézményekkel szembeni bizalom növelése kulcsfontosságú. Ezzel kapcsolatban Fleck Zoltán írásában három lehetséges stratégiát vázol fel. Az első a gazdaság hatékonyabb szabályozása, a második a civil társadalom fejlesztése, míg a harmadik a normakövetés feltételeinek javítása. A szerző véleménye szerint ez utóbbi, tehát a társadalmi normák követésének tudatos elősegítése, és az ehhez szükséges intézményi környezet kialakítása és működtetése a leginkább célravezető. E folyamatban a jog feladata az, hogy „*előidézze, elősegítse, fokozza az önzetlen viselkedést*” (136). Ez a gyakorlatban például azt jelenti, hogy meggyőzze az adót nem fizetőket az adófizetés hasznosságáról, a szerződészegőket a szerződésekben foglaltak betartásáról, a közlekedési szabályokat áthágókat a szabályok betartásának fontosságáról. A normák betartása „ragadóssá” válhat és egy idő után az emberi konformizmus a normakövetésre egymást erősítő, pozitív folyamatokat képest beindítani. Az, hogy miképpen tekintünk a jogra mint eszközre, két szélsőséges megközelítésben értelmezhető. Az egyik az instrumentalista felfogás, mely szerint a jogszabályok megfelelő szankciókkal, azaz a „jó technikával” párosítva bármilyen változtatást képesek előidézni. Ezzel szemben a kulturalista megközelítés nem hisz az ennyire mechanikus összefüggésekben, mivel a társadalom jogi hagyományait, joggal kapcsolatos attitűdjeit, értékeit jóval állandóbbnak tekinti. Itt a jog és a szankciók csak akkor működnek, ha alkalmazkodnak a kulturális adottságokhoz.

Szerencsére azonban a fogadó közeg ellenállása miatt az átvett jogintézmények és működésmódok kudarca nem magától értetődő. *„Ebben az értelemben a kultúra mentális program, amit az egyének átírhatnak, elmenekülhetnek öröklött kultúrájukból, változtathatnak rajta”* (138). Tehát – a kötet más tanulmányaihoz hasonlóan – Fleck Zoltán is arra a következtetésre jut, hogy a változtatás nem reménytelen, azonban csak széles körű társadalmi összefogással és kellőképpen hosszú idő alatt valósulhat meg.

A könyv utolsó tanulmányának szerzője Muraközy László, akinek beszédes *„A hanyatlás anatómiája”* című írása a rendszerváltó országok új intézményeivel kapcsolatos bizalom és elfogadottság jellegzetességeit elemzi. A szerző gondolatmenetének kiindulási pontja Magyarország fokozódó lemaradása, amely már nem csak Európa centrum-országaihoz, hanem más volt szocialista országokhoz viszonyítva is kimutatható. Muraközy László a kérdést egy komplex elméleti keret, illetve az ehhez kapcsolódó empirikus adatok bemutatásával vizsgálja. A bizalom-bizalmatlanság jelenségének kapcsolatát a társadalmi-gazdasági haladással háromszintű, egymással szoros kölcsönhatásban lévő elméleti szinteken értelmezi. Az első szint az ember mint biológiai lény ösztöneinek és érzéseinek világa. A második a társadalmi kultúra informális rendszere, az értékek és normák összessége, míg a harmadik a formális intézmények, az állam és a jogrendszer világa. Az első szint, az ember ösztönös, érzelmvezérelt magatartása sok tekintetben természetes ellentétben áll a másik két szinttel, főként a formális intézmények működési logikájával. Éppen ezért a társadalom funkcionális működésében az informális szint szerepe kulcsfontosságú. A formális intézmények társadalmi elfogadottsága, legitimitációja csak akkor lehet megfelelő mértékű, ha az informális szinttel létrejön az összhang és szinergia. Ellenkező esetben a társadalom kohéziós erőinek meggyengülése a jellemző következmény.

Muraközy László Magyarország már sokszor emlegetett *„éllovasból sereghajtó”* pozícióvesztését többféle probléma együttes következményének tartja: az importált *„piacgazdasági és demokratikus intézmények a magyar informális intézményekkel való kölcsönhatásban fokozatosan és sajátosan torzultak”* (171). A szerző szerint a hazai befogadó közeg eltért a hozzánk hasonló helyzetben lévő többi országétól. A rendszerváltás óta eltelt időszakban többen is megfogalmazták már azt a gondolatot, mely szerint a Kádár-rendszerben kiépült *„kvázi”* piacgazdasági intézményrendszer egyfajta Patyomkin-díszletként továbbélve, *„ellenanyagokat termelve”* megakadályozta a valóságos piac, demokrácia és jogrendszer kiépülését. Muraközy László a jelenlegi helyzet kialakulásában felelősnek tartja a rendszereken túlnyúló államot, a generációk gondolkodását mélyen meghatározó paternalizmust, a kiterjedt és érdekeit hatékonyan védeni képes, és a politika által sarokba szorított bürokráciát, illetve a politikai rendszerváltás viszonylagos folyamatosságát. Szerinte a magyar politikai elitet súlyos felelősség terheli abban, hogy *„nem volt meg az államférfiúi bátorság és bölcsesség a hatalom gyakorlóiban, és a magyar »néplélek maga alá gyűrte« őket, engedtek az örökölt igényeknek”* (187-188). Ezt jól mutatják a választók kegyeit kereső tartós túlköltségek, a rövid távú hatalmi és választási érdekek minden mást felülíró logikája.

A jövőről szólva a szerző két – egymással ellentétes – forgatókönyvet vázol fel röviden. A negatív változat szerint Magyarország nem igazán lesz képest kitörni a lefelé tartó spirálból, tovább folytatódik a formális intézmények meggyengülése, amely során az informális struktúrákban meglévő személyes tapasztalatokhoz további *„aha-élményeket”* adva, egymást erősítve folytatódik a bizalmatlanság kultúrájának konzerválódása. Mindez a hanyatlás és lemaradás képét vetíti előre, ennek minden gazdasági és politikai kockázatával, és egyben az ország marginalizálódásának lehetőségével.

Ezzel szemben a pozitív foratókönyv a politika szereplőinek józan helyzetfelismerésére és cselekvésére épít, amelynek következménye lehet az intézmények stabilizálása és hitelességük növelése, közgondolkodásunkban pedig a „hosszú-távú személetmód” meghonosodása.

A könyv utolsó fejezete annak a kerekasztal-beszélgetésnek a szerkesztett változata, amely az itt bemutatott tanulmányok szerzőinek részvételével és a már említett TÁRKI-féle kutatás vezetőjének, Tóth István Györgynek a moderálásával valósult meg. A beszélgetés során a résztvevők a maguk szakterületén szerzett ismereteik összegzésével keresték a választ az alacsony magyarországi bizalomszint történeti okaira és tanulságaira, a magyar társadalmpolitika által elkövetett hibák mibenlétére, illetve arra, hogy jelen helyzetben vajon merre van az előre, azaz mi is lenne a teendő?

A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg című könyv Magyarország talán legfontosabb akut társadalmi problémájának igen alapos diagnózisa. Mivel konferencián elhangzott előadások írásos változatairól van szó, az itt bemutatott tanulmányok inkább tudományos igényű publicisztikáknak, mintsem klasszikus *paperek*nek tekinthetők. Ez azonban a könyvnek egyértelműen az előnyére válik. A bizalom és bizalmatlanság kérdéskörét sokféle aspektusból vizsgálva, ehhez kapcsolódóan többféle elméleti koncepciót bemutatva, tények, ok-okozati összefüggések és magyarázatok sokaságát felkínálva, és nem utolsósorban a gyakorlati teendőket is számba véve, a magyar valóság és az ország sorsa iránt fogékony érdeklődők számára egy igen hasznos könyv elolvasásának lehetőségét nyújtják. A könyvben szereplő szerzők mindegyike utalt arra írásában, hogy a bizalom kultúrájának létrehozása lassú és buktatókkal teli folyamat, amelyben minden egyes embernek megvan a maga feladata. Amennyiben ez a könyv, illetve az Ertekter.hu projekt képes mindannyiunk számára kulcsot adni saját helyzetünk jobb megértéséhez és ahhoz, hogy az egyes szereplők tisztában legyenek azzal, hogy mit kéne tenniük a helyzet javítása érdekében, már megérte...

HIVATKOZÁSOK

TÁRKI (2009) A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei. Kutatás. Hozzáférhető:
<http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/kutatas.html> [letöltve: 2013-05-01]